

3
2022

irodalomtörténet

iit

Schein Gábor:
Az autonómia és
a heteronómia fogalmáról
Weöres Sándor
politikaképe alapján

Wirágh András:
Századfordulós
pályamozzanatok
– Krúdy Gyula

Radnai Dániel Szabolcs:
Eötvös Károly
életművének
megközelítési
lehetőségei

irodalomtörténet

103. ÉVFOLYAM (CIII.) • 2022 • 3. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Gintli Tibor
Margócsy István
Szilágyi Márton

Szerkesztők Pataky Adrienn
Reichert Gábor

Kritika Bartal Mária

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kulturáért Alapítvány,
valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó
1072 Budapest, Akácfa utca 20.
telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu
Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője
Tördelés: Arany Imre | Layout Factory
Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda Kft.
ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.
Mevásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**SCHEIN GÁBOR**

Az autonómia és a heteronómia fogalmáról Weöres Sándor politikaképe alapján 247

FRIED ISTVÁN

Forráskezelés, alakformálás, Monarchia-költészet Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című regényében 265

BALOGH GERGŐ

Modern életökonomiák
Karinthy Frigyes agyműtétje 283

WIRÁGH ANDRÁS

„A könyvkiadó bátorságot kapott”
Századfordulós pályamozzanatok – Krúdy Gyula 300

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

Eötvös Károly életművének megközelítési lehetőségei 312

PINTÉR KITTI

A töredék hatalma
Jókai Mór *Egész az északi pólusig* című regényéről 334

KRITIKA**PATAKI VIKTOR**

„nem középkolás fokon”
A kortárs magyar irodalom, szerk. Szirák Péter 352

ÉRFALVY LÍVIA

Herausforderung der Literatur: Péter Esterházy,
szerk. Csongor Lőrincz – Péter L. Varga 359

STEPHAN-IMMANUEL TEICHGRÄBER

Herausforderung der Literatur: Péter Esterházy,
szerk. Csongor Lőrincz – Péter L. Varga

369

IN MEMORIAM

Szabó B. István (1942–2022)

375

SZÁMUNK SZERZŐI

Schein Gábor, *egyetemi tanár* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Fried István, *professor emeritus* (Szegedi Tudományegyetem)

Balogh Gergő, *egyetemi adjunktus* (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem)

Wirágh András, *tudományos munkatárs* (Bölcsészettudományi Kutatóközpont)

Radnai Dániel Szabolcs, *PhD-hallgató* (Pécsi Tudományegyetem)

Pintér Kitti, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Pataki Viktor, *egyetemi adjunktus* (Károli Gáspár Református Egyetem)

Érfalvy Livia, *irodalomtörténész* (Budapest)

Stephan-Immanuel Teichgräber, *egyetemi tanár* (Universität Wien)

Csécsei Dorottya, *doktorjelölt* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

N. Pál József, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

TANULMÁNYOK

SCHEIN GÁBOR

Az autonómia és a heteronómia fogalmáról Weöres Sándor politikaképe alapján

Poétikai gondolkodásunk hagyománya az irodalmat minden korban társadalmi hatótényezőnek tekintette. E társadalmi hatóerő még határozottabb vonásokat öltött, miután a 19. század első harmadában létrejött és folyamatos bővüléssel mezővé szerveződött az intézményrendszer, az írói szerep pedig egyre inkább professzionizálódott. Maga a mező és a társadalom szélesebb közege, benne a mindenkori hatalommal, változatos politikai szerepajánlatokat tett az irodalom szereplőinek. Nincs olyan jelentős életmű, amelyben ne volna követhető a szerepajánlatok elsajátításáért, átformálásáért vagy elutasításáért folytatott küzdelem, és amelyet ne alakítottak volna alapvetően a politikai kihívásokra adott válaszok.

A feszültség a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve két ellentétes tendencia egyidejűségéből fakadt. Miközben a nyilvános beszédként értett irodalom intézményrendszere bővült, és létrejött a modern napisajtó is, továbbá rögzült és a későbbiek számára viszonyításul szolgált az alfabetikus rendszerekben őrzött közösségi, nemzettudati narratívák és szimbólumok egész rendszere, a modernség szemléleti kerete a magyar irodalomban egyre nyomatékosabban átformálódott. A Nyugat korában már meghatározó erővel volt jelen az a felfogás, amely az irodalomnak ugyan változatlanul társadalmi hatóerőt tulajdonított, de az írói szerepek alakítását öntörvényűnek látta, az írásgyakorlatban pedig a nyelvművészet önreferencialitását tekintette alapvetőnek. Ennek az elvnek az első világháború előtt Osvát és Ignótus szerkesztői, illetve kritikusi tevékenysége volt a legfontosabb biztosítéka. Az első világháború utolsó éveiben ez az elv defenzívába szorult, és ez hosszabb távon is így maradt, sőt bizonyos időszakokban, például 1948 és 1956 között, de valójában inkább a '60-as évek végéig még csak felvethető alternatívát sem jelenthetett. A konfliktus azonban velünk maradt. A kortársi kultúrában több irányból is erősen érzékelhető a hatalmi és kritikai elvárás, hogy a szerzők jegyezzék el magukat politikai identitások és táborok mellett. Magyarországon nem ritkák a hatalmi pozíciókat és közfunkciókat személyes ízlésítéletekkel összekeverő megnyilvánulások sem. Ezzel egyidőben az Egyesült Államokban és Európában is egyre erősödő tendenciának látszik, hogy a kritikusok nagy társadalmi ügyek, az antikapitalizmus, a kisebbségek emancipációja,

a globális természeti térhez fűződő viszony vagy a posztkoloniális ébredés perspektívájából szabályozzák az irodalmi teret.

Az Osvát és Ignotus nevével jelölt irodalomszemlélet nem csupán a kritikai gyakorlatokon hagyott nyomot. Ennél is jelentősebb hatást fejtett ki az ideológia területén megalapozott társadalmi gyakorlatoktól az 1970-es, '80-as években elszakadó kritika- és irodalomtörténet-írásra. A Kádár-kor utolsó évtizedeiben jelentősen növelte az irodalmi mezőben helyüket kereső poétikai törekvések szabadságpotenciálját, és ezzel hatékonyan érzékeltette a társadalom egészével, hogy a hatalom kontroll- és kapuőr-funkciója meggyengült, így a szabadság direktebb politikai tartalmakat hordozó változatainak kidolgozására is nyílhat mód. Vagyis az esztétikai autonómia növekedése a politikai autonómia esélyeinek kifejezője volt, akkor is, ha ezt explicit módon nem volt érdemes hangsúlyozni. Az autonómia és a heteronómia olyan paradox szerkezetet alkotott, amelyben az autonómatörekvések az esztétikai szférában kívánták kifejezni magukat, saját heteronóm jellegüket csak implicit formában jelenítették meg. Ettől azonban még mindenki számára nyilvánvaló lehetett, hogy az autonómatörekvések valójában nem az esztétikai önreferencialitás körében jelentkeztek, hanem – az esztétikai immanencia elve által funkcionálisan körülbástyázva – heteronóm természetűek voltak. Már ez a helyzet is rávilágíthat arra, hogy a magyar irodalomtörténeti hagyományban mindmáig meghatározó diszkurzusforma, amely az autonómia és a heteronómia skáláján igyekszik elhelyezni az egyes irodalmi jelenségeket, egyre kevésbé alkalmas azok tényleges megértésére, és a hozzátartozó tisztázatlan előfeltevések miatt alkalmassága valójában mindig is kérdéses volt. A kortársi szituáció, amelyben akár identitásalapú kritika is megszólalhat, mint azt Háy János *Mamikám* című regényének fogadtatása nemrégiben példázta,¹ azért is érthette váratlanul az irodalmi mező szereplőinek egy részét, mert nem csupán ragaszkodnak az autonómia és a heteronómia ellentétéhez, de akár a modernség történeti elbeszélésének alapjait is előszeretettel kötik hozzá.

A közelmúltban világosan bizonyította ezt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztályának koncepciótanulmánya, amelyet a megszövegező, Kappanyos András tett közzé 2019-ben. A koncepciótanulmány arra hivatott, hogy évekig tartó szakmai viták nyomán az Osztály munkatársainak részvételével készülő irodalomtörténeti összefoglalás huszadik századi fejezeteit foglalja elméleti és módszertani keretbe. Kappanyos leszögezi, hogy „a 20. századi irodalomtörténet végtelenül komplex, kiismerhetetlen gazdagságú adat-, esemény- és szövegtenger”, és a koncepciótanulmány elkészítésekor ehhez igyekeztek „olyan ismérveket, kategóriákat, módszertani vektorokat rendelni, amelyek lehetővé teszik az áttekintést, az egységes narrációt”.² A lényegesnek tekintett ismérvek és vektorok felvételét és elrendezését az 1970-es, '80-as évek kritikai gyakorlatában

¹ Vö. PARÁSZKA Boróka, *Egy fehér, erdélyi magyar nő panasza*, Kerekasztal-mp.hu, 2022. február 8. <https://www.kerekasztal-mp.hu/kultura/paraszka-boroka-egy-feher-erdelyi-magyar-no-panaszai/> (Hozzáférés: 2022. szeptember 12.)

² KAPPANYOS András, *A modernség változatai. Koncepciótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz*, ItK 2019/1., 33.

kimunkált és a rendszerváltás idején már konszenzuálisan érvényesülő autonómiaelvű esztétikai szemlélet alapozza meg: „A mi 20. századi irodalomtörténész kutatóközösségünk modernségfogalma esztétikai alapú: tárgyunk történeti elkülönülését az autonómiára törekvő, azaz az esztétikumon kívüli (heteronóm) értékek képviselőjét visszautasító irodalmi működés kialakításához kötjük.”³

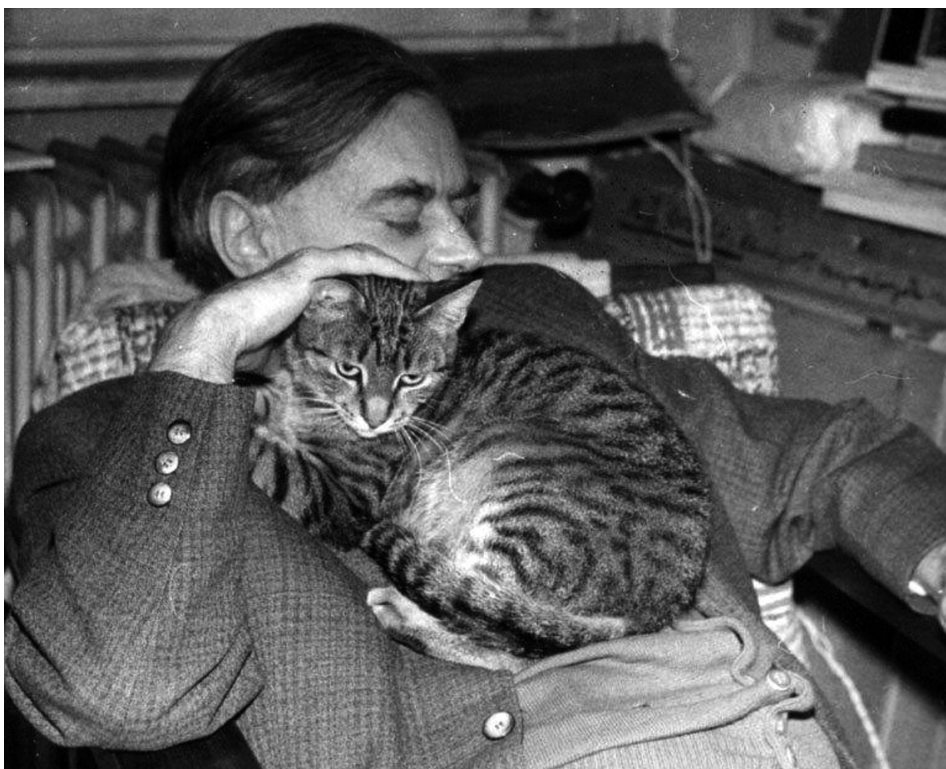
A koncepciótanulmány elmozdulást jelent a korábbi irodalomtörténeti szemléletekhez képest annyiban, hogy a heteronómiának helyt ad az elbeszélés rendszerszerű megalapozásában, de a modernségfogalom és a hozzákapcsolódó értékelő funkciók meghatározásakor visszavonja ezt az elmozdulást, és azt állítván, hogy a heteronóm értékek definíciószerűen esztétikumon kívüliek, visszatér az esztétikai immanenciára alapozott kánonépítés keretei közé. A modernség sokféle lehetséges elbeszélése közül a magyar irodalomtörténet-írásban éppen az 1970-es, '80-as évek óta a kétezres évek első évtizedéig az esztétika megtisztított területén rögzített irodalomkép uralkodott, és mint látjuk, ez az irodalomkép ma is meghatározó szerepű. Nyelv- és személyiségfelfogások, innovációk, elbeszélői szerkezetek és ezekhez hasonló poétikai képződmények azonosítása alakította a történetiség szemléletét. E felfogás háttérben az a meggyőződés állt, hogy maga az irodalmiság, tehát ami egy bizonyos szöveget irodalmivá avat, nagy mértékben független minden nem esztétikai vonatkozástól, és a hozzáférés érdekében a vizsgálandó területet meg kell tisztítani a heteronóm tényezőktől, beleértve a szerző funkcionális és életrajzi fogalmát is. Vagyis amint a fenti koncepciótanulmány összefoglalása példázta, az utóbbi időben nálunk uralkodó modernségkép alapvető tényezőjévé avatta az autonómia elvét. Enélkül körülhatárolhatatlan volna az így létrejövő irodalomfogalom érvényességi tere.

Az autonómia és a heteronómia fogalma azonban álláspontom szerint nem alkalmas az irodalom esztétikai szemléletének megalapozására, vagy ha mégis, csak olyan következményekkel, amelyek aztán kelepcebé csalják az irodalomtörténeti és az irodalomkritikai gondolkodást. Állításomat nem azzal az érveléssel támasztani, amelyre már utaltam, hogy az autonómia apolitikus elvének esztétikai hangsúlyozása a Nyugat korában és a késő Kádár-korban is kontextuálisan politikai tartalmakat hordozott, vagyis heteronóm keretekbe illeszkedett. Ezt az érvelést mindazonáltal súlyosnak tartom, sőt mi több, úgy vélem, hogy részben éppen ezért bizonyulhatott eszköztelenné a 2010-es években az autonómiaelvű irodalomkritika a heteronómiaelvű, kontextualista megközelítésekkel, illetve az irodalmi mező egésze a politikai térfoglalás narratíváival szemben. Tanulmányom gondolatmenetével szoros összefüggésben Weöres Sándor politikumhoz fűződő viszonyáról is beszélni szeretnék, mert úgy vélem, hogy nem csupán az autonómia és a heteronómia fogalma által meghatározott keretek kritikájához nyújthat lényeges szempontokat, hanem e fogalmi keret meghaladásához is.

De hát kiépített-e Weöres Sándor bármiféle viszonyt a politikummal? Nem Weöres Sándor volt-e az apolitikus költő mintapéldánya? Ő, aki a róla készült egyik legismertebb fényképen, már idősödve egy karosszékekben ül, vagy inkább félig fekszik,

³ Uo., 40.

a szeme csukva van, bóbiskol, és a jobb kezét a mellén ülő, vagy inkább félig szintén fekvő macska fején nyugtatja. A macska szeme nyitva van, elnéz a balról, kissé felülről közelítő kamera mellett, míg Weöres a félprofilját mutatva a másik irányba félrefordul. Mögöttük kopott ablakkeret, egy fűtőtest bordái, a kép jobb oldalán otthonos rendetlenség. Weöres kockás zakójának anyaga a karosszék kárpitjának szintén kockás szövetével harmonizál.

Moldován Domonkos fotója, Kertész Csaba gyűjtéséből

A kép a maga hétköznapiságában afféle délutáni szunyóka közben mutatja a költőt. A képpel kapcsolatos minden elvont asszociáció, az öregség, a passzivitás, a maradéktalanul befelé forduló, illetve az emberi világon kívülre, a macska felé forduló figyelem, mind-mind provokatívan ellentmond az írói szerepformálás aktivitásának és társadalmiságának, ami az autonómia és a heteronómia végpontjain egyaránt érvényesül.

Weöres felfogásában a művészet mindenekelőtt „mértéktelenül szabad Valami, melynek egyetlen feltétlen kötöttsége sincs, de határtalan szabadságában akármilyen kötöttséget elbír”.⁴ Ehelyütt mindenekelőtt azt szeretném alátámasztani, hogy ez

⁴ WEÖRES Sándor, *A vers születése. Meditáció és vallomás*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1939, 5.

a szabadságfogalom nem helyezhető el az autonómia–heteronómia tengelyen. Költői magatartását, az általa felépített szerepet a kortársi recepció mégis erre a tengelyre próbálta ráhelyezni, és az autonómia egyik változatoként túlnyomó részt apolitikusnak érzékelte. A magatartás megítélésének egyik szélsőségét Szilágyi Ákos dolgozta ki igen alaposan *Az ornamentális lírai személyesség helye Weöres Sándor életművében* című, könyvnyi terjedelmű tanulmányában.⁵ Az általa megfogalmazott dekanonizációs logikával szemben vette védelmébe Weörest Tamás Attila kismonográfiája. Tamás Attila azt igyekezett bizonyítani, hogy Weöres, ha ellentmondásosan is,⁶ elsősorban mindvégig jelenlévő szociális érzékenységének köszönhetően megfelelt a '70-es években a hatalom költőkkel szemben támasztott elvárásainak, akkor is, ha 1978-ban, a kismonográfia megjelenésének idején „Weöres Sándor jellegzetesebben, következetesebben nem-politizáló” költőnek látszott, „mint amilyen valaha volt”.⁷ Tamás Attila e megállapításhoz hozzáfűzi, hogy Weöres „olyan területet hagyott így el, amelyen tájékozódóképessége a leggyöngébbnek bizonyult”.⁸ Tamás Attila elismeri, hogy „a politikai realitásérzéknek a hiánya Weöres egy-egy megnyilatkozásában ijesztő mértékű tud lenni”,⁹ de összességében úgy látja, hogy politikai érzületeit a korban mindenkitől elvárt „humanizmus” és „antifaszizmus” határozza meg.¹⁰

Tamás Attilához kapcsolódva Kenyeres Zoltán más megoldást kínált Weöres kanonizációjának problémájára. Ő is hangsúlyosan emlékezett meg Weöres 1933-ban írott *Hitler* című háromsorosáról, majd a harmadik nemzedék költőit általánosságban így jellemzi: „A költészet társadalmi szerepéről másképpen vélekedtek, mint elődeik. Nem a feladatáról, hanem a szerepéről. Mindnyájan hitték, hogy a költészetnek társadalmi hivatást kell betöltenie [...]. De nem hittek többé abban a romantika óta derengő szép káprázatban, hogy a költő lángoszlop a társadalom és a nemzet élén [...]. Hűvösebb fővel mérték föl az irodalom tudatalakító és erkölcsformáló lehetőségét, és a valósághoz híven, a realitáshoz igazodva igyekeztek berendezkedni arra, hogy a művészi szó és általában a kultúra – mint később a társadalomtudomány nevezte – »szociáldinamikája« keserves, hosszú úton érvényesül”.¹¹ Csakhogy mivel a harmadik nemzedék költői az irodalom politikai funkcióit tekintve valójában a legkevésbé sem vallottak egységes elveket, és Vas Istvánra vagy Radnótira a '30-as évek közepén már a legkevésbé sem érvényesek a fenti állítások, a monográfus végül mégis kénytelen

⁵ Szilágyi Ákos tanulmányával részletesen foglalkoztam korábban, vö. SCHEIN Gábor, *Füst Milán*, Jelenkor, Budapest, 2017, 134–138.

⁶ „Weöresnek az érdeklődését remekművek is el tudják kerülni, ha történetesen a kor időszerű politikai-szociális kérdéseit fejezik ki. [...] Füst Milánhoz címzett költői levelében döbbenetű, kegyetlen gunyorossággal írja le egy választási küzdelem falusi eseményeit: kortesekkel, cukorkadobálással [...], szónoklattal és a részegség örvénye által asztal alá húzott emberek látványával.” TAMÁS Attila, *Weöres Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1978, 50.

⁷ Uo., 62.

⁸ Uo.

⁹ Uo., 53.

¹⁰ „Ennek következtében lesz az 1944-ben írt tízrészes kompozíció, *A reménytelenség könyve*, minden világnézeti problematikusságával együtt is a fasizmust uralomra engedő korszak egyik legfélelmetesebb művészi dokumentumává.” Uo., 55.

¹¹ KENYERES Zoltán, *Tündérsíp. Weöres Sándorról*, Szépirodalmi, Budapest, 1983. 79.

a nemzedéktársaival szembeállítva apolitikusként feltüntetni Weörest, amiről szellemesen megjegyzi, hogy az apolitikusság tulajdonképpen politikai jelentéseket hordoz: „Ha Weöres helyét keressük ebben a harmincas évek közepétől egyre erősebben láthatóvá váló folyamatban, akkor paradoxonnal azt lehet mondani, hogy ő volt a józanság szélsősége. [...] Radnóti és Vas társadalmi indulata a második nemzedék közelében maradt, Jékely olyan nagy versében, mint *A marosszentimrei templomban* (1936) a nemzeti kisebbségi elkötelezettség legmegrendítőbb tanúvallomását írta meg. Weöres ezzel szemben hittel vállalta a nem politizálás politikailag is sokkoló hatását.”¹² Kenyeres itt magától értetődő gesztussal helyezi el a Nyugat harmadik nemzedékének költőit az autonómia és a heteronómia skáláján.

Weöres monográfiája ugyanezzel a problémával szembesül a *Három veréb hat szemmel* antológiája kapcsán is. De mivel az antológia 1977-ben jelent meg, itt mégis csak könnyebb dolga van, amikor indokokat keres az apolitikusság elfogadtatása mellett. Először is leszögezi, hogy míg „a magyar irodalomfelfogás a feladatvállaló irodalomtípust helyezte középpontba, azt a típusú irodalmat helyezte előtérbe, amelyben [...] alakot öltött a társadalmi, politikai, nemzeti elkötelezettség, és amely mindig kész volt arra, hogy magára vegye a közösség életében rosszul működő vagy elromlott gépezetek munkáját”,¹³ addig Weöres „antológiájában nem a feladatvállaló irodalomtípust állítja előtérbe”.¹⁴ Az érv, amely az elfogadás mellett szól, rendkívül ügyes, mert ha bárki cáfolni próbálja, azzal az úgynevezett kádári konszolidáció eredményeit kisebbíti. Kenyeres szerint ugyanis Weöres ezt azért teheti meg, mert a konszolidáció lezajlott: „ma, mélyreható társadalmi változások után az irodalmi fejlődés fő vonalának veszélyeztetése nélkül lehet elővenni az eltérő típusok dokumentumait, s még avval a megfogalmazott-megfogalmazatlan céllal is, hogy a hangsúlyvetés módosításokat kezdeményezzen a korábban, más körülmények között kialakult kulturális evidenciahálózaton.”¹⁵ Kenyeresnek ez az érvelése tehát nem kezdeményez fordulatot abban, hogy mit tekintsünk az irodalom fő fejlődési irányának, ahogyan szerinte Weöres sem teszi, de éppen mert a fejlődés alapkérdései már eldőlték, bővíthetőnek, sőt bővítenedőnek tartja a kanonizáció elveit. Vagyis politikai érvet vet be az apolitikusság mellett. Az érvelésmód mellesleg jó példája annak, hogy az esztétikai szféra függetlenségéért az 1970-es, '80-as években vívott küzdelemben hogyan fonódhattak az autonómiát szolgáló diszkurzusokba a heteronómia érvei, illetve hogy egy autonóm magatartásformához, Weöreséhez, miként lehetett minden nehézség nélkül heteronóm jelentéseket kapcsolni.

Ehelyütt azonban nem a recepcióban lezajló vitákra szeretnék összpontosítani, sokkal inkább a weöresi költészet és dráma politikai referenciáira, és ezek szempontjából szeretném kezdeményezni az irodalom terében jelentkező „politikai” leírására, megragadására szolgáló fogalomkészlet reflexióját. Mint köztudomású, az autonómia

¹² Uo., 80.

¹³ KENYERES Zoltán, *Az elköteleződés mélyáramában. Weöres Sándor irodalomszemlélete = Uő., A lélek fényűzése*, Szépirodalmi, Budapest, 1983, 323.

¹⁴ Uo., 324.

¹⁵ Uo., 325.

fogalma Kant etikai diszkurzusából került át az irodalom fogalomkészletébe. Kantnál a szabadság spekulatív eszméje a morális törvény feltétele.¹⁶ A szabadság spekulatív eszméje egy bizonyos maximában fejeződik ki, amely törvényt ad a neki megfelelő szabad akaratnak, és viszont, a szabad akarat maximája magát a törvényt fejezi ki. Ezt a dialektikát ragadja meg *A gyakorlati ész kritikájának* sokat idézett tantétele: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind az általános törvényadás elveként érvényesülhessen.”¹⁷ Az akarat maximaalkotó képessége azt jelenti, hogy minden ember alapvető meghatározottságában egyszerre foglaltatik benne a jó és a rossz közötti különbségtétel képessége, valamint az egyén belső döntésképeségéből fakadó, szabad cselekvés lehetősége. A szabad választás a cselekvésre vonatkozik, tehát önreflexív karakterrel bír, általa az egyén képes megváltoztatni egész beállítódását, személyiségét. Az akaratnak ebből következően autonómnak kell lennie, és ez az autonómia személyes döntésekben nyilvánul meg. „Az akarat autonómiája jelenti minden morális törvény és a nekik megfelelő kötelesség kizárólagos elvét”, szögezi le Kant, majd hozzáfűzi a számunkra oly fontos szembeállítást: „az önkény bármiféle heteronómiája nemhogy nem alapoz meg semmilyen kötelezettséget, de sokkal inkább ellenkezik a kötelezettség elvével és az akarat erkölcsiségével”.¹⁸ Vagyis amíg az akarat autonómiájának elve alapozó jelentőségű az erkölcs kanti diszkurzusában, a heteronómia nem az. A két fogalom ellentétes, de nem alkot skálát, mert nem egyenrangúak. Ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy abszolút autonóm személy nem létezik. Ha létezne, akkor az abszolút autonómia mint belső meghatározottság felszámolná magát az autonómiát, mert tökéletesen meghatározott lenne önmaga által, és az erkölcsi választás a gyakorlatban többé nem konkrét és előzetesen nyitott döntéseket jelentene, nem ilyenekben manifesztálna. Az autonómia és a heteronómia ezért kölcsönösen feltételezik egymást. Az abszolút heteronómia azt jelentené, hogy a személy döntéseiben maradéktalanul rajta kívül álló kényszereknek, hatalmaknak rendelődik alá, vagyis a gyakorlatban megszűnik etikai lény lenni. „A viszonylagos autonómia előfeltételezi a viszonylagos heteronómiát és viszont, míg az abszolút autonómia az abszolút és viszonylagos heteronómiát egyaránt kizárja.”¹⁹

Az irodalomtudomány az autonómia és a heteronómia fogalmát, illetve a két absztrakt véglet által létesített skálát nem az erkölcs rendszerében használja, hanem a külső politikai hatalomhoz és a politikai ideológiákhoz fűződő viszonyt szeretné jellemezni vele. Mint illet, elvileg függetlennek kellene tekintenie az erkölcsi értékelés egész rendszerétől, de a gyakorlatban ezt nem teszi meg, nem tudja megtenni. Ennek több oka van. Az első és legfontosabb, hogy az autonómia fogalma nem fosztható meg teljesen a kanti eredet jelentéskörétől, mert akkor értelmét vesztené. Már csak azért sem, mert az esztétikai szféra autonómiájáról és a benne érvényesülő heteronóm hatásokról szóló elméleti feltevések az irodalomtudományban távolról sem alkotnak olyan rendszert, amelynek minden egyes alkotólépése reflektáltan venné figyelembe

¹⁶ Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Osiris, Budapest, 2008, 8.

¹⁷ Uo., 40.

¹⁸ Uo., 43.

¹⁹ HELLER Ágnes, *Általános etika*, Cserépfalvi, Budapest, 1994, 78.

az előfeltevéseket és a következményeket. Az irodalomtudomány, különösen a magyar, általában mélyebb analitikus igények nélkül vesz át filozófiai fogalmakat.

A másik ok szintén közismert. A magyar irodalmi gondolkodásban mély gyökerei vannak azon elgondolásnak, amely a politikát és az ideológiát mindenképp irodalom kívüli jelenségnek tekinti, így irodalmi megjelenésüket csak külső betolakodás eredményeként írhatja le. Nem indokolatlanul szögezte le Sári B. László *A hattyú és a görény* című könyvének bevezetőjében, hogy „a kortárs magyar irodalomról és a félmúlt irodalmáról szóló kritikai és elméleti beszéd egyik konszenzuális eleme az irodalom és a politika szembeállítás”.²⁰ Jóllehet a megállapítás jó másfél évtizeddel ezelőtti érzékelést tükröz, és azóta a genderkritikai és az új marxista eredetű szemléletek, összességében pedig a kultúratudományos megközelítések változásokat indukáltak ezen a területen is, úgy vélem, Sári B. László megállapítása ma is érvényes. A változások mindenekelőtt az irodalmi művek ideológiatermelő potenciáljára teheték érzékenyebbé a professzionális olvasókat, arra, hogy a versek, a regények, a drámák maguk is részt vesznek abban a bonyolult folyamatban, amely eldönti, hogy milyen szociális tartalmak kapnak figyelmet a nyilvánosságban, és milyen lesz a figyelem minősége, hogy kinek, mely csoportoknak lesz hangja, és melyek lesznek azok, amelyek hangjukkal, cselekvő szubjektumként nem férhetnek hozzá a nyilvánossághoz.

Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy maga az irodalomtörténet-írás is minden korban alá volt, alá van rendelve annak a viszonyrendszernek, amelyet e fogalom párral kíván leírni, és minden korban része, illetve alakítója a kor értéktudatának. Ugyanez elmondható az egyes irodalomtörténeteszekről, kritikusokról is. Nagy a kísértés, hogy amit az egyes irodalomtörténész vagy kritikus saját magára vonatkozóan erkölcsileg helyes és követendő magatartásnak, viszonynak tekint, azt tekintse helyes, követendő magatartásnak és viszonynak az elemzett tárgyra vonatkozóan is. Kritikai hagyományunkban nem ritka jelenség, hogy az értelmezés értékelésbe vagy akár tanácsadásba fordul át. Ráadásul olyan értelmező még nem született, aki saját értékítéletét, magatartását a viszonylagosság keretein belül nem erőteljesen autonóm teljesítménynek tekinti, akkor is, ha más nézőpontból, vagy az utóidejűség perspektívájából szemlélve erősen heteronóm képződménynek bizonyul. Ez persze annak is a következménye, hogy a fogalom párt kibocsátó erkölcsi diszkurzusban az autonómia az erkölcsiség kifejezője, és a modernség alapító hagyománya is felértékeli az autonómiával szervesen összefüggő eredetiség értékét.

Feltűnő jelensége a magyar irodalomtörténet-írásnak, milyen nehezen boldogul a kassáki avantgárd kollektivisták törekvéseinek értelmezésével, vagyis azzal a jelenséggel, amikor egy művészi csoport nem az autonómia és a heteronómia értékskáláján helyezi el törekvéseit, és az ideológiai tartalmakat nem művészetén kívüli terekből betolakodó, hanem a művészeti gyakorlatot megalapozó jelenségnek tekinti. Ezzel a problémával kellett szembenéznie Szolláth Dávidnak *A kommunista aszketizmus esztétikája* című könyvének írásakor. Szolláth előre bejelenti, hogy nem kívánja meg-

²⁰ SÁRI B. László, *Bevezető, avagy irodalomról és politikáról* = Uő., *A hattyú és a görény. Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, Kalligram, Pozsony, 2006, 13.

védeni a nyelvelméleti alapon idealizált irodalmat a kultúra, a társadalom, a politika, „azaz a kontextus szempontjaitól”,²¹ aztán mégis eljut egy pontra, amikor jól érzékelhető tanácsstalanságában éppen ezt teszi. Miközben leírja a szavalókórusok gyakorlatát, a közösségiségnek ezeket a fontos és feltűnő jelenségeit, a regresszió pszichológiai fogalmának bevonásával értékelő igénnyel lép fel annak érdekében, hogy mégis az irodalomtörténet-írás jól ismert korszakoló-fiókoló eljárásával megóvja az autonómiaelvű modern irodalom egész rendszerét: „Van értelmező, aki József Attila egyes műveit posztmodernnek tartja. Mármint a mozgalmi kórusköltészet [...] valóban leépíti például a szerzőfunkciót, csakhogy ez itt egyáltalán nem posztmodern jelenség, hanem premodern regresszió. A szavalókórusoknál azt láthattuk, hogy a közösségi szakrális funkció művészetelőttiségébe vonul vissza a költészet a művészeti autonómia területéről.”²² A megállapítás komoly kétségeket ébreszt, ha például a szavalókórusok jelenlétére gondolunk Brecht tándramáiban, amelyeket a közösségi tanítás céljainak rendelt alá, márpedig Brecht nélkül nehéz elgondolni a modern európai dráma történetét. Amennyiben nála a szavalókórusokat olyan kísérletnek értelmezzük, amely átalakítja a színpad és a befogadó hagyományos viszonyát, vagyis a színházi kommunikációt, nyomban a modernség kontextusába lépünk. A Szolláth Dávidtól idézett példa jól mutatja, hogy a modernségről szóló diszkurzusban az autonómia és a heteronómia skálája nem semleges, implikátumai között inherens értéktulajdonításokat találunk.

Miből fakad ez a furcsa turbulencia? Feltehetőleg abból, hogy az ember erkölcsi meghatározottságának leírására szolgáló, és az erkölcsi diszkurzus teljes rendszerét megalapozó autonómiát, és a vele ellentétes, de funkcionálisan nem egyenrangú heteronómia fogalmát az író politikai magatartásának, a poétika és a politikai hatalom viszonyának jellemzésére kívánjuk használni. Az áttétel révén a politikai viselkedések és szereptudatok mindegyikét elhelyezhetőnek tételezzük. Kimondatlanul abból indulunk ki, hogy bár az irodalom nem politikai, hanem esztétikai képződmény, a politikához, a hatalomhoz fűződő viszony mégis kényszerítő erejű, senki sem reflektálhatja ki magát belőle, és maga a viszony erkölcsi értéktulajdonításokkal van feltöltve. Ez akkor is igaz, ha a pozitív értéktartományba nem az autonómia, hanem az elkötelezettség változatai kerülnek. Valójában azonban soha nem tisztáztuk, hogyan is viszonyul ez a szerkezet a kibocsátó kanti elgondoláshoz. Az viszont megállapítható, hogy már első látásra is chiasztikus elméleti szerkezethez jutunk, mert implicit módon az író és az irodalom munkájának politikai feltételezettségét, vagyis a heteronóm keretezést tekintjük elsődlegesnek, és e kereten belül határozzuk meg az autonómiát mint az esztétikai tér függetlenségének alapját.

Az elmélet tulajdonképpen leképezi a fennálló viszonyokat. Hiszen mindezt olyan környezetben tesszük, ahol a 20. század folyamán szinte mindvégig diktatórikus, vagy erősen demokráciahiányos politikai alaprendszerek működtek, és ez ma sincs

²¹ Vö. SZOLLÁTH DÁVID, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Balassi, Budapest, 2011, 11.

²² Uo., 257.

másképp. Mit jelent ez a gyakorlatban? Azt, hogy a 20. században szinte mindvégig olyan viszonyokkal azonosították a politikát, amelyek nem a nép tényleges részvételén nyugodtak, és amelyekben a hatalom távol volt attól, hogy mindenki méltóságát egyaránt tisztelje és védje, következésképp amelyek közepette csak kevés értelmiséginek juthatott észszerű, erkölcsileg igazolható, szolidaritáson nyugvó nyilvános szerep a legalitás keretein belül. Vagyis a hétköznapi élet csakúgy, mint az intézmények működése, heteronóm meghatározottságú volt, és az autonómia csak ezzel szemben érvényesülhetett, részleges erővel. A heteronómia uralkodó volta azonban nem jelenti automatikusan a politikai alapviszonyok fennállását. Miközben ugyanis a politikához, a hatalomhoz fűződő viszony olyan erkölcsi implikációkkal rendelkező kérdések sorát vetette fel minden művész pályáján, amelyekre mindenképpen válaszolniuk kellett, hogy aztán válaszukat a kortársi kritika és az utókor ráhelyezze az autonómia és a heteronómia fogalmi skálájára, felmerül a gyanú, hogy a kényszeresség jeleit mutató egész mechanizmus éppen a politika tulajdonképpeni hiányát volt hivatott palástolni. Pluralitáson nyugvó, a nézetkülönbséget és a nézetek artikulálását nem csupán eltűrő, hanem igénylő politikai viszonyok a kanti erkölcsfilozófia implikációi szerint soha nem állnak fenn maguktól, azokat a fennálló viszonyokkal szemben szubverzív döntések és cselekvések létesítik. Amit a 20. század folyamán Magyarországon rövid átmeneti időszakoktól eltekintve politikának neveztek, az legjobb esetben a hatalom bensőségében zajló, kívülről hozzáférhetetlen kamarilla-politika volt.

A modern magyar irodalom hagyományában aligha ismert olyan kanonizált költő, akinek művészeti gyakorlata a politikaihoz fűződő viszonyában távolabb volna egymástól, mint Kassáké és József Attiláé az egyik, Weöresé a másik oldalon. Ha elképzeljük az autonómia és a heteronómia skáláját, az autonóm szélsőértéket alighanem Weöres, míg a heteronóm szélsőértéket a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* (1952) című antológia képviselné.²³ Az eddig elmondottak alapján világosan látszik, hogy a modernségnek abban a felfogásában, amelyben az autonómia és a heteronómia fogalompárja meghatározó jelentőséggel bír, az irodalom másikja a politika lesz, vagyis a görény és a hattyú ugyanolyan erővel feltételezi egymás létét, amilyen erős a szembenállásuk. Tegyük azonban mindehhez hozzá, hogy amíg a modern irodalom intézményrendszere Nyugat-Európában a polgári társadalom kiépülésével együtt, attól elszakíthatatlanul jött létre, vagyis részese volt a folyamatnak, amelynek során a hatalom tagoltabbá, ellenőrizhetőbbé vált, ez Kelet-Európában nem így történt. A hiányzó politika önmaga másikját, az irodalmat is azzal fenyegette, hogy társadal-

²³ Adalék a problémához, hogy amikor 1955-ben az Ifjúsági Kiadó gondozásában végre megjelenhetett a korszak és talán minden idők legnagyobb hatású magyar gyerekkönyve, a *Bóbita*, a kötetben szerepelnie kellett a *Munka és Béke* című versnek, amely anélkül belesimult a termelési idillt kifejező korabeli versek sokaságába, azoknál sokkal magasabb poétikai színvonalon, és címében a *Párttal, a néppel egy az utunk* kezdetű munkásmozgalmi dal refrénjének második sorát idézte: „A jelszavunk munka és béke”. Megjegyzendő, hogy Weöresnél nem itt szerepel először a szintagma, hanem egy korai versben, a Nyugatban először 1933-ban publikált *A kovács* címűben: „Lesz acéлом is ott, elég / és egy lesz a munka s a béke: / nyakamban a hurutos ég / rejtő felhőlepedéke.”

mi aspektusai pusztá látszattá silányulnak, amennyiben azokat a politikához fűződő kapcsolataiból kívánja méríteni.

Weöres költői pályájának első szakaszában, a '30-as években tette a legtöbb közvetlen reflexiót az őt körülvevő politikai viszonyokra, mindarra, amit Csöngén, Szombathelyen és Pécsen maga körül látott. Diákként írott, *Disszonancia* című versében meglepő élességgel ismeri fel, hogy az irodalom és a politika imént vázolt kapcsolatának gyakorlatilag minden változata, a közvetlen politikai aktivizmustól a dekadenciáig, kimerült:

Ma már kellőt nem a harc, csak a nikotin, ős divány ad,
patetikus akarásban pózos hempergődsi ványad,

sőt a dekadenciának is kókad már végső szirma.

Untabbat a nyálkás blazirt, vagy a hős erénycsősz ír ma?

Később az *Epigrammák Honmentők* című darabja ugyanilyen szkeptikus a költői szerepek politikai rögzítettségének kényszerével szemben. Ennél zavarba ejtőbb, hogy a sorozat *Spárta és Athén* című verse az erény és a romlás Berzsenyi által áthagyományozott, a közösségi etika rendszerében megalapozott rendszerével szemben is hasonló szkepszist árul el. Szempontunkból ez azért is lényeges, mert a 19. századi hagyomány éppen a közösségi erény diszkurzív őrzésében, és így a romlás elhárításában jelölte ki a költészet egyik szerepváltozatát, amely ekképp az ószövetségi próféták küldetését is hordozta a maga kollektivitásában. Weöres a disztichon első sorában Berzsenyi „spártai plutarkhizmusának” szótárát, a szótár alapszavait (erény, romlás) használja, hogy a második sorban aláássa e szemlélet érvényességét. Csetri Lajos szerint a plutarkhizmus spártai ága „a katonai demokrácia egalitárius és puritán embereszményét hordozza”.²⁴ Takáts József ugyanezt a felfogást a republikanizmus fogalmával azonosítja:

Az ódát és értelmezését olvasva számomra egyértelműnek tűnik, hogy az, amit Csetri a plutarkhizmus spártai ága hagyományának nevez, cambridge-i terminusa szerint a republikanizmus politikai nyelve. A republikánus szótár egyik központi fogalma (akárcsak a liberálisé) a szabadság, amely e beszédmódban azonban nem egyéni autonómiát jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát és kötelességét. Akik részt vehetnek és vesznek a közéletben, a honpolgároknak, nemcsak közszolgálatokat kell vállalniuk, de folyamatosan át kell hogy hassa őket a közszellem, a hősiesség a szabadság és a haza megvédésére a zsarnok vagy a hódítók ellen. E közszellem elsősorban azt jelenti, hogy a közjót az egyéni vagy családi érdek elé helyezi a polgár.²⁵

²⁴ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 64.

²⁵ TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején = Uő., A megfelelő ötvözet. Politikai esztétörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014, 54.

Weöres nyilvánvalóan nem idézi meg az egész diszkurzust. Spártát és Athént, a katonai erényt és a művészeteket, a tudományt szembeállító szubverziója egyetlen pontra összpontosít. A közösségi erkölcs szerepe elhanyagolható a művészeti és tudományos érték létrejöttében, sőt akár a romlás közepette, vagyis republikánus közösségi erkölcsök hiányában is létrejöhetnek művészeti és tudományos értékek. Másrészt a közösségi erkölcs műve, a jó állam is mindenképpen mulandó, míg a művészeti érték nem az.

Spárta erényes volt, romlás vert fészket Athénban.
Spárta halott emlék; Attika dísze örök.

Anélkül, hogy e disztichon jelentőségét túlértékelném: kiolvasható belőle Weöres bizalmatlansága a republikánizmus kötelességalapú elgondolásával szemben. A „*Harmadik nemzedék*” című vers már közvetlenül is elutasítja a költői szerepfelfogásnak azt a hagyományát, amelynek folytatását a korabeli kritika Petőfire és Adyra hivatkozva elvárta volna a fiataloktól. Az elutasítás ironikus módon épp azáltal fejeződik ki, hogy a vers hangot ad a politikai elvárásokat megfogalmazó bírálónak:

Hát fölvonúl a teljes nemzedék,
rájuk tekint a sas-szemű bíráló
és az eredmény –áj váj! – mily siralmas:
„Miféle csendes generáció ez?
ehhez képest az aggok menhelye
vad táncmulatság és csendháborítás –
szegény fiókák még annyit se tudnak,
hogy egy költőnek rosszkodni illik,
sok újat hozni, mit ne értsenek,
Petőfi és Ady is így csinálta,
itt ez a szabály, s a szabály az szabály.
De hajh, ezek formával bibelődnek,
a multat bálványozzák és az élő
politikától elhúzzák az orruk,
az életnek hátat fordítanak
s elkorcsosult távlattalan világban
fűszállal és bogárral édelegnek.”

A megidézett bíráló az egész nemzedéket apolitikussága miatt marasztalja el. Hasonló bírálatokat fogalmazott meg a korban többek közt Németh Andor és Halász Gábor is.²⁶ És valóban, azt a magatartást, amelyet e hang felhánytorgat, joggal nevezhetjük apolitikusnak, és ettől kezdve a bíráló beállítottságán, illetve a kor elvárásain múlik, hogy a helyes közéleti elvek elutasítása miatt elmarasztalja ezt a magatartást, vagy autonóm volta miatt dicséretben részesíti. Kenyeres Zoltán monográfiája helyben-

²⁶ Vö. KENYERES, *Tündérsíp*, 77–78.

hagyja Németh Andor és Halász Gábor észrevételét, a maga részéről ő is úgy látja, hogy a Nyugat harmadik nemzedékének költői „a társadalommozgósító második nemzedék árnyékában kis bölcs öregek módjára viselkedtek, és a komoruló időben szélcsendes partokon próbálták felvonni vitorláikat részegnek éppen nem mondható hajóikra”.²⁷ Ezt a leírást Kenyeres nem formálja explicit ítéletté, véleményét legföljebb a „komoruló idő” és a „szélcsendes part” ellentétéből olvashatjuk ki.

Weöres saját érvelése, amelyet 1934. október 22-én egy Vas Istvánnak szóló levélben adott elő, éppen a korábbi, a '30-as évekre már lényegében érvényüket veszített Nyugatos elvek alapján választja szét az esztétikai innováció és a társadalmi szerepvállalás elvét, megmutatva, hogy ezek az elvek akár a konzervativizmusnak, Vas István szavával az ómódi modernségnek is kedvezhetnek, mert az újítás nem egy általános fejlődési iránnyal áll összhangban, hanem mindig a megelőző modellekre vonatkozik: Babitsék idejében „a szelíd fiú volt a papa kedvence, ma a rakoncátlan kölyök a kedvenc. Előállt az a paradox helyzet, hogy ma forradalmi cselekedet nem forradalmárnak lenni. Maga Babits írta egy versében: »Írd tenyeredre: sohasem lehet, mi egyszer volt már...« Ők megtörték az utat, hát ne kívánják, hogy mi is úttörők legyünk: tűrjék el, hogy új emeletet húzunk az ő palotájukra.”²⁸ Weöres szemlélete azonban, amint látni fogjuk, lényegét tekintve nem apolitikus, igaz abban az értelemben politikusnak sem mondanám, amilyen értelemben akár a '30-as évek, akár a '60-as, '70-es évek kritikussai megfogalmazták elvárásait.

A kanti erkölcsi rendszer végső alapját a logosz két aspektusa, a tiszta ész (reine Vernunft) és a gyakorlati ész (praktische Vernunft) kapcsolatában leli meg. Az erkölcsöt Kant nem az erkölcsi érzék metafizikus feltételezésében alapozza meg, hanem az értelem dialektikus kettősségében. Az értelem egyfelől a megismerés képességére irányul (mit tudhatok), másfelől a cselekvésre (mit kell tennem). Weöres költői kritikája éppen ezt a kapcsolatot, vagyis a német felvilágosodás alapító gondolatát teszi kétségessé. Jegyezzük meg, hogy ha a 18. századi európai háborúk sorának előterében vesszük szemügyre Kant erkölcsfilozófiai rendszerét, nem nehéz rájönni, hogy az egyfajta válasz a kor kaotikus, sokezer ember halálát követelő viszonyaira, vagyis az imperatívusz imperatívuszaként fogalmazódik meg. Weöres ezt ismeri fel, és a sollen imperatívuszát a káosz tapasztalatának mindenfajta imperatívuszt nélkülöző józanságával szembeviseli. Vagyis azt állítja, hogy a gyakorlati ész a maga hétköznapi körülményei között nem képes az erkölcs létesítésében, érvényesítésében neki jutó szerepet betölteni. Okként a *De profundis* című költeményben még csupán a gyakorlati ész satnyaságát, éretlenségét említi, és azt, hogy nem juthat el a jelenségek lényegéig. Mint látni fogjuk, a magyarázatban *A kétfejű fenevad* pontosabb belátásokra vezethet. De nem szeretnék abba a hibába esni, hogy egy-egy költeményt filozófiai traktátusként értelmezzek. Erre nincs is szükség. Inkább a gondolkodás irányultságát érdemes tisztán látnunk. Weöres *De profundis* című versének alábbi részletében például ekképp:

²⁷ Uo., 77.

²⁸ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött levelek*, II., Pesti Szalon – Marfa Mediterrán, Budapest, 1998, 44.

Az ész itt az Észnek satnya fattya,
csak a dolgok héját rapogatja,
csontig sose jut.
Éber-álmom félhomálya rajtunk,
így vesződjük mocsár-mélyi harcunk,
honnan nincs kiút:

hisz egymáson élösködve élünk,
más halálán életet cserélünk:
a föld rendje ez.

Kínálkozna a lehetőség, hogy a kölcsönös élösködés felismerése a morál teljes dezilúziójával párosuljon, vagyis azzal a belátással, hogy a gyakorlati ész soha nem tud a maga tisztaságában megnyilvánulni, a személyes és a kollektív kapcsolata mindig kaotikus marad, és szükségszerűen torkollik uralhatatlan erőszakba. A vers azonban ezt a következtetést is az éber-álmom félhomályába utalja, és ezzel az etikai gondolkodás következő fordulatának lehetőségét készíti elő.

Testvér itt a kő, fa, állat, ember,
testvért eszem lucskos győzelemmel,
s testvérem megesz.

Kóbor macska szíjva csibe vérét:
ennek halálkínját, annak éhét
egyben szenvedem.
Sziklát zúznak, föld húsába törnek:
nem fáj az a kőnek, sem a földnek,
de fáj énekiem.

A vers egy olyan globális szubjektum konstruálásáig jut el, amely testvérként foglalja magában az egymást determinisztikusan pusztító lények mindegyikét,²⁹ tehát nem csupán az embert, hanem az állatokat, a növényeket, sőt a szervetlen létezőket is. Ez a globális szubjektum nem rokona a hegei abszolút szellemnek, már csak azért sem, mert nincs története, amely megnyilatkozásának történeti pillanatait összeköti, és végső soron megértésének és történeti-társadalmi kifejtésének elbeszélésében nyer formát. Weöres versében a reflektálatlan determinizmus az etikai tudattal és empátiával rendelkező egyes emberben változik át, nyer erkölcsi tartalmat. Ez a szemlélet az empátia képessége által a másikban megalapozódó szubjek-

²⁹ Fontosnak vélem, hogy, amint Bartal Mária hangsúlyozza, a görög kardal hagyományához hozzátartozik a társadalom marginalizált tagjainak beemelése a tragédia magas társadalmi presztízzsel rendelkező terébe. A görög tragédiákban a kar tagjai a társadalom marginalizált csoportjait képviselték. Vö. BARTAL Mária, *Áthangzások. Weöres Sándor mítoszpoétikája*, Kalligram, Budapest, 2014, 101.

tivítás szerkezetét kitágítja a globális lét teljességéig, ugyanakkor nem indul el azon az ösvényen, amelyen Kant és nyomában a német felvilágosodás elindult, vagyis nem tételezi fel, hogy az erkölcsi viszony bármikor képes volna felszámolni a „struggle for life” determinisztikus küzdelmét, és békés viszonyokban oldódik fel.

A felvilágosodás hagyományának hasonló kritikája a *Le journal*ban is nyilvánvalóan megjelenik, hogy aztán *A kétfejű fenevad*ban teljesebbé válik. Weöres drámáját már Vári György is a *Bölcs Náthán* paródiájaként olvasta.³⁰ Lessing drámai költeményének helyét már a 19. századi recepció is tandrámaként, Lehrstückként szilárdította meg a német felvilágosodás hagyományában, és ezt a szerepét gyakorlatilag kikezdehetlenné tette a tény, hogy Hitler Németországában be volt tiltva. A parodisztikus viszonyulás tehát Weöres előtt szinte elképzelhetetlen volt, és valójában ma is az. A *Bölcs Náthán* cselekményét előzményként három erkölcsileg magasrendű cselekedet határozza meg: Náthán örökbe fogadta Rechát, Szaladin megkegyelmezett a templomosnak, aki pedig kimentette Rechát az égő házból. Megvannak tehát a feltételek ahhoz, hogy a három világvallás képviselője egyaránt felülkerekedjen előítéletein, amit Náthán valójában már előzetesen megtett. A feszültség fenntartásához tulajdonképpen csak funkcionálisan van szükség a pátriárka gonoszságára. A cselekmény így szükségszerűen vezet a testvéri kötelék felismeréséhez: Recha és a templomos Szaladin halott fivérének gyermekei. Igaza van Hugh Barr Nisbetnek, aki szerint a drámai események maguk is példázatként olvashatók, a Boccacciótól átvett gyűrűparabola elvont tanítását egy konkrét példa formájában szemléltetik.³¹ Mivel a figurákban eredetileg is meglévő potenciált kiteljesítő jellemfejlődést retorikai aktusok sorozata mozdítja előre, és maga a parabola is egy retorikai alakzat, mindez nem volna lehetséges a nyelvbe vetett teljes bizalom nélkül. „Náthán retorikai stratégiájának alapja nem a konfrontáció”, hanem hogy „partnerének szempontját egy szélesebb, átfogóbb szemlélet perspektívájába állítja”.³²

A *kétfejű fenevad* alapproblémája hasonló a *Bölcs Náthán*éhoz. A három monotheista világvallás képviselői vigasztalanul küzdenek egymás ellen, és a vallási különbségek megakadályozzák a szerelmeseket, hogy egymáséi legyenek. Csakhogy itt képtelenség különbséget tenni a látszat és a valóság között. A török hódoltság végnapjaiban Pécsen és Sárváron játszódó történet során bár folyamatosan változnak, cserélődnek a szereplői identitások, de a változás nem valamely általános etikai elv irányába mutat, csupán a szereplők pillanatnyi túlélését, vélt érdekeit szolgálja a gyorsan változó politikai szituációban. „Bárhogy forog a história, a nagy hús-üllő, vér-kalló malom, mink tovább játszunk külön kis komédiánk”, szól a végső reflexió. A szerelmesek pedig nem szerelmesek. Főleg Ambrus bizonyul igen jártasnak az érzelmelek relativitásában és az üzleti szemléletben, mert ez segíti őt promiszkuitásának kiélésében.

³⁰ VÁRI György, *Játék a játékkal. Weöres Sándor A kétfejű fenevad és Lessing Bölcs Náthán című drámájának összehasonlító elemzése = Uő., Az emberiség végnapjai. Irodalomkritikák, Műút, Miskolc, 2013, 53–61.*

³¹ HUGH BARR NISBET, *Lessing. Eine Biographie*, H. C. Beck, München, 2008, 789.

³² Uő., 790.

AMBRUS De ha jámbor bolondnak, vagy tehetetlennek alít, biza kivet a fegyverek s a lópaták elé. Mert míg uralkodik a kétfejű szörnyeteg, ott lapped az ágyban is: a magános asszony s a menekvő férfiú kétfejű vadállattá búvik össze. Vagy a rémség elgázolja.

EVELIN Így élni s így halni: egyaránt iszonyat – ne kínozz tovább! Ha eként vagy, inkább legyek siker és vak, én tudni nem bírom!

AMBRUS Evelinám, fogadjuk meg nagy erősen: egymáshoz hívek vagyunk, ameddig lehet. Ámde ha tán a háború reád tárja torkát, s egy férfiúval kell menekülned: én felmentlek fogadalmad alól. Ugyanezt kérem tőled. Isten őrizzen meg bennünket.

EVELIN Isten őrizzen, Ambrusom, téged és engem, óvjon Isten!³³

„Az »identitás« mániákusait”, állapítja meg Vári, „a legnagyobb maszkmestereként mutatja be a kétfejű fenevad ténykedése, a téboly csele minduntalan nevetségessé teszi őket, ebben is párhuzamos Windeck komisszár és Dzsardzsisa aga története. Az is kiderül, hogy mindkét erkölcsös férfiú tetteit féltékenység, kizárólagos birtoklásvágy motiválja. Windeck Evelint kívánja elvenni, Dzsardzsisnek egyaránt kéne Báthory hercegisasszony és a zsidó lány is. Ezzel a birtoklási szenvedéllyel áll szemben Ambrus promiszkuitása, a darabban a történelem tébolyával párhuzamosan tombol a zabolátlan szenvedélyeké, egyik a másikat erősíti, ebben a vonatkozásban is a *Bölcs Náthán* paródiájaként.”³⁴ Emellett a fenti részlet is jól példázza, hogy a beszéd Weöres drámájában mindenekelőtt a megtévesztés eszköze. De szinte a darab bármely részletét idézhetnénk hasonló következtetéssel, hogy *A kétfejű fenevad* színpadán maguk a szereplők sem tudják, mikor mondanak igazat, és mikor hazudnak, mert amit egy adott pillanatban hazugságnak vélnek, az a következő jelenet perspektívájából nézve igazzá válhat, és viszont. Következésképp a néző, illetve az olvasó sincs nagyobb tudás birtokában, a szereplői beszédek őt is megtéveszthetik. Emellett, mivel Weöres sokrétűen imitálja a 17. század végének nyelvi viszonyait, a nézőnek, illetve az olvasónak az időbeli távolsággal is szembesülnie kell, ami további értelmezési nehézségekhez vezethet. Mindez megerősíti, hogy amennyiben a politika fogalma egyfelől a hatalom és a birtokláspotenciál elosztásának, másfelől az ezek megzabolázására, vagy irányba állítására szolgáló általános elvek cirkulációjának terét jelöli, olyan teret tehát, amelyben e két oldal konfliktusából eredő identitások és ideológiák termelődnek, nos, akkor Weöresnél a politika valóban az identitásmánia és a nárcisztikus szenvedélyek paródiájaként lepleződik le. Folytonos mimikri zajlik a színpadon, és ennek a nyelv is eszköze. Lessing kettős erkölcsi parabolájából az alakoskodás, a mimikri kettős ellenparabolája lesz, aminek formája a *mise en abyme*, a színház a színházban. És mivel a háttérben nem fedezhető fel semmiféle erkölcsi elv, az események valóban az általános téboly formáját öltik. Következésképp az autonómia és a heteronómia megkülönböztetése használhatatlan eszköznek bizonyul a cselekedetek vagy a figurák jellemzésére.

³³ WEÖRES Sándor, *A kétfejű fenevad = Uő., Színjátékok*, Argumentum, Budapest, 2005, 372.

³⁴ VÁRI, I. m., 59.

A weöresi életmű valóban opponálja azt a rendszert, amelyben a magyar történeti tudat az irodalom és a politika viszonyát elrendezi, és úgy vélem, ezt az opponenciát a lehető legkomolyabban kell vennünk. A kérdés az, hogy ha felfüggesztjük az autonómia erkölcsi elvének alapító jelentőségét, és szkeptikusan viseltetünk a mindenkori hatalomhoz viszonyuló politikai identitásokkal szemben, eljuthatunk-e bármiféle közösséghez. Weörest olvasva a válasz egyértelműen igen. Költészetének politikai szkepszise nem mond le a kollektivitás performatív megvalósulásáról, csak egészen másként közelít hozzá, egészen másképp alapozza meg, mint e történeti hagyomány.

Bartal Mária *Áthangzások* című alapvető monográfiája bizonyította a görög kardal hangzó és szcenikus tapasztalatának jelentőségét Weöres költészetében. Habár a monográfia az orfikus hagyomány megjelenését elsősorban a mitologikus költeményekhez és a szimfóniának nevezett kompozíciókhoz köti, nyilvánvaló, hogy a szerzői elgondolás szerint a *Rongyszőnyeg* és a *Magyar etűdök* versei is ehhez a hagyományhoz kapcsolódnak, az orfikus költészet Weöres Sándor-i változatának további kifejtését mutatják.³⁵ Weöres a kollektivitáshoz a ritmus egyszerre testi és nyelvi tapasztalatán keresztül jut el.³⁶ A ritmus a nyelv jelentés előtti, akár halandzsaszövegekkel is előállítható szintjének performativitását fejezi ki. Ez a szint, ahol *A vers születése* megragadja a vers keletkezését, eleve kizárja a politikai és az ideológiai jelentések megképzését. A ritmus egyszerre nyelvi és testi valósága ugyanakkor eredendően kollektív tapasztalat, és kollektív élményeket hoz létre. A ritmus alapvető testi jellege, mozgásviszonyai már Horváth János gondolkodásában nyomatékosan egyesültek a ritmusérzék kollektív természetével. Horváth Landryra hivatkozva kifejti, hogy a testünkben minden elképzelt ritmust is

[...] valóságosan létesített ritmus kísér, s nem is foghatni fel vagy képzelhetni el ritmust annak magunkban való létesítése vagy reprodukálása nélkül, sőt csakis az esetben foghatjuk fel pontosan, ha képesek vagyunk reprodukálni; érzékleti ritmus felfogása viszont eszmetársítás útján felkelti mozgó okának képzetét, a mozgás eszméje pedig, ha nem gátoltatik, cselekvésbe megy át.³⁷

Horváth János szerint tehát a ritmus percepciója is testi folyamatok részvételével zajlik, és mivel a ritmus eredendő természete szerint mozgás, mozgásfolyamatokat hív elő válaszképpen. A gondolat folytatása azonban talán még fontosabb számunkra. Míg a ritmus megszületéséhez ritmusösztonre, a ritmus felfogásához ritmusérzékre van szükség, ami szerinte egyszerre személyes és kollektív:

³⁵ Vö. „Mostani vers-korszakom már egészen más, ez már nem földtől-elkívánkozás, hanem földön-kívüliség; már csak a képek és metaforák tartanak nálam valamelyest kapcsolatot a földi világgal. S néha már azok sem; gyakran a versem újabbán még a szavakat is leveti, pusztá hangcsoportokká oldódik s ami még földi benne, csak az, hogy betűk sorából áll.” WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, II., 140.

³⁶ E tény kiemelt fontosságára Bartal Mária is felhívja a figyelmet Ungvárnémeti Tóth László Pindarosfordításai kapcsán, lásd BARTAL, I. m., 78.

³⁷ HORVÁTH János, *A magyar vers = Uő. Verstanti munkái*, Osiris, Budapest, 2004, 356.

Az az „elvont törvény”, melynek érzéki megnyilatkozásaként jellemezte Négyesy a ritmust, az emberi szellem sajátja, s ezt a törvényt érvényesíti, akár létrehoz mások számára érzékelhető mozgási folyamatot, akár kívülről nyert érzéleteket értelmez. [...] Az aktív ritmusosztón nyilatkozásait a másik részen ritmusigény, Hodossy Bélával szólva „ritmus iránti vágyódás” várja, mely az érzéki közvetítésen át felismeri az egész folyamatot megindító törvényt és ideált, s kielégül általa. Azt a képességünket, mely az ideális törvénynek érvényesítésében vagy felismerésében mutatja ki magát, ritmusérzéknek nevezzük. Fogékonysága egyénenként különböző lehet, de nagy általánosságban egész közösségeknek jellemző tulajdona. Ez a ritmusérzék létesíti, szabályozza s élvezi táncunkat, intézi egyezően táncospárokat és csoportokat; ez érez bele mozgást álló szemléleteinkbe; ez veszi át, szuggesztióként, a látott vagy hallott mozgások ritmusát; könnyíti meg, lelki kapcsolatba vonva, s a lelket is szórakoztatva általuk, munka mozdulatainkat; ez teremt bizonyos ritmikai szolidaritást köztünk és közelebbi embertársaink között.³⁸

Amikor Horváth János kollektivitásról beszél, egy táncospárra vagy valamely konkrét csoportra utal, amelynek tagjai egy adott helyen, adott időben közösen részesülnek hangzó és mozgással kísért ritmusélményekben. A ritmustapasztalat számára mindenképpen olyan esemény, amely a mozgás komplex lelki és motorikus folyamatait egyaránt beindítja. Ezeket a folyamatokat nemcsak zeneként érzékelt ritmusok, hanem bármilyen hangsor ismétlődése, így a nyelv ritmikus szervezettsége is előidézhetheti. Ezt a *Rongyszőnyeg* vagy a *Magyar etűdök* kapcsán újabb és újabb gyereknemzedékek tapasztalatai bizonyítják. A két ciklus versei azonban nem csupán a ritmus élményével ajándékoznak meg. A szerzői szándékoktól függetlenül Weöres szövegeivel nemzedékek sora számára a magyar nyelvű szövegmondás, némiképp elvontabban a magyar nyelv hangsorainak egyszerre testi és lelki öröme kapcsolódik össze a szövegmondás ugyancsak egyszerre személyes és kollektív, konkrét, helyhez kötődő eseményében. Nem becsülhető túl eléggé annak a jelentősége, hogy Weöres verseiben a ritmusérzékre gyakorolt páratlanul gazdag hatás olyan szellemi magaslaton jelentkezik, amelynek megértése és elérése akár egy élet feladata is lehet. Gyakorlatilag minden magyar gyerek számára a komplexitásnak ezen a fokán válhat élménnyé és adománnyá, hogy azon a nyelven beszél és fejezi ki érzéseit, amelyen ez nem csupán lehetséges, de meg is valósult. Ha van nyelvi, nemzeti közösség, ha ilyesmi képes megformálódni, annak legmagasabb szellemi és egyben testi változatát nem a politikai tudat hozza létre, hanem a nyelvi ritmus testisége, ahogyan magyar nyelven a lehetőségek legmagasabb fokán Weöres Sándor verseiben megvalósul. Ha pedig Weöres Sándor költészetének van kollektív, heteronóm vonatkozása, és erős ez a vonatkozás, akkor ebből az a következtetés vonható le, hogy az autonómia és a heteronómia valójában nem egy skála két absztrakt végpontja, hanem az irodalom két, egymással dialektikus viszonyban lévő aspektusa, amely elvileg minden életmű, minden esztétikai tárgy esetében vizsgálható.

³⁸ Uo., 357.

Forráskezelés, alakformálás, Monarchia-költészet Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című regényében

Mert az emberrel nemcsak történnek a dolgok [...]. Az ember csinálja is azt, ami történik vele. Csinálja, hívja magához, nem engedi el azt, aminek meg kell történnie. Ilyen az ember. Akkor is megteszi, ha rögtön, első pillanattól érzi és tudja, hogy amit tesz, végzetes. Tartják egymást, az ember és a sorsa, idézik és alkotják egymást. Nem igaz, hogy a végzet vakon lép eltünkbe, nem. A végzet az ajtón át lép be, melyet mi tártunk fel, s magunk előtt tessékeltük a végzetet.¹

Egy nyugalmazott tábornok véget érni nem akaró monológjából idéztem, mely monológ két, meglehetősen furcsán megválaszolt, illetőleg válasz nélkül maradt kérdésre fut ki. Olyan monológ ez, amely a *Válás Budán* című regénnyel kezdődő Márai-próza megkülönböztető jegyeként, hol nyelvi bravúrként, hol önismétlő modorként aposztrofáltatott; hol a magyar nyelv végső lehetőségeit sikerrel próbáló, önnön bölcséletét „tökéletes” mondatok révén közvetítő, hol kliszészerűen megalkotott „művi” elbeszélés-ként jellemeztetett. Annyi bizonyos, hogy *A gyertyák csonkig égnek* Márai regényei közül mind itthon, mind külföldön² szinte hihetetlen siker, színmű, hangjáték, televíziós darab formájában egyként megvalósuló történet, amelynek során a két főszereplő hosszú távollétet követő találkozása, „megbeszélése” előtt már „minden”, a szülők történetéig, a fölvezetésben színre vitt cselekmények helyszínét szolgáltató Osztrák–Magyar Monarchiáig, az ismerkedés, egymásra találások, barátság és szerelem, katonai létezés és másféle magatartás eseménysoráig lényegében lezajlott. Mintegy a regény felénél kezdődik a nagy „ki- és el”-beszélés; ama szándékkal, hogy fény derüljön a négy évtizedre, a tábornok Henrik és a megszökött(?) százados Konrád katonaiskolai, szolgálati esztendeire, s arra, ami utána következett. Korábbi tételtem szerint: *kamaradarab A gyertyák csonkig égnek*,³ feszültségét a különféleképpen vagy nem elég pontosan látott, eltérő módon megélt vagy meg nem élt, közösnek tetsző, valójában e közösben rejtett, titkolt, föltárulni képtelen érzékenységeket tartalmazó együttlétek ellenére adja a történet. Bárki számára jól követhetően, de olyanná is, amely talán csak a kései találkozás jelenetében teljesebben ki fogalmazható elbeszéléssé.

¹ MÁRAI Sándor, *A gyertyák csonkig égnek*, SZEFE, Budapest, 1943. Az innen származó idézeteket a továbbiakban külön nem hivatkozom. Folyóiratkiadás és első kiadás: 1942.

² Márai páratlan német és olasz sikere e regény kiadásával indult, a holland befogadás arányosan hasonló példányszámeladásról számolhat be.

³ Továbbgondolom Márai-könyvem néhány megállapítását: FRIED István, *Márai Sándor. A XX. század koronatanúja*, Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2018, 260–268.

Addig a bizonytalan sejtések, az elfojtott szándékok, a bevallatlanul maradt érzések síkján volna értelmezhető, ha erre az értelmezésre bármely részről alkalom nyílna.

A kimondatlanság, a látszólagos harmónia mindenáron történő fenntartása, a nem tudatosított, mert tudatosan elhallgat(tat)ott indulatok szférájába száműzött (meg)érzések rejtettségében megfogalmazatlanul maradt gondolatok majd a kései találkozás során a tábornok előadásában (végre) nyelvi formához jutnak. A formába alakítást a négy évtizedes magányban a némán végrehajtott – gondolati – oknyomozás előzte meg. A magam részéről ennek a folyamatnak, amelynek kicsúcsosodása a várakozást lezáróan, végre létrehozott találkozás a két – egykori – jóbarát között, érzékelhetőleg már korábban, de csupán a monológban nyilvánvalóvá lett vetélkedésnek, két „alaptermészet” óhatatlan szembekerülésének az előzménye. Még akkor is, ha ez nem a felszínen, mások számára észrevehetően, „látványosan” történik. Két, párhuzamosan zajló, de ebben a párhuzamban jól kivehetően (egymással) ellentétes sorstörténet az, ami Henrik és Konrád származásában, életútjában, kapcsolataiban, barátaiban, szinte testvérinek vélt, hitt, láttatott közösségében egyrészt elfeledi a lényegi, a személyiségből következő különbözőségeket, másrészt azáltal, hogy szoros baráti együttlétük, mindennapos találkozásai a nyilvánosság előtt kikezdhetetlennek tetszenek, mindkettejük magatartását (már csak a nyilvánosság miatt, de önmaguk számára nem kevésbé vállaltan) behatárolja. És részben kijelöli mozgásterületüket, részben az alapvető magatartási eltérést (melynek jelképesen a zenéhez fűződő viszony a jelződése) nem engedi eluralkodni, az legfeljebb kettejük tudati világának mélyén kaphat helyet.

Akik (az első megközelítést tekintve: joggal) a *Válás Budán*, a *Vendégjáték Bolzanóban* és nem utolsósorban *A gyertyák csonkig égnek* szereplői monológjainak túlretorizáltságára utalnak,⁴ olykor kevésbé hangsúlyozván, hogy ez nem az elbeszélői, különösen nem a feltételezett szerzői hang megnyilatkozása, arról mintha megfeleledkezni, hogy az elbeszélői (kurta) közbevetések kijózanítólag hat(hat)nak. Meg arról, hogy elbeszélő (és szerző?) nem bizonyosan „problémátlanul” és kétségektől mentesen engedi a monologizálót érvényesülni. Valamint arról, hogy föltehető a kérdés: a végeérhetetlennek tetsző monológok (mint Párma grófjára a *Vendégjáték Bolzanóban* című regényben, mikor is hosszú oldalakon keresztül végez szövegelemzést Francesca „látnom kell téged” levele ürügyén) vajon pusztán önmagában szemlélhető-e? Netán adódhat-e mind a regényegészben, mind az elbeszélői közbevetésekben, de nem kevésbé magában a monologizáló előadásában olyan ellensúly, mely helyi értékére szállítja (le) a monológot?⁵ Esetleg elfogadhatóvá teszi, hogy a monologizálót elragadja heve. Hiszen – mint Henrik tábornok – több évtizede készül rá, magányában fontolgatja, okot-okozatot keres (és vél megtalálni). Önnön életének, de Konrádénak és a feleség Krisztináénak életét, sorsát, „végzetét” (hogy a tábornok

⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1991, 90–91. A szerző előbb megkülönbözteti a jó és a rossz retorizáltságot, a szereplők „magánbeszédeit” a jóhoz, a regény első részének előadásmódját a rosszhoz sorolja. Arra nem tér ki, hogy az elbeszélői modor vagy az itt felbukkanó, beszélő szereplők megszólalásaira vonatkoztatja-e megállapítását.

⁵ E regényben a „látnom kell téged” poeticitásáról értekezik az idős gróf, akinek korára, fáradtabb mozdulataira céloz röviden az elbeszélő. Ilyen módon a szóbeli előadás és a gesztusnyelv között ellentét van.

szókincsével éljek) is igyekszik rekonstruálni, miközben tisztában van konstrukciónak legfőlegbb lehetőségével, de nem bizonyosságával. Egyszóval: a kissé hosszadalmasra sikerült mottó olyan összegzés-féle, sententia, mely a Márai-regényszereplők beszédére általában jellemző, és amelyhez hasonlókra mind a prózaverseket tartalmazó kötetekben (*A négy évszak*, *Ég és Föld*), mind a naplókban bőven lelünk. Általában elmondható, hogy ez a szentenciózusság mint gondosan leszűrt, tömörített, végsőkéig csiszolt léttapasztalat artikulálódik: ezúttal számvetés három emberi élet (feltételezett) tanulságát összefoglalandó. Korántsem fatalista, ám a determináltságtól nincs oly távol. Nem ama zolai értelemben, amely a naturalista próza „sorstörténeteit” indokolja, hiszen Zola a fátummal a körülményeket szegezi szembe. A Márai-próza ellenben ember és sorsa (végzete) kölcsönhatását emlegeti.⁶ Nem egyszerűen a felelősségvállalás ethoszára hivatkozik idézetünk (bár azt is rágondolhatnók), hanem a személyiség vállalásának felelősségére. Arra, hogy életrend, életvilág elébe játszik a sorsnak, a sors, ennek okából lesz megkerülhetetlen, a létező azonban koránt sincs kiszolgáltatva a tőle messze nem független „világnak”, hanem kihívja maga ellen a világot. Hol az elhallgatás, hol a szembenézés „pátoszával” (mint teszi ezt a „gondolkodó” tábornok).

Végigtekintvén a regényszereplői hármasság egymásba fonódó, egymást keresztező, egymás ellenében élt életén (ez utóbbi az, ami sejtésként ott bujkál a tábornok négy évtizedes töprengéseiben), mintegy szemléletes megfeleléssel megidézve a „Schein und Sein” (a látszat és a létezés) Monarchiát átható, társadalmasuló, a nyelvből kibukó életérzését. Itt hangzik közbe a zene: egyfelől az ifjabb Johann Straüssé a városi térzenében és a Praterben, a kávéházakban-vendéglőkben és mindenütt, másfelől Chopin, a „polonéz fantázia”, hol négykezesen, hol egyedül; a szórakoztató zene, egy élvezeti „kultúra” zenei dokumentuma szemben a „másféle” ember „másféle” zenéjével, mely az élvezeti kultúrában élők számára hozzáférhetetlen, előttük e zene a veszedelmes kétértelműség szólama. Mindez ott kavargó élet és sors, személyiség és végzet egymásba fonódásának drámájában, amely a tábornok sokáig érlelt-kigondolt és a találkozás alkalmából végre megfogalmazott, mondatokba szerkesztett monológjában a motóban idézettek szerint árulkodik arról, ami léttapasztalatként tudatosodik. A tábornok mégsem a szavak embere, nem is a bölcselété, sentenciái „magán gondolkodásából” születtek, nehezen leli formájukat. Különös tekintettel a helyzetre, amely a négy évtizedet követő, mindkét részről várt találkozásra képtelen másképpen megfogalmazódni, mint „patetikusan”, a műveltebb, a kultúrában jártasabb, a „művészlélekként” aposztrofált egykori jó barát számára emelkedett stílusban, nem rettenve vissza oly kifejezésektől, mint „végzet”. Kimondva és körüljárva önnön tábornoki helyzet tudatának jellemzését. Amire érdemes fölfigyelni, hogy az efféle „betétek”,

⁶ Márai, a bécsi modernsége reflektálva, felhasználja a „naturalizmus meghaladásának” prózapoétikájából kiinduló, Freud közelében járó, a Monarchia szellemi örökségével szembesülő regényfelfogást, igyekszik rokonulni a kései modernség prózájának némely sajátosságával. Erről vö. FRIED István, *Márai and the Literature of the Austrian-Hungarian*. Joseph Roth, Stefan Zweig and Sándor Márai = *Hungarian Perspective of the Western Canon. Post-Comparative Readings*, szerk. László BENGI – Ernő KULCSÁR SZABÓ – Gábor MEZEI – Gábor Tamás MOLNÁR – Pál KELEMEN, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2017, 106–117.

a töprengésekből következő általánosítások egy általános alany nézőpontjából válnak meghatározó szöveggé. Itt és a regény folyamán másutt: „Amíg az embernek dolga van a földön, él.” „Az ember végül mindig egész életével felel a fontosabb kérdésekre, mindennek a végén élete tényeivel válaszol a kérdésre, melyet a világ olyan makacsul intézett hozzá.” Még beszédesebb a regény elején a tábornok élettörténetét mintegy összefoglaló (korántsem kizárólag összegző) „sententia”, amely a negyven esztendő történetének „kivonata”, az egyes életfázisok egyetlen szóba vetített jelzése, hogy innen továbblendülhessen, vagy egyáltalában meginduljon a cselekmény: „Az ember egy életen át készül valamire. Először megsértődik. Aztán bosszút akar. Aztán vár. Már régen várt. Már nem is tudta, mikor alakult át a sértődés és a bosszúvágy várokozássá.” Némileg elbizonytalanít, hogy az „ember”-rel megnevezett általános alany jelen időben, egy folyamatban kísérel meg cselekedni (készül), magatartása passzív válik (megsértődik), ez fordul át némileg aktivitássá (vár). Majd újabb fordulat: mint ha az elbeszélő venné át a szót, aki a tábornok magatartását írja le (vagy nevezi meg), konkretizálja az általánosságot a tábornok helyzetére, és ezt a múlt idejű igék (váratlan) felbukkanásával érzékelhetjük. Ezek és az ezekhez hasonló, a cselekmény részleteit értelmező mozzanatok az okok és okozatok után nyomozó tábornok gondolatvilágában kapnak helyet. A hosszas töprengéseket, a monológot azonban feltűnően relativizálja a „nem tudom” többszöri közbeiktatása: eszerint negyven esztendő és a negyven esztendei várakozás során sem formálódott meg a megnyugtató álláspont, melynek megerősítését vagy megcáfolását adhatná Konrád (nem egészen mellékesen: a tábornok maga sem bizonyos a negyven esztendőben, olykor negyvenegyről van szó:⁷ ez a némi tétovaságról valló játék a számokkal erősödik föl az előadásának hitelességében, félreérthetlenségében kételkedő tábornoki „nem tudom”-mal, a könyvekre hivatkozással). Mint akinek szüksége van/volna állításai, feltételezései megerősítésére, hogy érthetőbbé vagy egyáltalában: érthetővé tegye, amit több nekifutással, minden apró részletre kiterjedve közölni akar.

Érdemes fölfigyelni arra, hogy magabiztossá igazán akkor lesz a tábornok, amikor a sorsdöntő vadászat jelenségeit rekonstruálja: paradox módon lesz „szemtanúja” (és nem lehet szemtanúja) annak, mint kísérli meg Konrád, hogy (kettesben maradva az erdőben) meggyilkolja. Vadászösztönére, vadászrutinjára, tudására, megérzésére hivatkozik a tábornok, aki háttal áll a megjelenő szarvasbikára fegyvert emelő Konrádnak, mégis, a legcsekélyebb kétséget kizárva állítja, hogy (noha, ismétlem, nem láthatja Konrádot, aki az ő háta mögött leste a vadat) őt veszi célba, a kilőni szánt golyót neki szánja. Megteheti már csak azért is, mert a helyzet alapján mindenki szerencsétlen vadászbalesetnek fogja tulajdonítani a merényletet. Bár a tábornok (ismétlem) nem lát(hat)ja Konrád mozdulatait, tudja, tudásáról meg van győződve, hosszan sorolja meggyőződését alátámasztó érveit.

⁷ A regényben több kronológiai tévedés található. Különböző korszakokra időzíthető események csúsznak össze, miként a helyszín sem konkretizálható. A „pusztát” követő kiterjedt erdősség, amely birtok egy kisvárossal határos, inkább vizionált, mint azonosítható tájra utal. A határhelyzetek válnak az események fordulópontjaivá, ezek szerint létesül az időszámítás, melynek elbizonytalanodása a szereplők időérzékelésére is kihat. E téren Márai a Joseph Rothétól eltérő úton jár.

Ez a jelenet jóval azok után rajzolódik be a regénytörténetbe, hogy Konrád másféleségét (sőt, Krisztina másféleségét) tudatosította, a maga történetét a szülei újrajátszásaként volt kénytelen elfogadni. Itt azonban közbevetőleg nem árt a figyelmeztetés, hogy a tábornok monológiájában törekszik ugyan a kronologikus előadásra, már csak az okszerűség tiszteletben tartása miatt is, hiszen ennek jegyében nevelkedett, de elmékedései, kitérései, „sentenciái”, sőt „leírásai” szüntelen eltérítenek ettől a kronológiától. Olykor mintha önállósulnának, máskor előrejelzéssel vagy visszautalással idézik meg a jövőt vagy az elmúltat. Az előadás fegyelmezettsége nem kedvez a rapszodikus gondolatáramlásnak, ez a látszólag kevésbé tagolt monológ nem elégszik meg a történések rekonstruálásával (hiszen azok a beszélgetést megelőző fejezetekben részint már elbeszéltek), hanem élvezettel idézi föl a vadászat színhelyét, az erdőt, ősidők mitológiájára emlékeztetőn utal a „Már nincs sötét, még nincs világos” pillanataira: „Titokzatos pillanat ez, a régiek, a pogányok az erdő mélyén ünnepelték, áhítattal és széttárt karokkal, Kelet felé fordított arccal, abban a várakozásban, ahogyan örökké várja az anyaghoz kötött ember szívében és a világban a fényt, tehát az értelem és belátás pillanatát.” A kétféle – mítoszi – elképzelés, egy természetvalláshoz közeli és egy a fény, az értelem áttörését ünneplő, a felvilágosodással érintkező „modernebb” szoros közelségével látszik a tábornok érvelni ama „döntő” pillanat mellett, amely az „éjszaka” végső mozzanatában már-már át készül (kénytelen) adni helyét a fénynek. Az erdő éjszakája, a természet megleli megfelelőjét az emberi „természetben”, az éjszaka sötétje és az „emberszívé” egymásra másolódik, szinte azonosul, a természeti-erdei éj a hasonlat egyik tagja, az emberszívée a másik, mely azonos kifejezések segítségével lesz önmaga értelmezésévé. Következzék egy valamivel hosszabb idézet. Henrik és Konrád, barátság és gyűlölet, vetélytársak viszonyának jellemzését pontosan előkészítő megfigyelés:

Mert az emberszívnek is van éjszakája, indulatokkal, mint a hímszarvas, vagy a farkas szívében tomboló vadászdulatok. Az álom, a vágy, a hiúság, az önzés, a kéjszóvár kandüh, a bosszú úgy lappanganak az emberi éjszakában, mint a puma, a keselyű, a sakál a keleti éjszaka sivatagában. S vannak pillanatok, mikor még nincsen éjszaka és még nincsen nappal az emberi szívben, mikor a fenevadak előmászna a lélek odvas rejtekeiből, amikor megmozdul szívünkben és mozdulatát alakul át kezünkben egy indulat, melyet hasztalan neveltünk, szelidítettünk, éveken át, néha nagyon hosszú időn át... És minden hiába volt, reménytelenül tagadtuk önmagunk előtt annak az indulatnak igazi értelmét: az indulat valóságos tartalma erősebb volt, mint szándékaink, nem olvadt meg, tömör maradt.

Könnyű volna a freudi lélekelemzés téziseit és személyiségfogalmát ráolvasni erre a részletre.⁸ Márai olvasója volt Freudnak, jó ismerője Ferenczi Sándornak. Az, hogy nem a freudi fogalmakkal érvel a tábornok, hanem az elbeszélésnek a maga formálta szókincsével, következik a monológ kirajzolta tábornoki jellemből és „műveltségéből”.

⁸ FRIED, Márai Sándor, 94–129.

Ám itt elsősorban az tetszik fontosnak, hogy a Henrik–Konrád-barátság történetében fölmerülő „gyűlölet” jut nyelvi formához, a tábornok itt nevezi meg Konrád elfojtási igyekezetének tárgyát, az erdő és természet mítoszából vezeti le az emberi természet „mítoszt”, melyet hiába ragyog be külsőleg a világosság. A sötétség és az allegorikus vonatkozásaival megnevezett „Kelet” és a meg nem nevezett, ám odaérthető (odaértendő?) Nyugat konfrontálódása megengedi az Ázsia–Európa különözés feltételezését, az ösztönvilág Ázsiája és az éber tudat Nyugat-Európája ugyancsak Freud felé látszik mutatni. A tábornok maga említi, mintegy mellékesen: helyzetének, a történelemek jobb értéséhez könyvekhez (is) fordul, olvasmányairól csak utalással emlékezik; így csupán megkockáztatható, hogy beszédáradatának a kultúrát meg a művészet(ek)et érintő mondatai olvasmányait idézik meg. Mindenesetre alaposabb szövegolvasással olyan szövegközi viszonyok fölfejtése mutatkozhat célszerűnek, amelyek beszédesen árulkodnak a tábornok „eklektikus” műveltségéről, mely beszédben, mondatfűzésében és nem utolsósorban „sententiáiban” érzékelhető. Mindezzel szemben nem meglepő Konrád emlékidezésében a múlt Monarchiájának megjelenítése, részint zenei hasonlatával, részint másfélesége megnyilatkozásával: „Konrád legszívesebben angol könyveket olvasott, az emberek együttélésének történetéről, a társadalmi fejlődésről. A testőr fia csak lovasokról és utazásokról olvasott szívesen.” Mintha a modernség és a hagyományos katonai-főúri passzió választaná el a két katonaiskolást, majd szolgálatot teljesítő tisztet. Az angol szociológiának, társadalomtudománynak utóélete a Monarchia országaiban jelentékenynek mondható, másfelől az utazási irodalom szerzői között bőven meglelhetjük a főnemességhez tartozókat.

Még határozottabban bukkan föl a századfordulós modernség egy jelöletlen idézet formájában. A nosztalgjától és a messze tűnt ifjúi élményektől eltávolodva, a jelen idegenségébe kényszerülve merül föl Hofmannsthal és Rilke „látomása”, amely egyként vonatkoztatható egy érzéssel megélt államközösség és életrendje felbomlására és a személyiség és megnyilatkozásai „menthetetlenségére”. Ilyen módon arra a diagnózisra, amely a Monarchia elnyúló végjátékában megérezés, tapasztalat, majd megformált – művészi – gondolat lett. Megszűnik a különbség centrum és periféria, otthon és itthon között, tér és idő legfeljebb a visszaemlékezésekből bukik ki:

Az én hazám [...] megszűnt, felbomlott. Az én hazám Lengyelország volt és Bécs, ez a ház és a kaszárnya benn a városban, Galícia és Chopin. Mi maradt mindebből? Ami összekötötte az egészet, az a titokzatos kötőanyag, nem hat többé. Minden szétesett részleteire. Az én hazám egy érzés volt. Ezt az érzést megsértették. Ilyenkor elmegy az ember. A trópusra vagy messzebb.

Beszédes, hogy a tábornok nem érti, mi lehet messzebb a trópusnál, mivel számára idő és tér konkretizálhatónak tűnik. Konrád felelete: „Az időbe”. S bár a tábornok nem teljesen érzéketlen egy sorstörténet „időszámításával” szemben, akképpen folytatja, hogy konkrét eseményhez és a kulinaritáshoz köti Konrád elvontnak tűnő fogalmát. Kettejük „másfélesége” ennyi esztendő után sem szűnt meg, a beszélgetésben

(itt még valóban beszélgetésben) egymás mellett, nem egymásba kapcsolódva futnak a gondolatok. Konrád az egykori Monarchia, a „tegnap” világának részekre hullásáról szól, a századfordulós modernség időélményét megidézve, a tábornok ezzel szemben a maga kitartását szegezi, a katona, az utolsó őrszem(?) helytállását, azét, aki nem távozhatsz őrző posztjáról. Konrád a tegnap világának felbomlását részint saját veszteségének érzi, részint egy világrend széthullásának, amellyel együtt a maga pozícionáltsága is fenyegetetté lesz, ellene csak kivonulásával képes védekezni. „Amire esküt tettünk, nincs többé [...]. Mind meghaltak, elmentek, feladták azt, amire felelküdtünk. Volt egy világ, amelyért érdemes volt élni és meghalni. Ez a világ meghalt. Az újhoz nincs közöm. Ez minden, amit mondhatok” – emígy Konrád. A tábornok számára ez (ha nem nevezi nevén, akkor is) a „szökés” egy változata. Ez a távolodás, az emlékebe menekülés (melynek költőiségét akár Joseph Rothnál is olvashatjuk) fölmenti az egyént: „Ez a világ számomra él, akkor is, ha a valóságban megszűnt. Él, mert felesküdtem reá. Ez minden, amit mondhatok.” A párhuzamosságok (ezúttal) az ellentétes magatartásokkal segítenek kirajzolni a Monarchiát követő magatartásváltozatokat, a Monarchiát megidéző szépirodalom „alaptípusaira” visszautalván. Realitás és e realitáson túl-emelkedés, időbeliség és időtlenítés képzetek jeleznek lehetőségeket, amelyek mindenekelőtt irodalmi alakba kívánkozva igazítanak el az összetett személyiség-alakzatok között. Látszólag Konrád az, aki az immár nem-létező elől az időbe menekül, az emlékezetbe rejti az egykorvoltat, melynek megszűnésével egy élet- és világrend, egy magatartásforma, egy műveltségváltozat bomlott elemeire, részleteire széttagolódva. A tábornok viszont nem hajlandó tudomásul venni, hogy a „valóságban” már nem létezik, amire esküt tett. Személyével szavatolja annak továbbélését, így maga válik jelképes alakká. Nem kiesik az időből, hanem végtelenítene az időt.⁹ Végessége ugyanis a tábornok élete tartamának van alárendelve. Ez a fajta visszautalás nem azonos a Claudio Magris diagnosztizálta Habsburg-mítosszal.¹⁰ Márai regényében a császár és király egy-egy jelenetben feltűnő epizód szereplő, Konrád és Henrik egy világ- és életrendre esküdtek föl, amelyben természetesen a császárnak és királynak is megvan a maga helye (de erről Márai másutt emlékezik meg, és főleg másképpen, szembesítve a Monarchiát követő korszak talmiságával, itt sem teljesen függetlenül a Joseph Roth képviselte irodalom szellemiségétől).¹¹

A tábornok monológjából egy meggondolkodtató részletet emelek ki: földézi Krisztinával nászútját, úgy érzi, boldog, minden elérhetőt elért.

⁹ A tábornok jeleneteiben semmi nem mutat arra, hogy az életrend a Monarchiát követő időszakban változna. Legfeljebb a birtokán belül helyeződik át, hogy Krisztinával páros magányát megélhesse. Magatartása nem a Don Quijotét idéző Pongrácz grófé Mikszáth regényéből, a *Beszterce ostromából*, hanem a Monarchia emlékezetét őrző, a feledésbe hullni nem engedő személyiségé. Itt már érzékelhető némi közelítés Joseph Roth egynemely figurájához. Ugyanakkor Márai elbeszélője távolságot tart a szereplőktől.

¹⁰ Claudio MAGRIS, *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*, ford. Madelaine von PÁSZTORY, Otto Müller, Salzburg, 1966. A magyar fordítás nem adja a teljes művet.

¹¹ István FRIED, *Sándor Márai und Kaiser Franz Joseph = An meine Völker. Die Literarisierung Franz Joseph I.*, szerk. Leopold R. G. DECLEODT, Peter Lang, Bern, 1988, 113–121.

S most, mikor visszanézek, magam is émelyedem ettől a csámcsogó és önhitt biztonságától és boldogságérettől. S mint minden ember, akit az istenek különösen kegyelnek, e boldogságérzet alján egyfajta szorongást is észlelek. Túlságosan szép minden, törés nélküli, hibátlan. Az ember mindig fél az ilyen szabályos boldogságtól [...]. Tudod, az ember szeret visszafizetni az isteneknek a boldogságból valamit. Mert az istenek közismerten irigyek, s mikor adnak a földi halandónak egy évre való boldogságot, rögtön felírják ezt a tartozást, s az élet végén uzsoraáron követelik vissza.

A már korábban utalt általános alanyba átcsapás mellett két tényezőre érdemes fölfigyelni. Az egyik a különféle idősíkok közötti ingadozás: hiszen a régmúlt napokra visszamerengés mondatai közé ékelődik a jelen kritikus szemlélete, így bizonytalan marad, mikor támad föl ama „egyfajta szorongás”. Ez a visszaemlékezés újraélő, rekonstruáló igyekezetéből eredeztethető, vagy a múlt boldogságát (néhány pillanatra?) beárnyékoló aggodalomból táplálkozik? Erre a legfőbb okot az „istenek”, így többes számban, szolgáltatják. Innen indulva nem nehéz az antikvitás irányában tájékozódunk, hiszen az antikok „emberszabásúvá” elképzelt, emberszabásúnak hitt istenei (többes számban!) jellemezhetők a tábornok szavaival. Nemcsak résztvevői emberi sorsoknak, rivalizálnak velük a szövs és sok minden más ügyében, sértődékenyek és féltékenyek, „jótetteiknek” megkérik az árát. Ennek okából messze nem elképzelhetetlen, hogy egy antik mítosz idealkalmazott változatába ütközünk: mely feltételezést megalapozhatják Márai középiskolai stúdiumai, amelyekben a latin nyelv (és irodalom) oktatásának jókora rész jutott. S a történelemórák során nem kevésbé ismerkedhetek meg a diákok a görögök és a rómaiak históriájával. A magam részéről a „világirodalomban” szétterjedt ballada-témát említtem, Polykratész-gyűrűjét,¹² amely akár a (középiskolai) németoktatásban is felbukkanhatott, Friedrich Schiller sokat idézett, népszerű verse nyomán. Számosz zsarnoka valóban jó darabig sikeres, „szerencsés” uralkodónak bizonyult, mintha az „istenek kegyeltje” lett volna, hogy aztán erőszakos halállal érjen véget élete. A Schiller-balladában az uralkodó meghökkentően kivételes szerencséje a tárgy: áldozna is az isteneknek, tengerbe veti értékes gyűrűjét. Csakhogy egy halász kifogja a halat, amely elnyelte a gyűrűt, s visszaszolgáltatja az uralkodónak. Az istenek visszautasítják az uralkodó áldozatát? Hogy majd visszavonják a szerencsét? A tábornok a maga történetét beszéli el, a saját kommentárjaival fűszerezi a történetet, s hogy az ismert eseménysort beszédes példájával támassza alá, az irodalomhoz fordul (a történelemhez?): onnan emeli a maga életébe nem a szerencse, hanem a boldogság forgandóságáról szóló mitikus példázatot, önnön hétköznapiságát értelmezi az általánosan ismertnek feltételezett mitológémmal, tartalmi idézettel, a maga helyzetéhez illesztésével utal Schiller balladájára, mely Márainak (és nemzedékének) feltételezhetően műveltsége (szerves) részét alkotta. S minthogy tartalmi idézet, és legfeljebb az „istenek” jeleznek valami idegenséget a szövegben, a jelöletlenség elfedi, hogy a tábornok vendégszöveggel szemlélteti szituáltságát.

¹² Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung. Zweiundvierzigster Halbband, Adolf Druckmeister, Stuttgart–Weimar, 1952, 1726–1734. hasáb

A továbbiakban Konrád Bécs-élményének részleteire vetünk egy pillantást. Ebbe fonódóan Konrád és Henrik közös ifjúságának némely részletét idézném. Kiemelvén, hogy az elbeszélő érdekes megoldást választott: az *in medias res* regénykezdés 1942-ben nem hat újdonságként, az sem töprengtet el hosszabban, hogy a végső találkozás „elő”-története nem folyamatos történetmondás formájában kerül elének, hanem töredékekben, széjjelosztva a regény különböző fejezeteiben. Ezen belül azonban kevésbé dönthető el teljes bizonyossággal, hogy Henrik Konrád értesítését követő intézkedései során, majd kissé lepihenve, hogy fölkészülten várja az egykori jóbarátot, mint éli újra ifjúságuk derűs periódusát. Vajon a visszarévedésben egymás után merülne föl a katonaiskola és az azt követő egy-két esemény, epizódjai egy Henrik részéről gondtalan, Konrád részéről megszorításokkal teli időszaknak, vagy álmokképek vonulnak-e el Henrik látszólag tétlen időzéseiben. Nem teljesen lényegtelen a kérdés: az álomszerűségben a tudatból előkívánczó képek bukkannak föl, a száműzött (együtt-)létezés emlékei, az ébren-lét során mintegy az előkészület jegyében történik meg, s a gondolatok közé lopakodik a számvetés igénye (is). Ami azonban az „idézés”-technikát illeti, ott akár meglepetésekkel is számolhatunk. Közös lakásukat az elbeszélő Hietzingbe lokalizálja, a Henriket meglátogató, de vele együtt Konrád barátságát elfogadó Veronika: *táncosnő*. A Márai-életrajz ismerőinek nemigen szükséges bizonygatni a (ha úgy tetszik) „önéletrajzi”-családtörténeti áthallásokat.¹³ A bécsi rokonok, Franz Wiesenthal és Tante Rosa laktak az akkor még Reichsgassénak nevezett utca házában (mára Beckgassévá módosult), az apa festő-drámaíró, aki többek között a kassai Szent Erzsébet-dómot is megfestette, és akinek három leánya, nem túlzás, világhírű táncosnő lett. Ebbe a házba a bécsi modernség nem egy jelese látogatott, Altenberg, Hofmannsthal, Schnitzler, s ami máshonnan tudható, hogy a modern törekvéseknek helyet kínáló Fledermaus kabaréban Grete Wiesenthal is föllépett. S bár a regény utalásszerűen iktatja a helyszínek és szereplők sorába a máshonnan ismerős házat és táncosnőt, egy gondtalan, 1942-re véglegesen a „tegnapba” süllyedt világ rekvizitumaként, mint ahogy Henrik és Konrád közös ifjúsága szintén odasorolódik, ez a beszédes jelzés az 1914-et megelőző (világ- és élet-)rend megszemélyesüléseként értékelhető. Ilyen módon Stefan Zweig emlékezéseivel hozható összefüggésbe. S egy távolabbi, inkább idevonatkozatható, mint ideilleszthető hivatkozás, amelyet más szövegösszefüggésben már jóval korábban idéztem a kultúrák között létező, a közvetítést vállaló Max Brodtól: „Talleyrand egy ízben így nyilatkozott: »aki nem élt 1789 előtt, nem tudja, mily édes lehet a lét.« Hasonló módon szólhatnak: aki nem élt 1914 előtt, nem tudja, mily édes lehet a lét.”¹⁴

Ilyen értelemben Konrádnak Bécs és Lengyelország egyként hazája lehetett. Bécs a gondok ellenére az „édes élet” megélése okán, Lengyelország a szülők hagyatéka, összekapcsolódik Chopin zenéjével. Az osztrák–lengyel vegyes házasságban egymásra talált szülők, valamint a francia–lengyel vegyes házasságból született Chopin,

¹³ Márai családtörténetéről vö. FRIED István, *Egy/a polgári család és vidéke. Márai Sándor családi krónikája = Uő., Siker és félreértés között. Márai Sándor korszakok határán*, Tiszatáj, Szeged, 2007, 15–51.

¹⁴ FRIED István, *Előszó = Tegnapp előtt. Irodalmi utazások a Monarchiában*, szerk. Uő. – KELEMEN Zoltán, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 1996, 6.

párhuzamosan egymással, képviselik az értéket, amelyben az egyik tényező megnevesíti a másikat. A Márai-regény előzményeként nem pusztán ezért említem itt az *Egy polgár vallomásai* néhány passzusát.¹⁵ Hanem azért, mert mintegy „objektívalva” előzi meg a két katonaiskolás ifjú esztendeinek világát, azt, amely – ismétlem – utalásszerűen ad szűkebb és tágabb értelemben környezetrajzot. Az önéletrajzi műből idézek: „A hietzingi ház zsongott a zenétől...”; „Ami Bécsben könnyű és tejszínhabos, ami illatos és arányos, ami zene és mértéktartás ennek a városnak ütemében, az élt bennük [mármint a Wiesenthal-nővérekében – F. I.], ezt fejezték ki maradéktalanul énekükkel, képekkel, dallammal, szemlélettel és mozdulattal.” Közbevetve: Henrik és Konrád kettőse ugyancsak leírható volna a zene és a mértékletesség, az illatos és az arányos megosztásával, a dallam és a szemlélet hasonlóképpen felidézhetné a két fiatalember egymástól eltérő, mégis találkozatható magatartását. Utóbb a táncosnőről: „Ők voltak a bécsi valcer, ez a három fiatal leány, lépésük és nevetésük, amelytől andalodott a világ Pétervártól New Yorkig, ők voltak az exportált Bécs, a testet öltött, érzelmes, dallamos háromnegyed ütem.” Hozzátenném: a klasszikus balettel szemben a keringő segítségével az új utakat kereső művészet.

Mindezek után Konrád trópus-beszámolójához fordulok, mely több szempontból jóval több figyelmet érdemel, mint amiben eddig osztályrésze volt. Érthető okokból a magyar (poszt)koloniális beszédnek¹⁶ jóval csekélyebb a hagyománya, mint az angolnak, a franciának vagy tárgyunkhoz közeledve a hollandnak. A magyar gondolkodástörténetben elsősorban a földrajzi felfedezések, a távoli világok leírásai során népleírasi–etnográfiai vonatkozások is fölmerülnek, a magyar útleíró irodalom egyáltalában nem mondható szegényesnek, olyan kuriozitásszámba menő esetekkel találkozhatunk, mint Benyovszky Móric beszámolója szibériai száműzetéséről, de az „angol betegnek” is jócskán vannak magyar elágazásai. Márai regényének „trópusi” fejezetét mégsem lehet ebbe a vonulatba bekapcsolni, már csak azért sem, mert olyan személyes élettörténet részeként kap helyet a regényben, amelyben kevésbé a kolonialitás (annak társadalmi, nyelvi, alávetettséget tematizáló) részletei dominálnak, hanem az ellentmondásos és kilátástalannak tetsző helyzetéből mind távolabbra menekülni szándékozó „európai” személyiség emlékei.¹⁷ Egy fontos, bár elsikkadni látszó utalást érdemes itt említeni: ama utolsó együtt töltött hármassal vacsora előtt Krisztina egy, a trópus bemutató angol könyvet lapozgat: összeolvasva e ténnyel Konrád menekülésével, bizonyára egy talán tervezett, talán csak emlegetett, talán puhatózó jellegű tájékoztató nyomait konstatálhatjuk. Így az esetleges, jóllehet bizonyosnak nem minősíthető közös távozás semmiképpen nem írható a 19. században már jól ismert „Európa-fáradság” számlájára, még kevésbé egy kalandori lét beteljesítésének igénye merül föl, a legkevésbé (talán) a 19–20. század vállalkozóinak a meggazda-

¹⁵ MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomásai. A cenzúrázatlan és csonkítatlan kiadás (1934–35, 1940)*, s. a. r. KOVÁCS Attila Zoltán, utószó FRIED István, Helikon, Budapest, 2013, 120–136.

¹⁶ A posztkoloniális elmélet(ek) Kelet-Közép-Európára alkalmazásáról vö. JAN SURMAN, *Postkolonialismus = Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*, szerk. JOHANN FEICHTINGER – HEIDEMARIE UHL, Böhlau, Wien–Weimar, 2016, 181–187.

¹⁷ Ugyanakkor Konrád kívülálló európaiként ad számot érzéketlenségéről és idegenségéről, s a maga távoli szempontjai szerint ítéli meg a bennszülötteket.

godást ígérő telepesei életmódja lebegett Konrád (és esetleg Krisztina) előtt. Konrád kilépése egy elfogadott, nyugtalanságot keltő, mégis otthonosságot biztosító (élet- és világ)rendből kilátástalanná és folytathatatlaná lett pályája kudarcának bevallása. Nemcsak a közvetlen környezetben való további tartózkodás lehetetleníti el a zsákutcába futott életet, az életforma sem kínál (Európában) számára olyan helyet, amely eléggé radikálisan jelezné valaminek (Márai kedves fordulatát használva) minden következménnyel a végét. A holland–magyar irodalmi-kulturális kapcsolatok kutatása során talált rá Pusztai Gábor¹⁸ Márai holland fordítójára, „ügynökére” (ugyanis ő intézte Márainak a regényeiért járó hollandiai honoráriumokat), Székely Lászlóra, aki szinte gyermekifjúként jutott el (a meggazdagodás reményében) a trópusokra, ott lett munkafelügyelő, „kiszfőnök”, majd hazatérte után író-fordító, aki önéletrajzi regényében adott számot a trópuson eltöltött életéről. Kapcsolatba került az Ujság szerkesztőivel, az ő révükön Márai Sándorral, akinek dedikálta önéletrajzi regényét. Ez a dedikált példány utóbb felbukkant, a Mikó utcai ház romjaiból előkerült, de akkor már Márai nem tartott igényt erre a példányra. Pusztai Gábor teljes joggal vetette össze Székely jó tollal megírt, ám publicisztikus, inkább dokumentatív értékkel bíró kötetét Márai regényével, feltáró munkája további szövegegybevetéssel igazolható: Konrád trópusi beszámolója erősen igénybe veszi Székely trópus-leírásait, nyilván annyit emel át, amennyi szükségesnek bizonyul, hogy a trópusi létezésnek az európai személyiség számára reménytelenségét, ezáltal Konrád „regényének” céltévesztését szemléltesse. Konrád mégis tovább marad a trópuson, mint életének logikus vezetése során esetleg célszerű volna, ennek okát maga is sejteti: világa részeire hullásával nem egy transzcendentális, hanem valóságos otthontalanság vár rá, bárhová vetné sorsa. Ezt feloldandó tér vissza az egykori baráthoz, hallgatja meg monológját, végszavaz, hallgat el a neki szegezett kérdésről, majd az éjszaka végeztével visszatér Londonba, ahonnan közvetlenül érkezett, hogy élete ott érjen a végére.

Székely László érzékletesen számol be a szinte megszokhatatlan időjárásról, a munkakörülményekről, amelyek alig vagy egyáltalában nem elviselhetők, viszonyáról a maláj és kínai munkásokhoz, az európai életforma maradványainak felszámolásáról, a házvezetőnőkhöz fűződő viszonyokról, az angolokról és a bennszülöttekről. A különösnek és a magyar írásbeliségben szokatlannak tetsző körülmények részletező szemléltetése nyilvánvalóan más visszhangot keltett (ha keltett) a magyar kritikában és olvasók között, míg a hollandoknál annak az irodalomnak szerves része, abban az irodalomban vitatták meg „igazságait” és hatáspotenciálját, amely Hollandia gyarmati múltjával való máig tartó elszámolással felelt a (poszt)kolonialitás fölvetette kérdésekre. Konrád nem egy olyan angol vagy holland vállalkozás képviselője, amely az olcsó gyarmati munkaerővel zsákmányolná ki a maláj föld természeti kincseit, alakítaná át erdőirtással, dohányföldök megteremtésével a természetet, érvényesítené uralmát a szó szerint értett kizsákmányoltak fölött. Személyes „ügye” a menekülés

¹⁸ PUSZTAI Gábor, *Menekülés az idegenbe. Székely László élete és irodalmi munkássága*, Tintart Press Kft., Debrecen, 2017. Nemcsak a Márai-művek Székely és holland felesége készítette fordításairól számol be, hanem a holland–magyar irodalmi kapcsolatokról általában, továbbá a 20–21. századi újabb holland kiadású Márai-művek fogadtatásáról.

a civilizációból az őserdőbe, az ültetvényekre, az európaiság felejtetése nélkül, hogy belépne a mindvégig idegennek maradt világba. Márai gondosan válogatta meg, mit vesz át. A hazai erdőbe, vadászházába önmagát száműző táborkokkal szemben a távoli dzsungel idegenségében felejtést(?), megnyugvást(?) kereső Konrád kettőse egyben az elidegenítő körülmények között, a maguk választotta tér ellenére is párhuzamos sorsként értelmezhető. A maga szokásrendjétől nem eltávolodó versus a megszokhatatlan szokásrend kényszerűségét elfogadó, a közeli és a távoli, az őrző és a kilépésével tagadó, az Egész létezését magatartásával tanúsító versus a részletekre szétesés visszavonhatatlanságát példázó antinómiáit testesíti meg Henrik és Konrád. Anélkül, hogy a bináris oppozíciók rögzített pozícióit példáznák: hiszen mind Henrik, mind Konrád magatartása, e magatartáshoz fűződő „hite”, feltételezett határozottsága valójában legfeljebb illuzórikus megoldás lehet, Konrád trópusi beszámolója és Henrik monológja tanúsítja: az oppozícióban elfoglalt helyek korántsem egy kétséget nem tűrő bizonyosságot sugallnak.

Néhány szövegrészlettel igazolnám, hogy Székely László műve *A gyertyák csonkig égnek* forrásaként könyvelendő el. Az alábbi, a Márai-szövegből idézett passzus mintegy összefoglalása a Székely-regény több fejezetében közölt információknak:

Az ember bádogtetős házakban¹⁹ lakik ott. Pénzem nem volt. A gyarmati társaság fizetett mindent. Éjjel fekszel, s mintha meleg ködben feküdnél. Reggel sűrűbb ez a köd és forró. Aztán elfásulsz. Mindenki iszik, az ember szeme véres. Első évben úgy hiszed, behalsz. Harmadik évben érzed, nem vagy többé a régi, mintha életed üteme megváltozott volna.

Két hosszabb idézet következik, melyekből a forráshasználat minéműségére következtethetünk. Székely Lászlónál:

Kabar angin: levegőhír. Honnan jön? Ki hozza? Senki nem tudja, majd lassan száz kilométerre odább, a sziget egy eldugott zugában történik valami – kulizendülés, európai gyilkosság – a kabar angin egy óra alatt megérkezik. A kínaiak hamarabb tudják, mint mi európaiak telefonunkkal, rendőrségünkkel, sürgönydrótjainkkal. A kabar angin újságokat hoz a szigeten kívüli olyan dolgokról, amiket mi napokkal később tudunk meg. Hogyan? Nem lehet tudni. De még hozzá csalhatatlanul biztosan. Az ő titokzatos életükbe nem lehet bepillantani. Az ő összeköttetések kifürkészhetetlenek, titkos szövetségeik bonyolultak és aztán homály fedi törvényeiket. A szövetség tagjai mandarinok, milliomosok, kulik, rablógyilkosok és kol-dusok. Aki a szövetséget elárulja vagy nem segíti, az lakol. Lakol úgy, hogy kívülálló – de főként fehér ember – sohasem tudja meg, hogy az elesett bosszú áldozata, nem pedig véletlenségből esett rá a fa az irtásnál.²⁰

¹⁹ Székelynél inkább pálmalevéltetős házakról olvasható, de cinklemeztetővel fedett járdáról is. SZÉKELY László, *Süt a nap Szumatrán. Tíz év Szumatra őserdőiben*, Dante, Budapest, [1942]. Az első kiadás *Őserdőtől az ültetvényekig* címen jelent meg 1935-ben.

²⁰ Uo., 168.

Aligha volna állítható, hogy e hallomásból kapott információban mennyi az, ami esetleg a hagyományból származik, mennyi az összeesküvés-elmélet, szóbeszéd, hagyományozás. Máraitól az alábbiakban Konrád beszámolóját idézem:

A mocsárban dolgoztam, kínai és maláj kulikkal. A kínaiak a legjobbak. Mindent elkártyáznak, de a legjobbak. Mélyen bent éltünk a mocsárban és az őserdőben. Telefon nem volt. Rádió sem. A világban dúlt a háború. Akkor én már angol állampolgár voltam, de megértették, hogy nem harcolhatok szülőhazám ellen. Ilyesmit ők megértenek. Ezért visszamehettem a trópusra. Nem tudtunk ott semmit, a kulik tudhattak a legkevésbé valamit. De egy napon a mocsárban, újság és rádió nélkül, hetek óta messze mindentől, ami hír a világból, abbahagyták a munkát. Délben tizenkettőkor. Minden ok nélkül. Semmi nem változott körülöttük, a munkafeltételek, a fegyelmi rendszer, minden a régi volt, az ellátás is. Nem jó és nem rossz. Amilyen lehet. Amilyenek ott lenni kellett.²¹ S egy napon tizenhétben, déli tizenkettőkor, azt mondták, hogy nem dolgoznak tovább. Előjöttek a sűrűből, négyezer kuli, övig sárosan, meztelen felsőtesttel, letették a szerszámokat, a baltát, s azt mondták, elég. Mindenfélét követeltek. A fegyelmi bíraskodást vegyék el a birtokosoktól. Bérjavítást akartak. Hosszabb munkaszünetet. Érthetetlen volt, mi ütött beléjük. Négyezer kuli a szemem előtt változott át négyezer sárga és barna ördöggé. Délután belovagoltam Singapore-ba. Ott megtudtam. Az első egyike voltam, aki a félszigeten megtudta. [...] Megtudtam, hogy Oroszországban kitört a forradalom. [...] Londonban is aznap tudták meg, mikor az én kulijaim, telefon és rádió nélkül. Érthetetlen volt. Aztán megértettem. Ami az embernek fontos, azt tudja, műszerek és telefon nélkül is.

Jól kitapintható, milyen irányba gondolja tovább Márai regényfigurája Székely László fejtegetését egy jelenségről, amelynek képtelen racionális magyarázatát adni. Feltehetőleg azért, mivel nincs ilyen. Igaz, a Székely-regényben neve van, még hozzá a bennszülöttek nyelvén, amely feltehetőleg nem ültethető át egyetlen európai nyelvre sem, a magyar jelentés metaforikus, noha valószínűleg szó szerinti. Konrád a kolonizáló magatartását tanúsítja, nem csupán értetlenkedése, a jelenség számára hozzáférhetetlensége miatt, hanem mivel gondolkodásában és nyelvében nincs megfelelője a „levegőhír” jelenségének. Nem veszi át Székely információját a titkos szövetségről, pusztán a jelenség érzékeltetésére vállalkozik. Ahová eljut, mégis a transzcendenciával érintkező mező, igazi „márais” fordulat, a megnevezhetetlenséget és kimondhatatlanságot egy értelmén túli, mégis magyarázat-funkcióval rendelkező elgondoláshoz utasítja, ellépve a „konkrét” esettől, oda, ahol nincs szükség az értelem világosságára. Annyi kijelenthető, Konrád tudósítása Székely László levegőhír-leírásának köszönheti, hogy ekképpen megfogalmazódhat. Székely könyve a holland (és angol) gyarmati politika és rend leírásán belül marad. Konrád (és Henrik) a „világpolitikába” vettetnek ki, a Monarchia felosztása, illetőleg az oroszországi események hatása,

²¹ Itt erősen eltér Székely leírásától.

amely eltéríti életüket az elképzelt pályától. Érdekes módon Székely művének második kiadása egyidejű a Márai-regényével.

Exkurzus

Márai Sándor nemcsak Az Egy polgár vallomásaival, hanem a folytatásul tervezett „teljes” *Föld, föld!*...-del oda kívánt célozni, hogy az általa képzelt-körbeírt polgár-eszmény, ideál-polgár, kultúrateremtő/hordozó „középosztály” „képviselésében” szól hozzá, egyként újságírással és szépirodalommal, az európai szellemiség és a magyar társadalom(történet), a korszerű polgári szerep(vállalás) és az írástudók felelőssége összebonnyolódott problémaköréhez. Ez nem teszi ugyan lehetetlenné, de megnehezíti a művekből kiolvasható, majd az emigrációs naplókából az önellentmondások sokaságát tartalmazó, ekképpen a rekonstruálhatatlanság határán lokalizálható világnézetének/szemléletének, személyiség- és (társadalmi kihívásokra válaszolni törekvő) létfelfogásának értelmezését. „Rejtőzködő” szerzőnek a legkevésbé sem minősíthetnők Márait, újságcikkeinek, naplóbejegyzéseinek és szépirodalmi műveinek (nem pusztán az önéletrajziként tárgyalt köteteinek) közvetlen és közvetett utalásai sokat elárulnak gondolkodása, magatartása (olykor kanyargós) történetének alakulásáról. Amennyiben a Márai-személyiség és az általa elfogadtatni kívánt írói alak vonásait próbáljuk meg fölfejtteni (elsősorban a szövegekből), különös tekintettel arra, hogy az 1940-es esztendő közepéig a Máraival kapcsolatos dokumentumok jórésze megsemmisült a Mikó utcai házat ért bombatalálat nyomán, s az emigrációig tartó további néhány esztendő iratai (levelei, kéziratái) is hiányosak, akkor nem tehetünk mást, mint a kortársi emlékezések, (ön)életrajzok, baráti és ellenséges újságcikkek/bírálatok/vitairatok által kinyerhető adatokhoz fordulunk segítségért. Annak tudatában, hogy Márai (is) megosztó egyéniség volt, újságírással korán és meglepő gyorsan szerzett tekintélyt, regényírása meg rajongókat, utóbb azonban részint politikai/világnézeti okokból, részint esztétikai megfontolásokból, rosszindulatú-ellenséges, illetőleg csupán elmarasztaló, nem egyszer a csalódottságot tolmácsoló bírálat alanya lett. Márai maga konstataulta, hogy a „szélsőjobb” és „szélsőbal” oldalról hasonló támadások érték, s e támadások, melyek olykor személyét illették, nemcsak munkásságát, az emigrációban sem hagytak alább.

A jól használható adatok szorúsága miatt egyelőre és itt mindössze arra vállalkozhatok, hogy Márainak egy barátját szóltatom meg (hozzáteszem: egy ideig barátját, hiszen mind idehaza, mind az emigrációban ezek a barátságok többnyire rövidebb idő alatt megszűntek, hol összekülönbözéssel értek véget, mint a följebb emlegetett Székely László egy leveléből kitetszik,²² hol Márai vagy a barát életének fordulatai miatt számolódtak föl), méghozzá olyképpen, hogy az 1920-as és 1930-as évek elején még közösnek mondható „élmények”, foglalatosságok, társas együttlétek eseményeiről számolok be. A mára minden bizonnyal nagyon kevésbé ismertté lett, jóllehet

²² PUSZTAI, I. m., 255–256. Márai beborozva egykori főszerkesztője, feltehetőleg Ágai Béla (1870–1944) ellen kelt ki, hisztérikus dühkitörését kommentálja Székely. Efféle jelenetek egybevágnak más emlékezésekkel. Székely említett levele 1942-es keltezésű.

a két háború között néhány fontos közéleti poszton munkálkodó Varannai Aurél (1900–1980) emlékiratába²³ lapozok bele. Teszem ezt elsősorban azért, mivel Márai Sándor több vonatkozásban kerül elő, méghozzá olyan minőségben, mint akinek baráti körébe tartozott Varannai.

Összejárós jó viszonyban voltak, hol egyiküknél, hol másikuknál találkoztak bridzsparti céljából, ebben ugyan Márai nem vett részt, de (például) házigazdaként fogadta a társaságot. A közvetlen személyes vonatkozás mellett a polgári életforma és a szellemi magatartás területén egyaránt föltárható hasonlóság Varannai és Márai között, Varannai 1921-től, Márai 1923-tól lett Az Ujság, majd az Ujság munkatársa. Varannai kevésbé sikerült szépirodalmi próbálkozásait követőleg közgazdasági újságíróként lett a lap (tekintélyes) munkatársa. Márai előbb párizsi tudósítóként, 1928-tól 1936 végéig szintén belső munkatársi minőségben írt a lapba, Ágai Béla és Kóbor Tamás szívesen fogadták, közölték, nagyra tartották és ennek írásbeli bizonyítékait is adták. Mielőtt Márai átlépett volna az Ujságnál jóval mérsékeltébb, a rendszert visszafogottan bíráló Pesti Hírlaphoz, már megszakadt a szoros baráti kapcsolat, mely sosem lett ellenséges indulatú. Utolsó beszélgetésüket Varannai 1945/1946-ra teszi, idézve a kiábrándult és a jövő elé szkepszissel tekintő Márait: „A jobboldal leszerepelt Magyarországon. De mit várhatunk a baloldaltól?” Varannai annak a Magyar Radikális Pártnak volt egyik szervező-vezetője, amelyet Zsolt Béla irányított, aki az Ujságban és A Tollban egykor Márai munkatársa volt. Ugyanakkor Varannaitól tudjuk, hogy amikor Rassay Károly polgári radikális pártja szervezőjeként újságírotársához fordult támogatásért, Márai avval utasította el, hogy a Szociáldemokrata Pártra kíván szavazni.²⁴ Egyébként Márainak néhány határozottan ellenzéki, a Horthy-rendszerrel ellenkező cselekvését föllelhetjük Varannai emlékiratában.

A származási, művelődési, foglalatosságbeli különbségek ellenére nem pusztán az összeolvasható életpizódok, hanem a szemléletbeli, a magatartást illető vonatkozások miatt is érdemes és tanulságos Varannai emlékiratába belelapozni. Olyképpen, hogy Márai a Varannaiéval olykor párhuzamos élettörténetére ráolvashassunk, mintegy jelezvén, Márai nem különködő elgondolások háttéranyagából építette meg személyiségét. Az ugyancsak 1900-as évjáratú Varannai Aurél pályáján meglepő (vagy mégsem annyira meglepő) hasonlóságok bukannak föl. Talán nem a generációs állásfoglalásról számolnék be (jóllehet ezt sem zárnam ki teljesen), hanem a polgárság képviselésének korszerűsítéséről; egy „nyugati” értelemben vehető európai-demokratikus felfogás őrzésén-kimunkálásán igyekvő két elkötelezett értelmiségi személyiség nézeteinek összelátását hangsúlyoznám. Ennek nyomai az életrajzban is megjelennek: Varannai tanulmányútra utazott 1921-ben Párizsba, onnan viszonylag hamar hazajött, francia, angol és német nyelvtudása segítségével volt képes tanulmányozni a „nyugati” országok közgazdaságát (irodalmát is). „Nyugati” ismeretségei révén lett az Economist, majd a Reuters hírügynökség tudósítója, miközben az Ujság megszün-

²³ VARANNAI Aurél, *Toll és bilincs. Egy liberális újságíró élete*, s. a. r. DETRE Józsefné, Gondolat, Budapest, 1989. Az e kötetből idézettek a továbbiakban külön nem hivatkozom.

²⁴ 1945 után viszont a Zsolt Béla vezette Radikális Pártra szavazott, mint ezt naplójából megtudjuk, jóllehet gittetyletnek nevezte.

etéséig megőrizte állását, valamint közéleti-társadalmi pozícióit. Nem érdektelen, hogy mindkettőjüknek az 1920-as év első felétől életük végéig Proust regényfolyama volt egyik igen kedves olvasmánya, s a franciákat általában a másikkal hasonlóan lát(tat)ták: Márait erre vonatkozólag másutt idéztem,²⁵ most Varannai sorai következnek: „A »párizsi erkölcs«, azaz, amit mi így nevezünk, olyan kirakat, ami csak a tömört zsebű idegeneknek szól. A francia takarékos, vallásos, kispolgári hajlamú – csak éppen van benne valami az antik, görög világ ma már szemérmetlenül ható testkultuszából.” Egymásra olvasható, ahogyan Ferenc Józsefet értékeli,²⁶ és a bécsi modernségről is hasonlóképpen gondolkodtak. Varannai – könyvének a Máraira vonatkozó részét tanulmányozva megállapítható – jó megfigyelő. Egy péntek esti társaságba egy darabig együtt járnak, tanúja, mint nyűgözi le hallgatóságát az író: „Akármiről beszélt, a mondatok olyan választékosan gördültek le ajkáról, ahogyan a szabályosan font gyöngyfüzérben illeszkednek egymás mellé a szemek. Virtuóza volt a csevegésnek és a csevegés műfajában talán az írásnál is nagyobb.” Megjegyzem: ehhez hasonlóképpen emlékeznek mások is Márai szóbeli megnyilatkozásaira. Mégsem önmagában érdekes és fontos ez a megfigyelés, hanem messzibbre előrevetítve, a Szabad Európa Rádióban tartott felolvasásainak proporcionáltsága, kitűnő időbeosztása és valóban virtuóz megfogalmazottsága magyarázatához járulhat ez a jellemzés. Ennél talán közvetlenebb megállapítást is tehetnénk. A Márai-írás egyik jellegzetessége az írásjelek használatának egyedisége. Akár a tábornok (ismétlem) áradat-, áramlásszerű beszédét olvasva tűnik föl, mint érzékeltetik az írásjelek a beszéd ütemét, a másodperc törtrészét kitevő, majd hosszabb „hatás”-szüneteket. Szinte a levegővétel ritmusában tagolódnak a mondat elemei, összetevői. A mondatzárás egyben egy – gondolati – ív lezárása is. Ugyanakkor tapasztalhatjuk, hogy a tábornok nem körmondatokban beszél, mondatai rövidek, célirányosak, nem egyszer fontos mondatrészek vetődnek hátra. Egy megállapítás gyakran kap(hat) egyszavas magyarázatot:

A magány természetesen nem adott választ. A könyvek sem adtak tökéletes választ. Sem a régi könyvek, a kínai, a zsidó és a latin gondolkozók dolgozatai, sem az újak, a szókimondók, melyek inkább csak szavakat mondtak ki, nem pedig az igazságot? De elmondta-e, leírta-e az igazságot valaki valaha is?... Erre is sokat gondoltam, mikor egy napon kutatni kezdtem lelkemben és a könyvekben. Múlt az idő és az élet homályosodott körülöttem. A könyvek és az emlékek fölgyűltek, sűrűsödtek.

Még néhány adat az összeolvashatóságra. Varannai némi nosztalgiával idézi meg név szerint a budapesti kávéházakat, ezen keresztül azt a „kávéházi kultúrát”, amelynek osztrák, cseh, magyar, lengyel, szlovák, horvát irodalmi-művészeti szerepéről a művelődéstörténet már több ízben megemlékezett, és amelyet akár a Monarchia örökségé-

²⁵ FRIED István, „...az »igazi« Európa küszöbén botorkáltunk”. Az ismerős és az ismeretlen az Egy polgár vallomásaiban, Forrás 2021/9., 65–84.

²⁶ Ferenc József nem túrta a maga környezetében és hatókörében a korrupciót – emlékeznek mindketten.

nek is tarthatnók. Márai még említett rádióüzeneteiben is sort kerít – Varannai-val megegyezően – a kávéházak név szerinti emlegetésére: Bajcsy-Zsilinszky Endrét láttatja a Philadelphia kávéházban, fölmerül a New York, Babits, Kosztolányi, szóba hozza a Hangli kioszkját.²⁷ És minthogy Varannai és Márai együtt látogatták a Tábanban a Mélypincét (hiszen az emlékezésből a kiskocsmák sem maradhatnak ki), a legendás Krausz Poldit hallgatják együtt, ahogy Krúdy Gyulát idézi meg. Apró életrajzi mozzanat, hogy Varannai egy darabig a Krisztinában lakott, nem messze a Mikó utcai gesztenyefáktól, melyekre Márai ablakából rálátott. Varannai párizsi tartózkodása során az orosz emigráció neves személyiségeibe is belebotlott, Márai hasonlóképpen. Az életutak 1948-ban végleg szétváltak: Varannai életrajzából egy réteg sorsörténete olvasható ki. Megismerte Horthy és Rákosi börtöneit, Horthy korszakában munkaszolgálatos volt, a Rákosi-rendszerben családjával együtt kitelepítették. A kitelepítések iszonyatáról és kegyetlenségéről Márai rádióüzenetei is hírt adnak.²⁸ Márait „csupán” néhány népi író pellengérezte ki (Veres Péter, Kodolányi János írt róla feljelentéssel fölérő újságcikket a szélsőjobb és -bal sajtójába), a hatalom zúzdába küldte a Sértődöttek harmadik kötetét, majd kényszerítette emigrációba. Ha úgy tetszik, akár párhuzamba vonhatjuk a két életet. Varannaié a halálközelség fenyegetésében alakult, Máraié az egzisztenciális elbizonytalanodásában. Varannainak 1956 után alkalmat nyílt volna Nyugatra kitelepülni, talán kora is közrejátszott, hogy idehaza maradt, lelte meg a filológiai kutatásban az angol–magyar művelődési kapcsolatok feltárásában időskori nyugalmát. Márai kapott ajánlatokat, előbb megkörnyékezték, az 1980-as években már hazahívták, különféle ajánlatokra mondott határozott nemet, kötötte feltételekhez magyarországi szereplését.

Kettejük kapcsolatában akadt egy töréspont: a Pesti Hírlaphoz kerülését Varannai megértéssel elegy rosszállással kommentálja, az Ujság képviselte liberális eszmevilág elárulását vélelmezi (Márai 1930-as évek eleji anti-náci újságcikkeire sokan emlékeztek). Az 1936-os év végén már érzékelhető erőteljesebb magyar jobboldali tájékozódás óvatosságra készíthette Márait. Ténykedése széles támadási felületet kínált. Lolát is felróhatták. Kosztolányi „székének” elfoglalása akár logikusan következhetett volna a Márai-pálya alakulásából, az Ujságnál jóval mérsékeltőbb Pesti Hírlapban ténykedés bizonyos védelmet biztosíthatott – töprengett Varannai. Természetesen nem biztosított. Márai írásait ugyanúgy cenzúrázták, ha úgy gondolták, közölhetetlennek ítélték, mint bárki másét. Emellett Varannaiék családi boldogsága a szépen fejlődő kislánnyal Márait emlékeztethette (volna) kisfia korai halálára, így Varannaiék visszavonultak.

Varannai pontosan látta Márai érdemeit, de nem titkolta gyarlóságait. Könyve után az 1966-os évszám áll, de két ízben is 1972-es eseményre utal. Amikor írta, nem számolhatott kiadással, a kötet halála évében látott napvilágot. Mindenesetre

²⁷ MÁRAI Sándor, *Fedőneve: Ulysses, II.*, s. a. r. Kovács Attila Zoltán – Mészáros Tibor, utószó Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2017, 238–239.

²⁸ MÁRAI Sándor, *Fedőneve: Ulysses, I.*, s. a. r. Kovács Attila Zoltán – Mészáros Tibor, utószó Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2014, 21–26, 56–61. A kitelepített Rassay Károlyról: *Uo.*, 95. Utalás a deportáltakra: *Uo.*, 147. Márai 1951–1952-ben napirenden tartotta a kitelepítettek ügyét.

a Márai-émlékezés utolsó mondata tanúsítja, újságíró társának pályáját végig figyelemmel kísérte: „Megírta a Szent Gennaro vérét [így!], az emigráció fájdalmának e legnagyobb, félelmetes erejű egzaltációját, legnagyobb művét. Mint ahogy a nemes bor a pince sötétjében érleli zamátját, úgy érlelte őt a fájdalom az amerikai emigráció keserűségében igazán nagy regényíróvá.” Varannai emlékezéseit idézve a Máraival kapcsolatos némely feltételezés megerősödik, máshová talán jobban látható kérdőjelet kell majd tenni. Mindenesetre alkalmat nyújt néhány adat életrajzi (és egy-két világszemléleti) vonatkozás újragondolására. De arra is, hogy a Máraiéval párhuzamos sorsok-pályák, nemzedéki elkötelezettségek milyen mértékben igazolták vissza Márai önéletrajzi, publicisztikai, regényírói kijelentéseit, gondolatfutamait: a korszak mely kérdéseire felelt kortársaihoz hasonlóan, különvéleménye valóban különvélemény-e, vagy változata egy, a kor kérdéseire adható véleménynek.

Modern életökonomiák

Karinthy Frigyes agyműtétje*

„közismert és népszerű betegségem alkalmából”¹

Mit jelent az, ha egy regény előszava, még ha végül el is veti ezt a problémát, azt állítja, hogy – mérvadó beszélgetések tanúsága szerint – kérdéses, „vajon helyes és okos dolog-e, ha egy eléggé ismert író tulajdon élményeit választja tárgyul, még hozzá olyanokat, amikről az olvasó úgy is tud, tehát mint »érdekesség« már nem is időszerűek”?² A „hírhedt betegség”-nek (268.) szentelt regény, az *Utazás a koponyám körül*, eszerint nemcsak az előszó által elősorolt írói kihívásoknak kell hogy megfeleljen, hanem annak a modern közönségigénynek is, mely az újdonságra irányul, és amelynek implicit szervezőelve szerint nem szerencsés – és még kevésbé kifizetődő – a már ismertet elismételni. De legyen szó akár egy „eléggé ismert író” kalandjairól, milyen körülmények között lehet egyáltalán egy betegség „hírhedt”, és mégis mit kellene az alatt érteni, hogy a regény anyagául szolgáló eseményekről „az olvasó úgy is tud”? Pusztán írói elbizakodottságról lenne szó? Esetleg retorikus túlzásról? A regény aztán részben persze megválaszolja ezeket a kérdéseket: több alkalommal is olvashatunk arról, hogy a főszereplő – Karinthy Frigyes – betegségének lefolyása többé nem magánügy (a beteg, a család és az orvos bizalmi körének titka),³ hiszen az kezdetben mint az esetről gyorsan tudomást szerző, segíteni vágyó ismerősök és barátok (például „a gyulák gyülekezete” [349.]) beszédtémája, később pedig mint hírlapi szenzáció jelenik meg,⁴ amely a korabeli sajtóvilágosság kiemelt témájaként mind az újságírókat és szerkesztőket, mind pedig az olvasóközönséget mélyen foglalkoztatja – vagy legalábbis többé-kevésbé érdekli. Ezt már az előszó egyértelművé teszi, amikor a regény megírásának motivációit egy lejárato cikkhez kapcsolja (Karinthy valójában persze már jóval az említett cikk előtt, egy, a kórházból, a műtét előtt írott levelében bejelenti ezirányú terveit):⁵

* A tanulmány megírását az NKFIH K-132113 sz. projektje támogatta.

¹ KARINTHY Frigyes, *Első tengeri utam*, Új Idők 1936/38., 369.

² KARINTHY Frigyes, *Utazás a koponyám körül* = Uő., *Mennyei riport. Utazás a koponyám körül*, szerk. UNGVÁRI Tamás, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 267. (A kiemelést elhagytam – B. G.) A következőkben a regényre való hivatkozás során erre a kiadásra utalok, az oldalszám zárójeles megadásával. A kiemelést, ha csak külön nem jelzem, minden alkalommal elhagyom.

³ Ebből a körből a beteg akár ki is záródhat: „– Ha volna folt az agyvelőn, akkor most megmondanád nekem? / Szünet. / – Nem. / – Miért nem? / – Mert bizonyos fokig az orvos a beteggel szemben is titoktartásra van kötelezve.” (325.) Vö. BALOGH Gergő, *Betegségrektorikák az 1930-as évek magyar költészetében. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes = „Itt vagyok én köztetek”. Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*, szerk. FRÁTER Zoltán – REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2019, 136–138.

⁴ PL. [Sz. N.], *Karinthy Frigyes súlyos operáción esett át Stockholmban*, Budapesti Hírlap 1936/103., 6.

⁵ Karinthy Frigyes – Hatvany Lajosnak = KARINTHY Frigyes, *Naplóm, életem*, vál. SZALAY Károly, Magvető, Budapest, 1964, 596.

Bár azt hiszem, világosan megmagyaráztam, miért írom meg ezt a regényt, most mégis bevallom: soha nem szántam volna magam rá, ha egy órával ezelőtt nem olvasok az egyik szélsőjobb oldali lapban egy széljegyzetet, mely azzal vádol, hogy betegségemmel s a hírneves agysebész budapesti látogatásával reklámot csináltak magamnak. [...] Egy ilyen vádra kétféleképpen lehet válaszolni. Vagy úgy, hogy észre se veszem, és egyetlen szóra sem méltatom, vagy pedig egy egész kötettel. // Mint látjuk, az utóbbit választottam. (260.)

Az *Utazás...* betegségnarratívájának egyik legszembetűnőbb motívuma – bár erre a recepció egészen a legutóbbi időkig nem helyezett különösebb súlyt⁶ – a privát és a nyilvános közötti határ elmosódása. Azonban ez azt is jelenti, hogy a regény tünetető, a korabeli társadalmi és, tehetjük hozzá, irodalmi normákat megtörő⁷ – ám újra és újra csupán epizodikusnak bizonyuló – realizmusa (például a hányásjelenet vagy a műtét plasztikus leírása) mindössze tovább fokozza, sőt extremizálja az olvasók bevonódottságát, egyfajta irodalmi voyeurizmust tételezve, hiszen a betegség körüli illedelmes hallgatás polgári követelményét nem a regény, hanem a korabeli médianyilvánosság töri meg első ízben. Karinthy regényének tétje, habár valóban fontos szerepben tűnik fel benne a „saját betegség elbeszélhetősége”,⁸ ezért bizonyos értelemben éppen annak színre vitele lesz, hogy miként válik a saját betegség nem sajátta; hogy miként csúszik ki az én teste és a betegség titka feletti ellenőrzés az azt előállító orvosi diskurzusok és gyakorlatok világának, valamint a test birtokosának fennhatósága alól. Ennek az eseménynek két fő, egymással összefüggő vonulatát ismerhetjük meg. Az egyik és leglátványosabb az intézményesített nyilvánosságnak, a sajtónak a regényben való erőteljes jelenléte. A másik a társadalmi nyilvánosság elsősorban magánemberi érintkezéseken alapuló informális dimenziója: beszélgetések, tanácskozások, (beteg)látogatások. A sajtó számára fontossá válik az „egyik előkelő klinikára” való korai, diagnosztikai célú befekvés,⁹ de feltűnő lehet az is, ahogy a svédországi agyműtét alatt Karinthy felesége telefoninterjút ad, amelyben a műtét lefolyásáról tudósít:

Fél tízkor feleségemet, aki izgatottan szaladgál a folyosókon, telefonhoz hívja a pesti szerkesztőség. Beszéljen, amit tud, negyedóráig. A gyorsíró, úgy, ahogy mondja, adja le, részletenként a főszerkesztőnek, onnan a nyomdába, délre lapzárta. [...] Fél egyre kint a lap, némelyek megállnak az utcán, ahogy rányitnak az ötödik oldalra, úgy olvassák, gépies pillantást vetve a hirdetőoszlop órájára: még

⁶ Lásd: BASS Judit, „Recipe verbum”. Az autopatográfia és a detektívregény összefonódó elbeszélésmódjai Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című regényében, It 2021/4., 474–476, 484–485.

⁷ Ehhez lásd: SZÉPLAKY Gerda, *Test és sors. Betegségnarratívák a kortárs magyar irodalomban*, A Szem 2019. június 2., <https://aszem.info/2019/06/test-es-sors/> (Hozzáférés: 2022. október 20.)

⁸ BASS, I. m., 474.

⁹ „Már-már fellélegzem, de nincs kegyelem: az első szerény kis közlést apró betűkben és szűkszavúan ugyan, de felfedezzük – az újságíró sajnálattal értesült, hogy múltó jellegű betegségem alapos kivizsgálása céljából önként bevonultam az egyik előkelő klinikára, remélhetőleg rövid idő múlva friss erőben stb.” (328.)

nincs vége, a délutáni lapban benne lesz az eredmény. [...] „Adjál csak egy példányt, fiam!” Barátom, ez a modern hírszolgálat, mi? Ő még ott fekszik az asztalon, és én itt olvasom. (434; 436.)

Az agyműtétről a regény tanúsága szerint – megint csak: a történeteket némileg átírva – tehát a korabeli közvetítési lehetőségekhez mérten kvázi valós időben tudósítanak, a műtét közben, valamint annak lezárulta után. A regény *Addisz-Abeba* című fejezete, ahol az előbb említett interjú részletei is olvashatók, annak szerkesztőségbeli és nyomtatott utóéletét is felvillantja. Így értesülhetünk arról, hogy „K.” már Karinthy nekrológiát fogalmazza fejben, amit esetleg másnap reggel már közölni kellhet; hogy egy titokzatos nőalak, meglehetősen Karinthyért ejt könnyeket a szerkesztőségben; hogy mint az idézett szakaszban olvasható, a közönség már a hírt olvasva a következő híradást várja, valamint egy, a cikk tartalmát nem egészen értő úr a modern híripar feletti lelkesedésének ad hangot; hogy Böhm Aranka tárgyilagos beszámolója megbotránkoztat egy villamoson utazót; hogy Karinthy arcképe lepi el a kirakatokat, és egy a budapesti Vörösmarty térre, egy hirdetőoszlopra is kikerül; hogy barátok érzékenyülnek el stb.; és hogy egy idegenvezető megnyugszik, amikor egy utasától megtudja, hogy a Karinthy műtő Olivecrona híres a hazájában. Ezt a mozaikszerűen egymás mellé rendezett jelentsort töri meg a fejezet ironikus csattanója, amely a halottasház szolgájának perspektíváját villantja fel: „Ki ez az ember? – kérdi mérsékelt érdeklődéssel” – majd a délutáni lap vezető hírének címét idézve („*Addisz-Abebat elfoglalták az olaszok.*”) mutat rá a modern tömegsajtó hírokonómiájában rejlő logikára (438.), amelyet a szerző egy korábbi értekező írásában az érdekes–unalmas (újdomság vs. ismert) szembenállásban ismert fel,¹⁰ és amelynek egyik legfontosabb következménye egyfajta részvétlenség kialakulása lesz, hiszen mint Karinthy elemzi, a hír hatása csak addig terjedhet, amíg egy újabb, érdekesebb híre azt el nem söpri¹¹ (tanulságos, hogy a vicces kedvű Móricz Zsigmond éppen ezt írja a regényről: „Milyen szerencse, hogy a vimmerli éppen az agyvelőn támadt: szörnyű, de érdekes. Halálos, de érdekes.”)¹² A fejezet zárlatának ironiája innen nézve a sajtóközvetítés teljesítményeként fellépő együttérzést/részvétet és annak kifejeződési formáit zárójelbe teszi, vagy legalábbis viszonylagosítja, implicit módon annak – az eladások maximalizálásának elvéből következő – gazdasági feltételezettségére és ebből következő illékonyságára felhívva a figyelmet.

Korántsem állítható ugyanakkor, hogy Karinthy maga, immár a regény keretein kívül, mindent megtett volna azért, hogy a betegsége mint téma ne integrálódjon a sajtó nyilvánosság szerkezetébe, sőt. A korabeli lapokban mind a betegség kezelésé-

¹⁰ Mint Buzinkay Géza rámutat, az érdekesség „kívánalma” (a hitelesség mellett) egyenesen a riporter alakjának megteremtőjeként értékelhető: BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Wolters Kluwer, Budapest, 2016, 264.

¹¹ Erről részletesebben is írtam: BALOGH Gergő, *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél*, FISZ, Budapest, 2018, 73–93.

¹² MÓRICZ Zsigmond, „*Utazás a koponyám körül*”. Karinthy Frigyes legújabb könyve, Az Est 1937/91., 8.

nek történetére, mind annak utóéletére vonatkozóan számos forrás található¹³ (még a Svédországba való elutazás pillanata is önálló cikket kapott),¹⁴ nem egy Karinthy tollából.¹⁵ Ráadásul Olivecrona, még 1936-ban, Magyarországra is ellátogatott,¹⁶ aminek következtében – ha az addig nem lett volna már amúgy is így (Horthy Miklós még Magyar Vöröskereszt érdemkeresztet is adományozott neki a sikeres műtét okán,¹⁷ vélhetőleg az irodalombarátok egy részének jóindulatát is kiváltva ezzel)¹⁸ – kisebbfajta celebritássá vált,¹⁹ ami még tovább gyarapította az agyműtét (nemzetközi – erre a regény is utal)²⁰ emlékezetét. Amíg a Magyarország a műtét után arról számolt be, hogy az „egész ország olvasóközönsége nagy örömmel vette tudomásul a hírt, hogy Karinthy Frigyes már jobban van és *ismét dolgozik*”,²¹ a Színházi Élet egyenesen a magyar írók nevében címzett köszönőlevelet a svéd sebésznek: „A magyar írók nevében a »Színházi Élet« vállalta a feladatot, hogy köszönetet mondjon Olivecronának, amiért visszaadta nekünk Karinthy Frigyeset.”²² A Böhm Aranka-interjú részleteit is közlő, a műtét másnapján megjelent Pesti Napló-cikkben az alábbiakat olvashatjuk: „Karinthy Frigyes túlesett azon a műtéten, amelyet itt Magyarországon sokan szív-szorongva vártak és amelynek lefolyása iránt ezen a hétfői napon szerkesztőségünkben sokan érdeklődtek.”²³ Jellemző, hogy amikor Olivecrona 1938-ban levelet küld

¹³ Ezek között nemcsak a műtét időpontját bejelentő cikk ([Sz. N.], *Jövő héten operálják Karinthyt*, Az Est 1936/100., 12.), de a sikeres műtét után még vicc is szerepel: [Sz. N.], *Karinthy önröportja*, Színházi Élet 1936/24., 55. Böhm Aranka műtét közbeni telefonriportjában az alábbiakat mondja: „A lapok, amelyek nagy rokonszenvvel és okosan foglalkoznak Fricivel...” [Sz. N.], *Karinthy Frigyeset sikeresen megoperálták*, Pesti Napló 1936. május 5., 5. „Nagyon kérem a Főszerkesztő Urat, tekintettel, hogy nemcsak önöktől, hanem intézetektől, társaságoktól és magánosoktól is kaptam köszöntő táviratok és levelek tömegét – talán tessék az Az Est-ben nevemben megköszönni őket.” [Sz. N.], *Karinthy Frigyes Stockholmból köszönetet mond a nagy és meleg érdeklődésért*, Az Est 1936/102., 4. További adalékokért lásd még ehhez: SIMON Katalin, *Karinthy Frigyes fantasztikus útja*. Az Utazás a koponyám körül keletkezési körülményei, Budapesti Negyed 2009/3., 306–307. Lásd még: KARINTHY, *Naplóm, életem*, 850–858.

¹⁴ Lásd: [Sz. N.], *A búcsúszó*, Színházi Élet 1936/20., 68.

¹⁵ Például: KARINTHY Frigyes, *Születésnap*, Színházi Élet 1936/27., 10–11.; KARINTHY, *Első tengeri utam*, 369.; KARINTHY Frigyes, *Agyműtét az illető agyból nézve*, Az Est 1936/123., 3. Még fényképet is mellékelte magáról, itt: *A lábadozó Karinthy levele Az Est-hez*, Az Est 1936/125., 11.

¹⁶ Fényképekért lásd például: Színházi Élet 1936/41., 18.

¹⁷ „A Magyarország munkatársa jól tájékozott helyen érdeklődött és azt a felvilágosítást kapta, hogy a közvetlen impulzust Olivecrona kitüntetésére, illetve a kitüntetés iránti előterjesztésre a sikeres Karinthy-operáció adta meg a magyar illetékes köröknek.” [Sz. N.], *Horthy kormányzó kitüntette a Karinthy-operációért Olivecrona professzort*, Magyarország 1936/133., o. n. (A kiemelést elhagytam – B. G.) Lásd még ehhez Leffler Béla levelét, amelyben a díjazás ötletét felveti Bethlen Margitnak: KARINTHY, *Naplóm, életem*, 846.

¹⁸ Lásd: [Sz. N.], *Szellemi együttműködés*, Nyugat 1936/7., 73.

¹⁹ „A híres svéd professzorról sok mindent megírtak már. Megtudtuk, hogy milyen a világraszóló műtét közben, hogyan viselkedik a felolvasóasztalnál és mit csinál otthon, az egyetem diákjai körében. [...] Karinthy Frigyes sok, kitünő jellemző apróságot jegyzett fel róla. De sohasem írta meg róla, hogy a külseje bármelyik hollywoodi filmszínésszel felveheti a versenyt.” s. a., *Olivecrona frakkban a bridszasztalnál*, Magyarország 1936/219., 5. (A kiemelést elhagytam – B. G.)

²⁰ Lásd: [Sz. N.], „*Sa skriver ni*”. *Karinthy-interjú egy svéd lapban*, Magyarország 1936/105., 9. (A cikk címe az *Így írtok ti svéd fordítása*.)

²¹ [Sz. N.], *Horthy kormányzó kitüntette a Karinthy-operációért Olivecrona professzort*.

²² [Sz. N.], *Köszönjük, Olivecrona!*, Színházi Élet 1936/27., 70.

²³ [Sz. N.], *Karinthy Frigyeset sikeresen megoperálták*, 5.

Böhm Arankának, hogy kifejezze a férje halála iránti részvétét, arról ír, hogy a hírrel a lapokban találkozott („Mit grossen Bedauern habe ich in den Zeitungen gelesen, dass Frigyes Karinthy nicht mehr unter den Lebenden zählt.”)²⁴ – a svéd sebész, amennyire ez tudható, egyébként nem érdeklődött különösebben Karinthy regénye iránt, az író ezzel kapcsolatos megkereséseire nem válaszolt.²⁵

A betegség témájának integrálódása a sajtónyilvánosság szerkezetébe, vagyis a betegség médiaeseménnyé válása a regényben – a hír terjedésének egy organikus modelljét megjelenítve – előfeltételezi a betegségről való tudás személyes kapcsolati hálókön való szétterjedését (ennek tetőpontján az elbeszélő megállapítja: „Igen, sok helyütt kerülök szóba.” [433.]), amely már önmagában is felvillantja a hálózat középpontját képező személy népszerűségét.²⁶ A főszereplő ismertségének, népszerűségének regénybeli jelzései hosszan sorolhatók. Értesülhetünk róla, hogy Karinthynek jólesik, mikor kiderül, hogy az asztalos felismeri, hiszen „művész úr”-nak szólítja (276.). A meglátogatott pszichoanalitikus leszögezendő kvalitása, hogy az elbeszélő tisztelője (279.). A fülspecialista „kedélyes csevegés közben” (282.) végzi rajta kellemetlen vizsgálatát. Mikor betéved a Kerepesi úti temetőbe, szóba elegyedek annak igazgatójával (285.). „*Autogramot is adok a kisfiúknak, ha felismernek.*” (294. Kiemelés tőlem – B. G.) A bécsi Wagner-Jauregg klinikán bent lévő orvosok nemcsak udvariasak, de a nevét is ismerik, ami „jólesik” (302.). Az optikusnál „szerkesztő úr”-ként üdvözlök, és emlékeztetik, milyen rég járt náluk utoljára (310.). Az egyik Karinthy vizsgáló orvossal, „R. tanár úr”-ral az a probléma, hogy a főszereplő – mindazonáltal meglehetősen öniróniával körülírt – érzése szerint az orvos nem szereti őt (324.). Bécsben, mikor már nagyon fárasztja „a sok német beszéd”, szerencsére épp akad „egy szerény, fiatal orvos, aki megismer[í]” (354). Ugyanott Pötzl, „a tanár”, biztosítja róla, hogy „jól tudja”, ki is a páciense, és talán ő is tudja, hogy az „édesapja Bécs egyik legismertebb humoristája volt” (355). Megint csak egy orvos, ezúttal Olivecrona pedig azért puffog, mert a sikeres műtét hírére elkezdtek elárasztani levelekkel: „Kicsoda ön a hazájában? – kérdi gyanakodva. – Elárasztanak levelekkel Magyarországból, melyben hölgyek és urak gratulálnak, hogy megmentettem az életét.” (464.)

Ilyen körülmények között semmi meglepő nincs a betegség hírének informális csatornákon való terjedési sebességét illetően. Kezdetben még csak a kávéház rendkívül előzékeny pincére, Tibor van beavatva abba, hogy Karinthyval nincs minden egészen rendben („Annyira rendszeressé válik a dolog [vagyis a rosszullet – B. G.], hogy egy naptól kezdve, mikor az ájulást lecsapni érzem, diszkréten intek Tibor pincérnek, aki már tudja, miről van szó.” [294.]), azonban a diagnosztikai célú vizsgálatok megkezdését, valamint egy hatásvadász, önleplező replikát („Nekem például agydaganatom van.” [316.]) követően a hír gyorsan lábra kap („Gyanúm, hogy már mindenki tud mindent, igazolódik.” [321.]). Ennek következtében szereznek tudomást a főszereplő állapotáról „a Gyulák”, akik a kezdetektől igyekeznek terelgetni

²⁴ KARINTHY Frigyes *kiadatlan naplója és levelei*, s. a. r. ASCHER Oszkár, Nyugat, Budapest, é. n., 92.

²⁵ Vö. FÜLÖP László, *Egy klasszikus tényregény. Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül*, Alföld 1987/7., 26.

²⁶ Vö. MÉSZÁROS Márton, *Hálózatok, médiumok, kultúrtechnikák*, Tempevölgy, Balatonfüred, 2019, 18.

a betegség kezelésének útját,²⁷ és részben ennek következtében ér el, kerülőúton, a hír végül Karinthy feleségéhez is, akit főszereplőnk elmulasztott értesíteni állapota súlyosságáról.²⁸

A betegség hírének kitudódása nem csupán egy életeseményt tesz a beavatottak egyre bővülő köre számára hozzáférhetővé, hanem magát a testet is,²⁹ amellyel ez az esemény éppen történik („Az agyvelőmről van szó és megint az agyvelőmről.” [350.]). Karinthy regényében a privát nem egyszerűen csak feloldódik az intézményes és nem intézményes nyilvánosság diskurzusaiban, hiszen ez a struktúramozzanat együtt jár a medikális diskurzusoknak és gyakorlatoknak a polgári nyilvánosság terébe történő belépésével is (lemondó kézlegyintések, mondhatni polgári konzíliumok, tünetek megfigyelése – „Rólam van szó, élénk vita folyik orvosi témákról.” [437.]). Az elbeszélő, miközben nem egyszer nemtetszését fejezi ki a testét érő, méregető – az állapotát felmérni igyekvő, az előbbiektől értelmében tángon véve akár diagnosztikáinak is tekintendő – pillantások indiszkrét jellege miatt,³⁰ mindazonáltal – nem feltétlenül különös módon (gondoljunk csak például a Münchhausen-szindrómás betegek pszichés motivációira) – élvezetét leli helyzetében. Betegszobája (ál)vidám átjáróház, egyfajta irodalmi betegségről („Látogatók serege népesíti be három szobám, a Reviczky utcai szép úriházban, ahol lakom.” [363.]), ahol az ismerősök mellett ismeretlenek is megfordulnak,³¹ hogy amikor el kell indulni Stockholmba, majd kedves asszonyoktól övezve szálljon fel a vonatra.³²

Karinthy betegségének híre, mint ezt a regény nem győzi hangsúlyozni, akár csak a daganat az agyban, egyre csak terjed, sőt akár azt is lehetne mondani, hogy a hír terjedése az ez utóbbihoz hasonló cselekményszervező erővel bír. Innen nézve rendkívül konzisztensnek tekinthető, hogy a regény a betegséghez való nyilvános hozzáférést, a(z ismeretlenségből fakadó) közöny és a barátság megnyilvánulásai mellett (lásd a vigasz nyújtásának vágyát Kosztolányi Dezső és Somlyó Zoltán alakjai kapcsán az *Addisz-Abeba* című fejezetben) az önérdék viszonyában is megjeleníti („Ez az ő napja, suttojga [a műtét napján V. – B. G.] fogai közt, irigyen” [437]). Karinthy betegsége

²⁷ „Élénken beszélgetek velük, és közben azon tűnődöm, mikor említettem én ezt a szemdolgot Gyulának? Nem egészen biztos, hogy nem említettem.” (323.); „Óvatos üzenet érkezik a Gyuláktól. Ők persze megint csak »véletlenül«, megint csak »beszélgettek« rólam, és közös barátunknak, a már említett sebésznek eszébe jutott amerikai tanulmányútja, amikor is Cushingnak, a modern agysebészet úttörőjének asszisztált, több kitűnő tanítványával együtt.” (366.)

²⁸ „Jézus Mária... mi van magával?... Most beszéltem Jenővel... hát maga nem értesít engem, hogy pangásos papillája van? [...] Rémes, hogy valaki ezt csinálja... Hogy lehet valaki ilyen... két hete tudja és eszébe nem jut, hogy...” (352.)

²⁹ Vö. BARTAL Mária, *Betegségrepresentáció Karinthy Frigyes Utazás a koponyám körül című regényében = „Itt vagyok én köztetek”, 118.*

³⁰ Például: „A villamoson egy nálam fiatalabb úr feláll az ülésről, erőszakoskodik, hogy bizony csak üljek a helyére, nem fontos, én nem emlékszem rá természetesen, de ő ismer engem látásból. És míg le nem száll, nem veszi le rólam a tekintetét.” (322.)

³¹ „Bébinek, aki finom ösztönrel megérti, hogy minél könnyebb és mégis minél borsosabb lelki kosztra van szükségem: nemcsak maga szolgál velem, ismeretleneket hoz magával, most látom őket először.” (363–364.)

³² „De már a pályaudvaron egész kis csokor ismerős, főként asszonyok, és mind hozott valami útravalót, és nevetnek és biztatnak, Isten áldja őket!” (376.)

nem magán-, és nem is orvosi ügy, hiszen legyenek a vele szembesülők akár barátok, akár ellenségek, az belépett szubjektivitásuk struktúráiba: az emberek az *Utazás...*-ban, hiába a test intaktsága, a személyes kapcsolatok és a nyilvánosság fórumain keresztül érintve vannak a betegség által. Ez különösen fontos, hiszen Karinthy életét végül, mint erről a regény is tudósít, éppen a betegségéről tudók körének gyors eszkalációja és ennek feltétele, vagyis az emberi élet természeti és politikai formái közötti különbségtétel³³ felfüggesztése menti meg.

„A pénz hamarosan egybegyűlt.”³⁴

Mind Kosztolányiné Harnos Ilona visszaemlékezése, mind Hatvany Lajos levelezése megerősíti, hogy a Karinthy műtétéhez és a Svédországba való kiutazáshoz szükséges összeget gróf Bethlen István felesége, Bethlen Margit gyűjtötte össze, adományokból.³⁵ Bethlenné Hatvany, majd Herczeg Ferenc közvetítésével került kapcsolatba az író betegségének kezelésével (bár Karinthyval megismerkedésük jóval korábbra datálható, ő már 1929-ben levelet címzett Bethlen Margitnak),³⁶ akinek – nem csupán egészségügyileg, hanem anyagilag is – válságos helyzetét felmérve belekezdett a végül rendkívül sikeresnek bizonyult közadakozás megszervezésébe: a grófnőnek azt illetően, hogy a köztudottan állandó pénzgondokkal küszködő Karinthynek lesz-e önereje az anyagiak előteremtéséhez, aligha lehettek kétségei. A diagnosztikai célú vizsgálatok, az utazás, valamint a beavatkozás magas költségeire mint aggodalomra okot adó tényezőre az *Utazás...* is többször utal.³⁷ Hogy ez pontosan milyen összeget jelentett, és az milyen adományokból tevődött össze, arról

³³ Lásd ehhez: Giorgio AGAMBEN, *The Omnibus Homo Sacer*, Stanford UP, Stanford, 2017.

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Karinthy Frigyesről*, s. a. r., jegyz. Kovács Ida, Múzsák Közművelődési, Budapest, 1988, 159.

³⁵ „Végül is az ítélet úgy szólt, hogy sürgősen Stockholmba kell utaznia Olivecrona professzor kórházába. / Hatvany Lajos telefonált Herczeg Ferencnek. / – Kegyelmes uram – kezdte –, úgy tudom, hogy te szereted Karinthyt, járd közbe Bethlenné kegyelmes asszonyát, hogy vállalja a pénzügyűjtés feladatát. / – Valóban szeretem ezt a züllött embert – mondta Herczeg Ferenc. / A pénz hamarosan egybegyűlt. A kegyelmes asszony tegeződve lépett be a gazdag iparmágnás feleségek otthonába. / Hatvany Lajos állítása szerint Bethlenné első dolga az volt, hogy a begyűlt összegből kifizesse Bánffy grófnak Karinthyék házbértartozását.” Uo. „Ami a Karinthy-ügyet illeti, én bizony már anyagilag nem intézhetek el egyedül ilyen költséges kirándulást. Érdemem csak annyi, hogy írtam Herczeg Ferencnek – megírtam neki, hogy szóljon Bethlennének – mire Bethlenné nyakába vette a Lipótvárost, s így összegyűlt 3500.– pengő. Ha jól tudom, a kultuskormányt is rávette Bethlenné valami adakozásra, ugyancsak ő bírta rá az Athenaeumot, hogy metegye a magáét. Aztán egy interurbán telefont kockáztattam meg Stockholmba, ahol Olivecrona sógornője, magyar asszony, elintézte Karinthy ingyen operáltatását.” HATVANY Lajos *Levelei*, vál., szerk. HATVANY Lajosné – ROZSICS István, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 368. A magyar irodalomtörténetben hasonló eset Orbán Ottóé, akinek agyműtétje kapcsán a Radnóti Színházban rendeztek adományestet.

³⁶ Lásd: Karinthy Frigyes – Bethlen Margitnak = Uő., *Naplóm, életem*, 582–583.

³⁷ „– Az a kérdés, az anyagi körülmények... – sóhajt Szórákozott Gyula – lesz-e annyi pénz, ha... / – Ez második kérdés – mondja kurtán Szabatos Gyula –, az első elintézése után kerülhet csak szóba.” (351.); „Bármit is mond [»a nagynevű sebészstanár« – B. G.], ne aggodalmaskodjam, ők [a szerkesztőség – B. G.] mögöttem állnak, és pénzre se legyen gondom.” (365.) „Igen ám, de hiszen ez mind afféle akadémikus képzelődés, feltéve, hogy rákerül a sor, honnan veszek annyi rengeteg pénzt, ami ekkora útra kell?” (367.)

megoszlanak a vélekedések: Hatvany Lajos 3500 pengőről ír Erdős Renée-nek, amely a polgári adományozók felajánlásai mellett többek között a „kultuskormány” és az Athenaeum feltehetően nagyobb összegű adományait is tartalmazta³⁸ (az Erdélyi Bomba nevű lap értesülései alapján arról ír, hogy a kultuszminisztérium 2000 pengőt adományozott – a minisztériumi hozzájárulás körül egyébként antiszemita szövegeket is tartalmazó vita alakult ki),³⁹ a Zsidó Néplap cikkírója pedig tudni véli, hogy „a gyűjtést ugyan Herczeg Ferenc és Bethlen Istvánné kezdte, de a költségek 80 százalékát a zsidó Hatvany Bertalan báró adta”.⁴⁰ A pénzt már Svédországban kezelő Leffler Béla az alábbiakat írta Bethlen Margitnak: „sajnos, az összeg csak 750 [...] svéd korona és 15 öre volt. [...] Ma azután kifizettem úgy Karinthy Frigyes, mint az ő [Karinthyne – B. G.] teljes ellátását [...]. Összesen kifizettem 318 svéd koronát, 25 öret. / Most Karinthyneval teljes egyetértésben kiszámítottam, hogy kettőjük ellátására, apró kiadásokat is beleszámítva, szükség lesz hetenként 135 [...] korona 50 fillérre. Ebből már fedezve van két hétre a kórházi nyers ellátás, azaz 67 svéd korona és 50 öre [...]”.⁴¹

Akárhogy is, a civil világ, a magánszektor és az állam szereplőit egyaránt bevonó gyűjtés megszervezése annak a Bethlennének a nevéhez fűződik, akire az *Utazás...* elbeszélője diszkrét módon csupán „grófnóként” utal, és aki, a főszereplő számára váratlanul, egyúttal meglehetősen el is érzékenyítve őt, egyszer csak megjelenik Karinthy betegágyánál:

Ötödnap nagy öröömre (bár sejtelmem sincs, minek köszönhetem) megjelenik betegszobámban ... grófnő, a legrégebb, legmagasabb polcokon szereplő magyar arisztokrata család tagja. [...] Kettesben teázunk, közvetlenül és minden betegnek járó ceremónia nélkül csevegünk. Egyszerre csak kiderül, hogy egész jól tudja, mi bajom, hát hogyan, házi orvosuk, a jeles sebészstanár, pontosan megmagyarázta neki. Hát mit szól hozzá, próbálok gáláns, hányaveti fölénytel napirendre térni. De ő csodálkozik ezen. Kérem, ez nem tréfa. Maga nem gyerek és tudtommal nem is gyáva. Természetesen azért vagyok itt, hogy erről beszéljünk. Igenis, nagyon komoly a helyzet. El kell készülnie rá, hogy meg fogják operálni. Ezt is tudja? Beszéltem az orvossal, tudom, hogy esetleg Stockholmba fog utazni. Igen, de... Kérem, ez rendben van, ezt már elintézték. És a legelőkelőbb írótl említ, aki felhívta a napokban ebben az ügyben. Beszéltem a miniszterrel és még másokkal... (Kiderül, anélkül hogy akarná, napok óta csak ezzel foglalkozott.) Természetesen minden rendben van, annyi pénz lesz, amennyi kell. Érdekes, mindenki egyetért, az egész mozgalmat egy olyan úr kezdte, aki halálos haragban van azzal, aki aztán folytatta... Ezen a ponton megszűnt az ellenségeskedés. (367–368.)

Az, hogy a Bethlen Margit által megszervezett gyűjtés egyáltalán elképzelhetővé vált, korántsem egyértelmű: Karinthy életben maradásának lehetőségfeltétele a szerzői

³⁸ Lásd az 35. lábjegyzetet!

³⁹ [Sz. N.], *Karinthy agya*, Erdélyi Bomba 1936/19–20., 9.

⁴⁰ [Sz. N.], *Vita Karinthy Frigyes származása körül*, Zsidó Néplap 1936/20., 3.

⁴¹ KARINTHY, *Naplóm, életem*, 845–846.

életnek a nemzeti felelősségvállalás rendjében megalapozott struktúrájában áll, amely nem érvényesült mindenkor, és könnyen meglehet, nem is fog mindig. T. Szabó Levente a Magyar Írói Segélyegylet történetét tárgyalva mutatott rá arra, hogy az írók és családjaik részére történő sikeres adakozási akciók megjelenésekor, a 19. század közepén hazánkban a segítségnyújtás e stratégiája a keresztényi jócselekedetek modelljén alapult, vagyis a szorult helyzetbe került írók megsegítését ekkor elsősorban nem az írói életforma kitüntetett társadalmi helyzete, hanem a *charitas* hagyományai – és ezáltal az egyes felekezetekhez kötődő cselekvési minták – motiválták⁴² (fontos látni, hogy a nemzetépítő funkciójú adományozás – ahogy Hites Sándor nevezi: az „ajándékpatrizmus” – kedvezményezettjei ekkor jellemzően nem egyének, hanem a nemzet felemelkedését és a nemzeti nagyság reprezentációját szolgálni hivatott, e célból alapított intézmények).⁴³ Ez az a talapzat, amelyre a szakmai szolidaritás programja – mint ennek az új, modern szakmának az egyik lényeges körülhatárolási gesztusa – ráépül, át is formálva annak alapvető célkitűzéseit. Az író az új szakmai szervezetek fellépésétől kezdve nem a keresztényi irgalmasság, hanem a szakmai érdekcsoport diskurzusainak irányából válhat az anyagi segélyezés kedvezményezettjévé, aminek következtében nagymértékben módosulnak a szolidaritás gesztusainak etikai referenciái.⁴⁴ Mindez ugyanakkor, még mielőtt bármiféle pénzösszeg is eljuthatna az íróhoz, azt is jelenti, hogy szükségessé válik annak megindoklása, tulajdonképp mivel is érdemli ki ezt a kitüntetett helyzetet, és mindenekelőtt szükségessé válik a foglalkozásforma gazdasági tényezőként történő pozicionálása.⁴⁵ Az itt felvázolt összefüggés az írói professzionalizáció történetében a kor egyik olyan kulcsproblémáját jelenti, amelynek megoldási kísérletei egymással párhuzamos, de diszkurzív szinten egymástól el nem különülő szálakon futnak. Fontos emlékezni e tekintetben arra, hogy nagyjából ugyanekkor a segélyegylet mellett a szerzői jogi törekvések is kiemelt figyelemben részesítik a kérdést. Sőt, e tekintetben akár azt is lehetne mondani, hogy a szellemi terméknek – és rajta keresztül a modern magyar szerző modelljének – az elgondolhatóvá tételét és formába öntését már Toldy Ferenc szerzői jogi értekezései óta az írói munka gazdasági értelemben vett kanonizációs stratégiái működtetik.⁴⁶ Az 1840-es évek „elejére – írja Margócsy István – minden szereplő számára világossá válik (persze kinek öröme, kinek bánatára), hogy az irodalmi alkotás nem más, mint piacra való termelés, s az irodalmi mű: áru”.⁴⁷

⁴² Vö. T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete*, It 2008/3., 351–354.

⁴³ Vö. Sándor HITES, *Between Social Duty and the Greed of Giving. On Philantropic Capitalism and Gift-Patriotism*, *Comparative Literature Studies* 2019/3., 479–482. Továbbá: HITES Sándor, *Az adományozó Széchenyi és a nemzeti ajándék-ökonómiák*, kézirat.

⁴⁴ Ezekhez lásd: MAX WEBER, *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, szerk. Guenther ROTH – Claus WITTICH, ford. Ephraim FISCHOFF et al., University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 581–583.

⁴⁵ Vö. T. SZABÓ, *I. m.*, 356–357, 362.

⁴⁶ Erről részletesebben: BALOGH Gergő, *A modern magyar szerző előállítása = Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2018, 165–185.

⁴⁷ MARGÓCSY István, „...Mint napszámos nyúlok íróeszközömböz...”. *Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás. Vázlat a 19. századról*, *Studia Litteraria* 2021/3–4., 11–12.

A nemzeti felelősségvállalás rendjében az irodalmi segélyezés – vagy tágabban: az íróknak adott bármiféle, az állami vagy polgári mecenatúrához kötődő anyagi támogatás – gyakorlata az adomány és az adósság ökonomiai körforgásába illeszkedik. Az író, aki alkotó energiáit a nemzeti szellemből meríti, és műveivel a közösség kulturális és morális gyarapodását, valamint önigazolását egyaránt szolgálja, egyre inkább egy olyan életforma képviselőjeként válik elgondolhatóvá, amelyet óvni kell, akár kiemelt erőforrás-ráfordítás árán is. A megbecsült író, aki műveinek megalkotásával – amellet, hogy akár személyével is egyesítheti a közösséget („Ezen a ponton megszűnt az ellenségeskedés.” [368.]) – a nemzetépítés szolgálatába áll (és ehhez már az is elegendő, ha magyar nyelven alkot), miközben adósa nemzetének – hiszen alkotó ereje egyéni génusza mellett abból is táplálkozik –, tevékenységével folyamatosan törleszti is ezt az adósságot (noha azt egészében leróni képtelen).⁴⁸ Az olvasó, aki ebben a diszkurzív rendben mind a közösség tagjaként, mind a művek által érintett és formált szubjektumként magára ismerhet, maga is adós, hiszen az irodalmi mű méltánylandó közösségjobbító törekvése, esetleg ilyen irányú tényleges hatása vagy az általa kiváltott esztétikai tapasztalat révén maga is adományként lesz értelmezhető. Vagyis az író, miközben adósa nemzetének, műveivel le is kötelezi annak tagjait. Innen nézve az írókkal szembeni szolidaritás tétje tulajdonképpen a nemzeti felelősségvállalás szimmetrikus struktúrájának előállításában áll: ne hagyjuk az út szélén azt, aki maga is tett értünk (nem véletlen, hogy József Attila halála kapcsán például felvetődhetett a közösségi mulasztás gondolata).⁴⁹ „Ebben a diszkurzív mezőben a segítő nemzet olyanként jelenik meg, amely nemcsak kulturális közösség, eredetközösség vagy államközösség, hanem amely gazdasági közösség is.”⁵⁰

Ahogy a hazánkban csak igen későn érvénybe lépő szerzői jogi törvények körüli viták nyilvánvalóvá tették, ez azért is volt döntő jelentőségű összefüggés, mert – így a korabeli belátás – ha a közösség nem ismeri fel az író általi lekötelezettségét, akkor nem foglalhatja el – mint Telenszky István az 1884-es szerzői jogi törvény országgyűlési vitáján példaszerűen megfogalmazta: – a „cultur nemzetek közti méltó”⁵¹ helyét. Az írói életéről való gondoskodás hol többé, hol kevésbé érvényesülő követelménye – mint a modern nemzetépítés perspektívájából kiemelt jelentőségű biopolitikai program – a művészeti produkciót és az azt lehetővé tévő feltételrendszert, amelynek egyik kiemelt elemeként már Toldy is a leélt életet nevezte meg, ezáltal elkerülhetetlenül ökonomiai összefüggések közé helyezte.

⁴⁸ Vö. HITES, *Az adományozó Széchenyi és a nemzeti ajándék-ökonómiák*.

⁴⁹ Lásd ehhez: TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Pannonica, Budapest, 1998.

⁵⁰ T. SZABÓ, *I. m.*, 375.

⁵¹ TELENSZKY István hozzászólása = *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XV., szerk. P. SZATHMÁRY Károly, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Pest, 1884, 159. Lásd ehhez: APÁTHY István, *A szerzői jogról szóló törvény (1884. XVI. t. cz.) méltatása jogi és gazdasági szempontból. Székfoglaló értekezés*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1885, 3, 9.

Adomány és adósság

A polgári és állami, Karinthy életben maradásáért elindított adománygyűjtő akció, valamint az általa lehetővé tett életmentő svédországi műtét – ahogy Böhm Aranka írja: „De túl kell lenni rajta, mert így menthetetlenül elpusztulna.”⁵² – sikeressége különösen nagy erővel veti fel azt a kérdést, hogy milyen viszony tételezhető az adomány és a szerző élete között, hogy miként, milyen feltételek mellett gondolható el az élet mint adomány, és ennek milyen kapcsolata van a szerző személyét megteremtő, azt elgondolhatóvá tévő diskurzusokkal, valamint a bennük ható ökonomiai modellel, amelyről fentebb szó esett.

Ahhoz, hogy ezt a problémakomplexumot átgondolhassuk, Jacques Derrida *Az idő adománya* című írását érdemes segítségül hívunk. Derrida az ökonómia alapmodelljét, azt szembeállítva az adományéval (ugyanakkor, jellegzetes gesztussal, arról nem leválasztva), itt a kör alakzatában ragadta meg, amely, mint ez az alakzat szemléletes jellegéből kifolyólag sejtethető, mindenekelőtt a visszatér(it)és logikáján alapszik. Az, aki e szerint a logika szerint gondolkodik, mikor ad vagy átad, nem pusztán szívóságból teszi, hiszen az adottért ellenértéket vár. „Gondoljunk csak – írja Derrida – a kereskedelmi forgalomra, a javak, a termékek, a pénz vagy az áruk körforgására, a költségráfördítésre, a megtérülésre, a használati érték és a csereérték felcserélődésére.”⁵³ Amikor például egy figyelmetlen kasszás miatt, miután egy másik kasszásnak hála, észrevesszük a turpisságot, végül bemegyünk a Nemzeti Bankba vagy a postára, hogy szakadt pénzünk újra cseréljék, elvárjuk, hogy a címletek meg egyezzenek egymással; amikor a kapitalista piacgazdaságokban zöltséget termelünk és azt eladjuk, a termékért, akárcsak egyetemi vagy más munkánkért, pénzre tartunk igényt. Ami igazán megbonyolítja a dolgokat, az azonban még csak nem is ez a látzólag banális megállapítás, hanem az, amikor például egy jó tettért, egy előzékeny gesztusért vagy egy kedves mosolyért hálát várunk. A francia filozófus ugyanis nem pusztán csak az anyagi javak körforgását érti az ökonómia problémája alatt, hanem – és ez nem is olyan meglepő annak perspektívájából, hogy a nyelvi érték fogalmát Saussure többek között egy pénzhasználat magyarázta⁵⁴ – a szimbolikus területén végbemenő aktusokét is, hiszen a „szimbolikus nyitja meg és hozza létre a csere és az adósság rendjét, a körforgás törvényét vagy rendjét, amelyben az ajándékozás megsemmisül.”⁵⁵ Habár az ajándékozás megtörheti az ökonomiai modellt, vagyis felnyithatja a kört, és így megszüntetheti az anyagi és szimbolikus értékek szüntelen körforgását, az adás és a kapás szimmetrikus struktúráját, a viszonzás minden

⁵² Karinthyé Böhm Aranka – Hatvany Lajosnének = KARINTHY, *Naplóm, életem*, 596.

⁵³ Jacques DERRIDA, *Az idő adománya. A hamis pénz*, ford. KICSÁK Lóránt, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, Budapest, 2003, 17.

⁵⁴ „Egy ötfrankos értékének meghatározásához például tudni kell, hogy 1. kicserélhető valamely más dolognak, például kenyérnek egy bizonyos mennyiségére; 2. összehasonlítható ugyanannak a rendszernek valamely hasonló értékével, például egy egyfrankossal, vagy egy másik rendszer pénzdarabjával (egy dollárral stb.).” Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. LÖRINCZY Éva, Corvina, Budapest, 1997, 136.

⁵⁵ DERRIDA, *Az idő adománya*, 27.

gesztusa a kör helyreállításával fenyeget, sőt az adomány ebben az értelemben nem is jelöl mást, mint magát a lehetetlent.⁵⁶

Lekötelezettje lehet-e, formalizálhatjuk innen nézve a kérdést, Karinthy azoknak, akik, együttes erővel – időbeli ráfordításukkal, személyes képességeik és kapcsolati tőkájük mozgósításával, anyagi segítségükkel – megmentették az életét? Lehet-e a modern író élete, egy csupán a közösség jóvoltából folytatódó élet adósság tárgya? Vagy, tehetjük fel máshonnan a kérdést: lehet egyáltalán nem az? „A kapitalizmus [...] az eladósítás vagy bűnössé tevés rendszere” – írja Werner Hamacher.⁵⁷ Amikor, mint Leffler Béla leveléből tudjuk, Olivecrona rendkívül nagyvonalúan nem fogad el pénzt az operációért, valamint annak járulékos költségeiért,⁵⁸ és ilyesformán ajándékká avatja annak elvégzését, a Marcell Mauss felől nézve kifogástalanul eljáró Böhm Aranka – ahogy a sikeres műtét után kitüntetés adományozó magyar állam – egy viszontajándék formájában kívánja kiegyenlíteni a számlát:⁵⁹ „Az Olivecrona egy ilyen műtétért ötszáztól ezer svéd koronát szokott kérni. Hála istennek, nem kell fizetnünk, de valami ajándékot illene adni neki. Tehát, te és Rózsi (Koch) vegyetek együtt valami speciális magyar porcelánt, mondjuk, herendit.”⁶⁰ Az *Utazás...* utolsó fejezete az élet megmentését ráadásul maga is a létbe helyezés, az értékmegőrzés, tágan értve az ökonómiai körforgás logikája felől teszi hozzáférhetővé:

Ugyanakkor, látod karjába ölelt az ismeretlen, megmentett az idegen, visszaadta legfőbb gúnyamat, a bőrömet, akire rábíztam! (477–478.)

Érdemes felfigyelni persze ezzel szemben arra is, hogy a regény korántsem veti el az élet egy olyan elgondolását, amely kimutat az ökonómiai rendből. Ennek médiuma nem más lenne, mint az arc kifejezőereje, amely, szemben az örökre elnémult hangképző szervekkel és a gesztusokra többé képtelen tagokkal, még a halálban is megőrzi az élet emlékezetét:

A Szvetenay utcai morgue-ban csendesen fekszenek a hullák, bádogszékényeikben. Szörcsög alattuk a jég. Az arcuk közönyös, némelyikük csodálkozó. Csodálkozó

⁵⁶ Vö. Uo., 25–26, 42.

⁵⁷ WERNER HAMACHER, *Büntörténet. Benjamin vázlata: „A kapitalizmus mint vallás”, ford. PÁL Katalin, Et al. – Kritikai Elmélet Online, 2013, 49, <http://etal.hu/download/2788/> (Hozzáférés: 2022. október 20.) Lásd még ehhez: Uo., 55.*

⁵⁸ „Beszéltem Olivecrona professzorral, aki egy fillért sem kért az operációért és az egész kezelésért, sőt, az anyagot sem kívánja megtéríttetni.” KARINTHY, *Naplóm, életem*, 846. Lásd még: KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *I. m.*, 161. Ez – a Gondviseléstől kapott sebészi tehetség és remek karrier viszonyában – akár egyfajta ellenajándékként is értelmezhető: HITES Sándor, *A vagyon kegyelme. Gazdaság és vallás kapcsolatáról Széchenyinél = „Visszhangot ver az időben”. Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. BENGÍ László et al., Kalligram, Pozsony, 2013, 113–114.

⁵⁹ Lásd ehhez: Marcell MAUSS, *Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban = Uő., Szociológia és antropológia*, szerk. FEJŐS Zoltán, ford. SALY Noémi – VARGYAS Gábor, Osiris, Budapest, 2004, 204.

⁶⁰ Karinthy né Böhm Aranka – Hatvány Lajosnéhoz = KARINTHY, *Naplóm, életem*, 597.

vagy közönyös kifejezés, de kifejezés. Kifejezés, aminek nincs értelme, hiszen nincs mögötte értelem. (438.)

Az arc nyitottsága, a kommunikálhatóság – és, mondaná Giorgio Agamben, a politikai⁶¹ – tere, feltétele és ígérete radikálisan szakít az élet ökonómiai elgondolásával. Ugyanakkor a regényben erre csakis a halál eseménye által, az intencióról leváló kifejezéssel való szembesülésben adódik lehetőség. Az író élete ebből a perspektívából nézve nem vezethető le az élet egyfajta eredendő ökonómiaiként tételezett struktúrájából. Az élet, így Karinthy regényének implicit belátása, mindig tartalmaz valamit, ami nem csatornázható be ebbe a rendbe. Az *Utazás...*-ban az élet megmagyarázhatatlan nyoma, vagyis az arc hátramaradt, üres kifejezése, a kérdésre nem válaszoló és címzés nélküli kifejezés öntanúsítása azt mutatja meg, hogy az élet olyan többlettel bír, amely éppen azáltal töri meg az ökonómiai rendet, hogy túlmutatva önmagán egyúttal túlmutat annak szimbolikus dimenzióján is, mintegy hadat üzenve a kifejezés dekódolhatóságának, tágabban véve pedig az emberi érintkezés kommunikációelvi elgondolásainak (amely az elbeszélő horizontját is jellemzi: Karinthy újra és újra elemző módon, az értelemtermelés körforgásába csatornázva nyilatkozik a regényben feltűnő arcokról, különös jelentőséget tulajdonítva küllemüknek és viselkedésüknek). A holtak arc kifejezése, szemben az élőkével és szemben a testtel – amelyre Karinthy több helyen, például a *Számadás a tálentomról* című versben is utal ily módon („csontjaimat kidobálja a föld / Főzzenek enyvet belőle vagy akármit csak ne vesszek kárba egészen”)⁶² – nem hasznosítható, hiszen „nincs mögötte” élet és az emberi életet hozzáférhetővé tévő „értelem”, vagyis az értelem mint életmegnyilvánulás.

Habár az *Utazás...* keretein belül ezek szerint elképzelhető az élethez való közelítés stratégiáinak egyfajta „anökonómikus”⁶³ felfüggesztése (sokatmondó, hogy éppen a halál adománya által),⁶⁴ kontextusai mellett a regény maga is elsősorban ökonómiai keretben ábrázolja a tovább folytatódó élethez való lehetséges viszonyt. Az élet egy, a regény utolsó, *Robinson szigete* című fejezetében⁶⁵ olvasható felvetés szerint elképzelhető olyan adományként, amely a hajótöröttség figuratív rendjében a természet ajándékként válik értelmezhetővé. Az események ilyesfajta interpretációja elválaszthatatlan az antropomorfizáció egy ökonómiai modelljének aktiválásától:

⁶¹ Giorgio AGAMBEN, *The Face = Uő., Means without End. Notes on Politics*, ford. Vincenzo BINETTI – Cesare CASARINO, University of Minneapolis Press, Minneapolis–London, 2000, 95. Továbbá: Uő., *Where are We Now? The Epidemics as Politics*, ford. Valeria DANI, Eris, London, 2021, 86–87.

⁶² Az *Utazás...*-ban is feltűnik ez a motívum: „Ugyanakkor fejbe is vágatott volna, mégse tette, sőt túrte, hogy vágják csontjaimat, nem azért, hogy enyvet főzzön belőle a Spódium gyár, hanem azért, hogy kicsalogassák alóla az önmagamra támadó, testemben lakozó ellenséget.” (478.)

⁶³ DERRIDA, *Az idő adománya*, 18.

⁶⁴ Vö. Jacques DERRIDA, *The Gift of Death*, ford. David WILLS, The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995, 97.

⁶⁵ A regény e fejezete Karinthy egy eredetileg 1934-ben, a Pesti Naplóban megjelent szövegének az újraírása: FRÁTER Zoltán, *Hajózás Karinthyval. Az Utazás a koponyám körül regényszerűsége*, HÉVÍZ 2018/1., 65.

Nini, kis norvég rokon, azt kérdezed, boldog és büszke vagyok-e most, hogy újjászültem, újra kezdek az életet a Kánaánban, ahol kincseimet összegyűjtöttem? Vagy talán megtörtnek és rokkantnak érzem magam, hajótöröttnek, akit egy irtalmas hullám partra vetett, megajándékozva őt a maradék élet alamizsnájával? (475.)

Az élet alamizsnaként értett adománya itt tehát a keresztényi irgalmasság diszkurzív keretébe íródik, nyelviileg ennek társadalmi gyakorlatait iterálja, a tovább élhető életet implicit szinten a Gondviselés – hullámot átszellemítő – megnyilvánulásával összefüggésbe hozva. Ez a mozzanat az elbeszélőt – aki hálát kell hogy érezzen az irgalmasság megtapasztalása nyomán, hiszen az, aki irgalmasan viselkedik, többet tesz annál, ami erkölcsileg helyes⁶⁶ – a hullám önnön lekötelezettjévé, adósává avatja, ami azt is jelenti, hogy az irgalmasság címzettje ugyanannak az entitásnak tartozik hálával, amelynek sanyarú helyzetét köszönheti. A tenger e lehetőség perspektívájából az élet fenyegetéseként és megmentőjeként egyaránt és egyidejűleg is értelmezhető. Az előzőek viszonyában nem csupán arra érdemes felfigyelni, hogy a túlélőt partra vető hullám néhány sorral lentebb már „közönyös”-nek minősül – a regény tehát mintegy visszavonja a megmenekülés transzcendens magyarázatának lehetőségét –, hanem arra is, hogy bár az élet tovább élésének megragadása ekkor sem távolodik el a fenti logika mozgósításától, az itt feltűnő koncepció mégis jelentős mértékben módosítja az ökonómiai modell elgondolhatóságát:

De látod, én nem haltam meg, a roncs kidobott magából, és jól sejtettem, hogy ami ezután jön, nem a legtöbbnek elérése, hanem a legkevesebbnek kivárása, amivel újra kezdek az életet. S úgy jártam a világban máris, ahogy Robinson szigetén illik járni a hajótöröttnek, ahová kidobta a közönyös hullám, amikor elsüllyedt alatta a Megértés, amit lelkes, Istentől küldött építők ácsoltak számára, valamikor, a múlt század közepén s még régebben, egy ember, akinek már az apja is ács volt. És ajándéknak vettem minden lomot és szemetet, amit a háborgó vizek tetején lettem, hulladékát a büszke hajóknak. S megszoktam mindenben meglátni az alamizsnaértéket s feledni azt, ami hiányzik – értékelni a minimumot a maximummal szemben – elfogadni adósomtól ezredrészét annak, amivel tartozott, lemondani a többről – megelégedni vele, ha hitelezőm csak egy font húst kért a testemből, csak egy bőrt nyúzott le rólam, könnyelmű adósságom fejében. (477.)

Az élet eszerint az ökonómia rendszerén belül, de annak törvényeit újakonfigurálva képzelhető el. A hajótörés eseménye után a felhalmozásra irányuló cselekvés imperatívusza („a legtöbbnek az elérése”) átadja helyét a nem cselekvésnek („a legkevesebbnek kivárása”), vagyis amennyiben az élet csakis a „legkevesebb” segítségével lesz valóban folytatható, nem egyszerűen csak a felhalmozás logikája bizonyul hasznave-

⁶⁶ Vö. *Magyar Katolikus Lexikon*, V., főszerk. DÍÓS István, szerk. VICZIÁN János, Szent István Társulat, Budapest, 2000, 354. <http://lexikon.katolikus.hu/I/irgalmass%C3%A1g.html> (Hozzáférés: 2022. október 20.)

hetetlennek, hanem a cselekvése magáé is. Az élet folytatásának vezérlő elve ekként a kivárás, a várakozás és az ezeket megalapozó türelem lesz. Ami itt hasznavehetetlennek bizonyul viszont, az a felvilágosodás időindexekkel is megidézett projektje („a Megértés, amit lelkes, Istentől küldött építők ácsoltak számára, valamikor, a múlt század közepén s még régebben”). Amennyiben a „Megértés” csupán egy a hajók közül („büszke hajóknak”), Karinthy munkásságának irányából nézve feltételezhető az is, hogy a hajó neve a felvilágosodás episztemológiai rendszerének csupán egy alapfogalmát testesíti meg (az életművön belül ezt az értelmezést erősítheti meg a „Nagy Enciklopédia” állítólagos projektje is, amely egyszerre prezentálja magát a felvilágosodás törekvéseinek örököséiként és annak kritikájaként).⁶⁷ Az allegória keretein belül a 20. század első harmadának embere tehát, így Karinthy regényének belátása, a felvilágosodás maradványait éli fel, annak romhalmazán él. Ez az állapot, mint a regényben olvashatjuk, az elbeszélő számára, módosítva az élet megélésének lehetséges perspektíváját, az egész világot Robinson szigetévé avatja. Ebben az összefüggérendszerben minden – a szövegrész szó szerinti olvasata szerint materiális vagy annak allegorikus olvasatában fogalmi természetű – adománnyá válik, ami használható, legyen az bármilyen csekély értékű is („És ajándéknak vettem minden lomot és szemetet, amit a háborgó vizek tetején lettem, hulladékát a büszke hajóknak.”). Az, ami adódik, ennél fogva többet ér, mint sejtethetnénk: a roncsok és tartalmuk maradványai, a sérült vagy törött dolgok ajándékká válnak, még hozzá részben a hozzájuk fűződő viszony mássága miatt (felhalmozás vs. várakozás). Azonban, mint ez az idézetből kitűnik, a felejtés szintén ott található e kulcsfontosságú értéknövekedésnek a lehetőségfeltételei között, ami azt is jelenti, hogy az ajándékként való értelmezés – ami egyúttal az alamizsnaérték meglátása, a funkcionalitás felfedezése is – nem mehet végbe, ameddig a kívárt, egyfajta önérték tételezése miatt, konvencionális formájában tartalmazza az anyagi és szimbolikus ökonómiai rendszerek emlékezetét. Habár az ökonómiai rend alapvetően nem felszámolható (Karinthy, mint a plasztikus metafora tanúsítja, adós, ráadásul adósa is van), annak keretei a cselekvési paradigmának a várakozásával történő helyettesítése által módosíthatók. Az elbeszélő így válik nagylelkű hitelezővé, és így már nem is tűnik akkora problémának, ha az ő hitelezője éppen csak lecsíp egy darabot belőle. Ami változatlan marad ugyanakkor, az éppen a hitel, a pusztán tény, hogy az író életének hitele van.

Ez az összefüggés egyből világosabbá válik, amint kérdéssé tesszük: miért éppen a modern író élete válik megmentendő létté, és miért nem a számtalan másik dagantos betegé – miért épp a modern író rendelkezik kézpénzre – életre – váltható hitellel? Amíg az *Utazás a koponyám körül*, egyre nyugtalanítóbb példákon keresztül, többször is megidézi a szerző agydaganat miatt elhunyt nemzedéktársa, Havas Gyula alakját,⁶⁸ ezzel is érzékeltetve a modern orvostudomány gyors ütemű fejlődését (hiszen rajta még nem lehetett segíteni, ahogy néhány évvel 1936 előtt Karinthy műtétje is könnyen járhatott volna más kimenettel [313–314.]), feltűnő, hogy egyszer sem utal az ünnepe-

⁶⁷ Lásd: BALOGH, *Karinthy nyelvet ölt*, 51–58.

⁶⁸ Lásd hozzá: SZILÁGYI Zsófia, *Az éretlen Kosztolányi*, Kalligram, Budapest, 2017, 44.

író és az átlagember közötti megkülönböztetésre, amely Karinthy túlélésének alapja volt. Ez a szó nélkül hagyott, ám szempontunkból rendkívül jelentős megkülönböztetés két lehetőségfeltétellel rendelkezik. Az egyik a modern biopolitika gondoskodási paradigmájában, a másik pedig a különböző életformák közötti értékkülönbség tételezésében gyökerezik. (1) A modern biopolitika jellegzetessége, mint Michel Foucault leírta, az élni hagyásban, az életről való gondoskodásban, és nem pedig az élet elvételének jogában keresendő (a pallos csupán a régebbi korokban volt a biopolitikai szuverenitás jelképe): „a halálba küldeni és az életben hagyni ősi jogát [...] egy másik jog váltotta fel: az élni segíteni és halni hagyni joga”.⁶⁹ Az író élete feletti szuverenitás – polgári és állami – gyakorlása Karinthy esetében tehát eminens módon biopolitikai gyakorlatnak tekinthető, hiszen az élet fenntartására, ápolására, gondozására irányul. (2) Agamben nagyszabású könyvsorozatának nyitódarabjában, a biopolitika modern stratégiáit elemezve mutat rá arra, hogy „a modernitás alapvető biopolitikai struktúrája” nem más, mint „az élet értékéről (vagy értéktelenségéről) való döntés”.⁷⁰

Amikor a Karinthy életben maradása érdekében elindult gyűjtés adományozói tevőlegesen amellet foglaltak állást, hogy jó lenne, ha Karinthy tovább élne, akár csak a műtétet ingyen elvállaló Olivecrona, egyúttal az író életének értékességéről is határoztak. Az író élete nem csupán egy élet, amelyről, mint a modernitásban minden életről, gondoskodni kell. Karinthy élete olyan élet, amelynek értéke különösképpen magas – amelyet rendkívüli mód érdemes élni, és amelyet kiemelten fontos élni segíteni. Az, hogy Olivecrona ingyen vállalta a műtétet, egy levelezésnek köszönhető. 1936. április 18-án Makai Endre az Olivecronának „1936. április 18-án írt első levélben röviden ismertette Karinthy betegségét (ciszta és a kisagy daganata – Cyste und Geschwulst des Kleinhirnes), a levél nagy részében pedig arról próbálta meggyőzni a nagyhirű sebészt, hogy vállalja el a műtétet, mert Karinthy egy különleges író, egyike a legnagyobb formátumú zseniknek (ein Genie grössters Formats), akit csak azért nem ismernek világszerte (annak ellenére, hogy több nyelvre lefordították műveit), mert egy kis nép, a magyarok fiaként látta meg a napvilágot. Mindezek után megnyugtatta Olivecronát, hogy az operációval és a kiutazással, ellátással kapcsolatos költségeket Karinthy barátai elő fogják teremteni.”⁷¹ Karinthy élete eszerint azért megmentésre érdemes, mert az egy, a legkevésbé sem átlagos személy további munkálkodását biztosíthatja – egy olyan személyét, aki egy meglehetősen szűk elitklub részét képezi, hiszen tevékenységével, műveivel, pusztán létével eminens módon járult hozzá az egyetemes kultúra értékelhalmozásához. Meg kell menteni, mert az értéktermelés értékesé teszi – időt kell neki adni, hogy még több értéket adhasson: a hitelezés megtérül.

Ebből a perspektívából talán nem áll olyan messze az igazságtól, hogy a regényben feltűnő, hússal törlesztett „könnyelmű adósság” maga az élet, amely – erre láthattunk példát az „irgalmas hullám” esetében, és tulajdonképp az egész autopatografikus vál-

⁶⁹ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története I. A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Atlantisz, Budapest, 2014, 140. (A kiemélést elhagytam – B. G.)

⁷⁰ AGAMBEN, *The Omnibus Homo Sacer*, 114.

⁷¹ SIMON, *I. m.*, 301.

lalkozás ezt igyekszik tanúsítani – ráadásul még túl is élte önmagát. Az élet ekként nem lehet tiszta adomány, és a legkevésbé sem értelmezhető az ökonomiai rend fel-függesztőjeként. Karinthy túlélése pontosan azt mutatja meg, hogy az élet adománya miként integrálódik az adósság rendszereibe. A modern magyar író élete innen nézve sohasem lehet csakis az övé, hiszen az élet feletti szuverenitás illékonyságára nemcsak a test potenciális árulása, az én ellen való fordulása – amelyet a korabeli orvosi diskurzusok egyenesen polgárháborúként írnak le⁷² – emlékeztethet,⁷³ hanem annak közösségi széttagolódása is (amelytől az adományozás aktusa által gyakorolt hatalom aligha elválasztható).⁷⁴ Karinthy regényében ennek példája „a Gyulák” és a grófnő – illetve az általuk mobilizált orvosi és polgári közönség – finom, de el-lentmondást nem tűrő közreműködése: ők azok a szereplők, akik azért, hogy segítenek, Karinthy sorsáról tulajdonképp döntenek. A regényben tehát nem csupán a nyilvánosság és a test, hanem a szociális kapcsolatok irányából is megkérdőjeleződik az én uralmi pozíciója⁷⁵ (amely egyébként a szubjektivitás színre vitt szerkezetéből adódóan is rendre elbizonytalanodik: „Egy költő barátom, kissé tág értelemben, azt magyarázta, hogy »magamat keresem«. Igen ám, de akkor ki az a magam, és hol találom meg a sok közül, akiket itt vagy ott felfedezek, miről ismerem meg?” [284.]).⁷⁶ A közösség Magyarországon a 19. századtól egyre erősödő mértékben vállal szerepet az irodalmi szerzőkről való gondoskodásban (gondoljunk csak az állami ösztöndíjak rendszerének 20. századi megteremtésére, amelynek logikája az irodalmi élet szereplőinek lehetőségeit javarészt a mai napig meghatározza), ami egyúttal az élet feletti ellenőrzés egy új formáját is jelenti, amennyiben az író éppen azért óvandó, mert alakja egy olyan életforma megtestesüléseként közelíthető meg, amely különösképp fontos, vagy legalábbis – ki tudja, mikor és kitől érkezik a következő klasszikus – bármikor azzá válhat a közösség szempontjából.

⁷² Erről részletesebben is írtam: BALOGH, *Betegségretorikák...*, 70–71. A kérdéshez Karinthy regényének viszonyában lásd még: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Fájdalom = Irodalom és betegség. A betegség irodalmi és nyelvvelméleti reprezentációi*, szerk. BALOGH Gergő – PATAKI Viktor, Fiala Írók Szövetsége, Budapest, 2022, 100. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Kardos László a „harc” köré szervezi 1937-es recenzióját: KARDOS László, *Utazás a koponyám körül*, Nyugat 1937/6., 428–430.

⁷³ „Külön lelke van a testnek, az »én«-től független és a különlélek most ellenem fordult, fellázítja ellenem a testet.” (394.); „[...] hogy kicsalogassák alóla az önmagamra támadó, testemben lakozó ellenséget” (478.).

⁷⁴ Vö. Michel SERRES, *The Apparition of Hermes: Dom Juan*, ford. Susan WILLEY = Uő., *Hermes. Literature, Science, Philosophy*, szerk. Josué V. HARARI – David F. BELL, The Johns Hopkins UP, Baltimore–London, 1982, 6.

⁷⁵ „[...] miközben az elbeszélő látása, elsődleges megismerési lehetősége romlik, láthatósága mind fizikai, mind társas értelemben nő, ezzel még kiszolgáltatottabbá téve őt.” BASS, *I. m.*, 485. A kontroll poétikai kérdéséhez lásd még: Uő., 479–480. Továbbá: BARTAL, *I. m.*, 113–114. Németh Andor ugyanakkor éppen arra mutat rá a regény kapcsán, hogy „ahogy [Karinthy] állapota rosszabbodik, úgy javul kezdeti nyomott hangulata, úgy tisztul fel, világosodik s alakul át nyugodt, önmagán uralkodó szemlélődéssé”. NÉMETH Andor, *Karinthy Frigyes: Utazás a koponyám körül*, A Toll 1937/4., 135.

⁷⁶ Hasonlóra mutat rá: OLASZ Sándor, *Tér és idő Karinthy Frigyes Utazás a koponyám körül c. regényében*, *Életünk* 1997/4., 537.

WIRÁGH ANDRÁS

„A könyvkiadó bátorságot kapott”

Századfordulós pályamozzanatok – Krúdy Gyula*

Krúdy Gyula legsikeresebb évei a modern Magyarország első válságos időszakára estek. Ideális körülmények között Krúdy 1914-től kezdődően, az első világháború évei alatt aknázhatta volna ki igazán az 1910-es évek könyvsikereinek (*Szindbád ifjúsága*, *A vörös postakocsi*), valamint az ennek köszönhető intézményi elismerés (rendes tagság a Petőfi Társaságban) hatását, igaz, a körülményekhez képest így is vélhetően a maximumot hozta ki a helyzetből. *Pesti levelek* címen még 1914-ben rovata indult az egyik legolvasottabb napilapban, a Magyarországon, 1916-ban Budapest a korábban Adynak és Révész Bélának is odaítélt Ferenc József-díjjal honorálta a szerzőt, a korabeli sztárkiadó, a Singer és Wolfner pedig 1914 és 1917 között tíz kötetben jelentette meg összegyűjtött munkáit. A lapok ezekben az években is hemzsegték a szerző írásaitól, legalább három könyvet minden háborús évben publikált, ráadásul ez a lendület a Tanácsköztársaság alatt is kitartott. Ez utóbbit értékelte utólag hazafiatalan gesztusok sorozataként az új rendszer: egy 1920 elején több felvonásból álló sajtótámadást követően Krúdy maga kezdeményezte kilépését a Petőfi Társaságból, majd tavasszal a Singer és Wolfnerrel kötött összes szerződésének felmondására tett próbálkozást.¹ Krúdy Gyula hat év alatt az első csapat kezdőtizenegyéből a tartalékcsoport kispadjáig jutott, de tulajdonképpen ott is csak nehezen szorítottak neki helyet. A korabeli Krúdy-recepció végérvényesen két fő irányra szakadt, ami azt jelentette, hogy már csak bizonyos körökben számított elismert és ünnepezt írónak. Mindez azonban 1920 után a korábbiakénál csak jóval visszafogottabb előnyökkel járt.

Krúdy elfogadottságára – vagy akár kanonizáltságára – a háború előtti hónapokban mi sem biztosít jobb példát, mint a szokásosan az év utolsó hetében tartott tagjelölési ülés a Petőfi Társaságban. A 20. században korábban csak egyszer, 1903-ban történt meg az, ami 1913 végén, nevezetesen, hogy egyetlen jelölt kandidáljon a társaság megüresedett helyére vagy helyeire, és ezt a jelöltet a szavazásra jogosultak egyhangúlag rendes taggá válasszák. Tíz évvel korábban Nógrádi Pap Gyula költőt 21:1 arányban választották meg, Krúdy 19:1 arányban élvezte a tagok bizalmát. Kétségtelen, hogy a csatlakozás a nemzeti-konzervatív intézményrendszer egyik fontos pilléréhez egyszerre tanúskodott a végérvényes beérkezéséről és vetített előre merészebb, a szerzői pályára nézve igencsak hízelgő narratívákat is. Nem egyértelmű azonban, mikor és milyen formán kerülhetett először a döntéshozók homlokterébe Krúdy, aki – ha minőség tekintetében nem is – mennyiségi mutatók alapján

* A tanulmány a PD 139076 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

¹ Megbízás dr. Besnyő Bernát ügyvéd részére. (OSZK Kézirattár Fond 239/253.) Mivel *A vörös postakocsi* negyedik kiadása 1920 közepén még megjelent a kiadónál, Krúdyék akciója nem volt teljesen sikeres.

viszonylag hosszú ideje az irodalmi erőter felperifériás szektorában tevékenykedett. Biztosan voltak olyanok, főleg az olvasók köréből, akik csak 1911–1912 fordulóján, a *Szindbád ifjúsága* megjelenése és Krúdy első sikeres párbaja idején figyeltek fel rá,² de kizárt, hogy a belső irodalmi körök előtt ne rendelkezett volna jelentékeny hírnévvel. A problémát inkább az okozhatta, hogy a róla folyó diskurzus megmaradt a redakciók és a „vájtfülű” szerkesztők, kiadói szakemberek és kritikusok köreiben, illetve jobbára megrekedt a szóbeszéd szintjén, és csak ritkán öltött írásos formát.

Közeledés a centrumhoz

A *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* (MIB) és a Krúdyval kapcsolatos egyidejű dokumentumokhoz és szakirodalomhoz legteljesebb hozzáférést biztosító honlap³ is arról tanúskodik, hogy Krúdy Gyuláról jóval kevesebbet írtak 1911 előtt a sajtóban, mint utána. Kiadott kötetéről nem születtek tömegesen beszámolók és kritikák, a megjelent írások általában egy-két bekezdésben pufogtatták el a főleg tartalmi jegyekre vonatkozó közhelyeket – az 1907-ben még nem túl nagy ismertséggel rendelkező Kosztolányi sokat idézett recenziója is „csak” A Hét utolsó oldalán bújt meg. Mivel ezek a szövegek a legtöbb esetben azokban a lapokban jelentek meg, amelyekben Krúdy publikált, így bizonyos értelemben reklámként is funkcionáltak, a benne olvasható reflexiók a szerző aktuális ismertségéről szintén enyhe túlzásnak, elfogult értékítéleteknek minősíthetők. Bár második kötete, az *Ifjúság* viszonylag sok periodika kritikáját késztette írásra, a leghosszabb vélemény Krúdy mentorától, Gáspár Imrétől származott, a reflexiókat közlő lapok közül pedig Krúdynak ekkortájt csak kettőhöz, a Budapesti Hírlaphoz és a Magyar Szalonhoz nem volt szorosabb köze. A dicséretekben a többek között Gáspárt is foglalkoztató katolikus Magyar Szemle járt legelől, ahol Krúdy 1896 és 1900 között csaknem hetven novellát publikált. 1898-ban azt írták itt Krúdyról, hogy „ismeretlen íróból, aránylag igen rövid idő alatt s mondhatjuk, hogy minden »protekció« és »összeköttetés« nélkül vált keresett és jól honorált íróvá”, míg 1900-ban „korán híressé vált, termékeny fiatal elbeszélőként” emlegették.⁴

Mintegy ezer publikált szöveg és három kötet nem mindennapi teljesítménynek számított egy huszonkét éves szerzőtől, de a Magyar Géniuszt rövid, reklámszagú kötetbehangozóját is mértékkel kell kezelni: „Krúdy Gyula népszerűsége az eleven cáfolata azoknak a dohos szagú dörmögéseknek, melyek minden esztendő bizonyos napján az akadémia épületében felhangzanak a modern irodalmi irány ellen. Krúdy Gyula modern író, s minden modernsége mellett megszerezte magának a maga nagy olvasó közönségét, és olvasó közönségének szeretetét. Most megjelent kötete kétségtelenül csak nagyobbítani fogja olvasóinak táborát...”⁵

² Vö. BEZECZKY Gábor, *Kultusz és szakirodalom. Krúdy fogadtatása*, Jelenkor 2012/12., 1210–1211.³ A Krúdy Gyula (Digitális) Alapítvány oldala, a krudy.hu.⁴ *Ifjak a szerkesztőségben*, Magyar Szemle 1897/28., 278., illetve -r. [GÁSPÁR Imre], *A magyar irodalom történetéhez (1867-től máig)*, XXI., Magyar Szemle 1900/16., 184.⁵ *A víg ember bús meséi*, Magyar Géniuszt 1900/9., 143.

Irodalmi kapcsolatépítésének két fő sikereként könyvelhette el, hogy csatlakozott az 1900 körüli irodalmi élet két nagy „olvasztótégelyéhez”, A Héthez (1898-ban) és az Új Időkhöz (1900-ban). Előbbinek a szcéna legismertebb alakjaival való ismeretséget, utóbbinak pedig a Singer és Wolfnerhez fűződő ambivalens kapcsolatot köszönhette. Krúdy ugyanis egyre több helyet kapott a Herczeg Ferenc szerkesztette képes hetilap oldalain, ezzel egy időben pedig rendszeres szerzőjévé vált a kiadó Fülléres Könyvek című sorozatának (1901 és 1905 között tizenegy munkája jelent meg itt), de ezeket a kiadványokat, lévén közelebb álltak a rövid terjedelmű és olcsó füzetes formátumhoz, mint a sorozatokon kívüli keményborítós verzióhoz, jobbára csak az Új Idők „szemlétte”. Korlátozott hírnevet és olvasóközönséget természetesen ez a vállalkozás is generált, de ennél sokkal nyilvánvalóbban mutatta a kiadói szándékot (a szerző elcsábítását vagy kisajátítását) az, hogy Krúdy 1905 végétől rendszeres szereplője lett a Mikszáth Kálmán szerkesztette Almanachnak, amelybe ráadásul a szokásrenddel eltérően eredeti írásokat vagy legalábbis új címvariánsokat küldött. A vidéki lapokba az Új Idők tartalmi ismertetései is eljutottak, de az Almanachot minden év végén nagy felületeken és rendszeresen hirdették, sőt, a Mikszáthtól származó előszót is rendszeresen leközlötték a tárcarovatban. 1910-ig Krúdy neve vélhetően ezen a csatornán jutott el a legtöbb olvasóhoz.

Az 1905-ös évhez még egy jelentős esemény is kapcsolódik. Krúdy ebben az évben lett egyre gyakoribb szerzője a Vasárnapi Újságnak, amely, bár legsikeresebb időszaka, Nagy Miklós főszerkesztősége idején nem publikált Krúdytól, ezután szívesen adott teret a még csak huszónhét éves írónak. A szerző és a lap közötti viszony egyik fontos kimenete az volt, hogy a korszak ennél a lapnál dolgozó „sztárkritikusa”, Schöpflin Aladár első kézből értesülhetett a fiatal író legújabb eredményeiről, de Krúdy a Vasárnapi Újság révén a Franklin Kiadóhoz, illetve annak lapcsaládjához (Képes Folyóirat, Képes Néplap és Politikai Híradó, Világkrónika) is közelebb férközhetett. Krúdy 1905-től 1910-ig csak eredeti szöveget küldött a lapnak, a Franklin pedig 1906-ban és 1909-ben egy-egy kötete (*A cirkuszkirály, A bűvös erszény és egyéb elbeszélések*) megjelentetését is vállalta – ezzel párhuzamosan a lap, ha nem is folyamatosan, de könyvismertetések révén elkezdte „monitorozni” Krúdy karrierjét is. 1911-től a kapcsolat lazábbá vált, de nem szűnt meg: Krúdy egyre gyakrabban küldött másod- és harmadközléseket a lapnak, a publikációk száma is lecsökkent. Ebbe éppen úgy belejátszhatott Krúdy ekkoriban felívelő karrierje, ahogyan a Vasárnapi Újság főmunkatársának, Mikszáth Kálmánnak a halála is.

Egy közjáték 1908-ból

Krúdy Gyula 1908-ban a neves folyóiratok mellett négy nagy példányszámú napilapban publikált viszonylagos rendszerességgel. Mivel a Budapesti Naplónak, az Egyetértésnek, a Pesti Naplónak és Az Újságnak vidéki előfizetői is voltak, Krúdy tárcanovellái a fővároson kívül is rendelkezhettek újságolvasó-közönséggel, akik megjegyezték és összekötötték a nevét a könyvekkel és füzetes kiadványokkal is viszonylag gyakran jelentkező szerzőfigurával. Olvasottságára, jobban mondva olvasottságának hozzá-

vetőleges nagyságrendjére csak ilyen összefüggésekből következtethetünk, de rendelkezésünkre áll egy kisebb esemény „dokumentációja”, amely arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a valóságreferenciákkal átitatott irodalmi szövegek az esztétikai tapasztalat megszerzése mellett zsigeribb reakciókat is kiválthattak az olvasóból, főleg, ha a szerző némi hírnévvel is rendelkezett. Így válhatott egyáltalán hírértékűvé – noha óriási vihart azért nem kavart az ügy –, hogy olvasók egy csoportja becsületsértéssel vádolta meg Krúdyt. A kérdés persze éppen a valóságreferencia „értelmezése” körül forgott.

Először a Szeged és Vidékében látott napvilágot a hír, hogy az „ismert írónak” egy „napilap karácsonyi számában” megjelent „hangulatos tárcája” felzúdulást keltett Veszprém vármegyében (valójában Szabolcs vármegyében), lévén mindenki felfigyelt az „apostrofált famíliára”, mire a család pert indított a szerző ellen.⁶ Az ügyet 1908. december 18-án tárgyalták. Krúdy kijelentette, hogy a sértetteket nem ismeri, akik erre visszavonták vádjukat, így az eljárást is megszüntették.⁷

A szóban forgó szöveg első alkalommal a Pesti Napló 1902-es karácsonyi mellékletében jelent meg *Egy gyermek karácsonya* címen (ilyen címen máshol Krúdy nem publikálta a szöveget). A történet helyszínéül a narrátor a „városkámát” nevezte meg. A főszereplő, Bucsák Jancsi testvéreihez hasonlóan rendszeresen a szegény családnak koldul, majd megbetegszik, és karácsonykor meghal. Bár a Szeged és Vidéke ezt a szöveget jelölte meg a peres eljárás okaként, az igazsághoz közelebb állhatnak a fővárosi napilapok beszámolóit, amelyekben már az elbeszélés némileg konkrétabb cím- és szövegváltozatát jelölték meg. A *Bucsák Jancsi tragédiája* a Tolnai Világlapjában 1906-ban és 1907-ben is megjelent – feltételezhető, hogy Bucsákék nem hat év elmúltával, és nem a Pesti Naplót, hanem egy év után és a vidéken ismertebb képes lapot, a Tolnai Világlapját követve indították el az eljárást, főleg, hogy ennek már címében olvasható volt a felperes családneve. Krúdy nem változtatott az első variánsban, ami azt jelenti, hogy a nyíregyházi Bucsák család a narrátor felütést nemcsak, hogy a szerző közvetlen kiszólásaként értelmezte, de az abban található utalást a szerző szülővárosához, Nyíregyházához vezette vissza. Mai szemmel talán kissé meglepő, hogy a vádlók a szerző védekezése után rögtön elálltak a procedúra folytatásától, hiszen Bucsákék interpretációs logikája a referenciák behelyettesítgetése nyomán akár egy számukra pozitív kimenettel is zárulhatott volna.

Mivel nem ismeretesek a vádirat részletei, nem tudjuk, mi volt a tárgyalás valódi tétje: a feldühödött nyíregyházi olvasók lecsillapítása, az „ismert író” meghurcolása vagy némi pénzügyi kárpótlás. Talán Krúdy személyes szerepét sem zárhatjuk ki, hiszen neki, ekkori félperiferiás helyzetében, érdekében állhatott egy ilyen jellegű médiafelhajtás. Ami azonban biztos, hogy a felperesek szűkebb környezetében Krúdy neve még jobban megragadhatott. Ki tudja, az is lehet, hogy ezek után olvasók ezrei kezdték el böngészni a régebbi és újabb Krúdy-írásokat a hasonló utalásokért.

⁶ *Pör egy elbeszélés miatt*, Szeged és Vidéke 1908. október 24., 5.

⁷ A perről három budapesti napilap tudósított röviden: *Pörösködő novellahősök*, Magyarország 1908. december 18., 12.; *Sajtóper egy tárca miatt*, Pesti Hírlap 1908. december 18., 21.; *A név miatt*, Az Újság 1908. december 18., 14.

A Szindbád-projekt

Krúdy Gyula tényleges beérkezése az 1912 elején megjelent *Szindbád ifjúsága* című kötethez, illetve az ezt követő egy-két év sűrű eseménysorához (a felfokozott figyelmet tovább fokozó munkák megjelentetéséhez, illetve ezek recepciójához) köthető. A *Szindbád ifjúságának* megjelenése után néhány hónappal a *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja* krónikaírója a következőképpen fogalmazott: „[1911–1912-ben] Legszebb pompájában és fejlődése legérdekesebb időszakában láttuk Krúdy Gyula tehetségének megnyilatkozását »Szindbád«-ról szóló köteteiben”.⁸ A kitétel ráadásul a szépirodalmi (költői és prózaírói) termést tartalmazó lista első helyén szerepelt. A történet közvetlen kezdete azonban 1911 januárjára, az első Szindbád-tárcanovella publikálásának idejére tehető, főszereplői pedig a Nyugat és a Pesti Napló, ezen belül is Osvát Ernő, Szép Ernő és Cholnoky Viktor voltak.

1910 végén Krúdy a már többször említett félperifériás helyzetben volt. Közel állt az irodalmi élet valódi hangadóit, az intézményrendszer prominenseit, befutott szerzőket és neves lapok szerkesztőit tömörítő centrumhoz, ismeretsege magas fokon állt, de mint az alábbi táblázatból kitűnik, a rendkívül fiatalon elinduló pályája és a hihetetlenül gazdag könyv- vagy inkább kiadványtermés még nem számított valódi sikernek a kritikusok és a közönség szemében, ebből fakadóan pedig az intézményrendszer sem kényeztette el előnyös szerződésekkel és pozíciókkal a szerzőt.

név	első kötet (életkor)	előmenetel 1910 végéig		
		saját kötetek (fordítások élkül)	recenziók	tisztségek
Vidor Marcell	1897 (21)	5	(nincs adat)	-
Pásztor Árpád	1897 (20)	7	26	-
Gonda József	1897 (20)	2	1	-
Molnár Ferenc	1898 (20)	20	70	P (1908)
Miklós Jenő	1907 (29)	1	-	-
Krúdy Gyula	1897 (19)	36	18	-
Farkas Pál	1903 (25)	17	31	P (1909) képv (1910)
Berkes Imre	1900 (22)	1	-	-

1. tábla: Krúdy Gyulával egy évben született (kurzív) és vele egy évben debütáló szerzők adatai.

Források: OSZK katalógusa, *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája*.

Rövidítések: P = Petőfi Társaság, képv = országgyűlési képviselő.

⁸ *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*, 1912, szerk. F. SZABADOS Sándor et al., BÜE, Budapest, 1912, 18.

Az évek óta csillapíthatatlan publikációs lendület közepette Krúdy reputációja tulajdonképpen stagnált. Megszerettette stílusát az olvasókkal, de ebből fakadóan kényelmessé is tette közönségét – nagyjából mindenki tudhatta, mire számíthat tőle a következő tárcában, elbeszéléskötetben vagy regényben. Erről a tapasztalatról tanúskodik Kosztolányinak az *Életben* megjelent, immár második Krúdy-portréjának zárлата is, amely szerint azért nem érdemes konkrét szövegeket előrángatni a szerző bemutatásához, mert az „egy folyton megújuló és folytatódó regényt ír. [...] Nekünk történeteink vannak. Neki csak egy története van [...] Ennek a történetnek pedig nincs se kezdete, se vége.”⁹ A meglepetésektől mentes biztonság ígérete az *Andráscsik örököséről* írott kevésszámú recenzió egyikében így tételződik: „Krúdy Gyula írói pályája hasonlatos annak a gavallérnak a sorsához, ki első megjelenésével meghódítja a társaságot s akit azután élete végéig dédelgetnek. [...] [J]ó tíz évvel ezelőtt megszerette a magyar irodalom közönsége s azóta is szíves figyelemmel hallgatja; egy-egy újabb írása megjelenése után vendégül fogadja. Krúdy minden ember nyelvéért.”¹⁰

Szindbád nem a semmiből érkezett, de valódi felfutása nem történhetett volna meg a Krúdyra hangolódott, kíváncsi olvasóközönség figyelme nélkül, amely utóbbit a szerző már magáénak érezhette. A közel húsz éve az irodalmi pályán mozgó, nagyrészt szépirodalmi szövegek előállításából élő Krúdy régen tudatában lehetett a sorozattermelés, a szerialitás fontosságának, ezen belül is az olvasó otthonosságérzését elősegítő ismétléses logikának. A századfordulón számos szerző aknázza ki sikerrel ezt a lehetőséget. Mikszáth *A jó palócokban*, de még ez előtt, az egyes írások hírlapi közléseinek kontextusában egy olyan fikatív univerzumot alkotott, amelynek szereplőhálózata sokrétű viszonyrendszert alakított ki a ciklus szövegei között,¹¹ Gárdonyi Géza Göre Gábor, Herczeg Ferenc pedig a Gyurkovics-lányok¹² (az ő nyomán pedig Pekár Gyula Dodó főhadnagy) köré rendezett szövegsorozatokat az 1890-es évek elején, Cholnoky Viktor már 1899-ben megformálta későbbi ismert hősének, Amanchich Trivulzióknak az alapvonásait. Maga Krúdy is elkezdte alkalmazni a modellt: 1902-től kezdődően a Gaál- és Zathureczky-famíliák történetét helyezte számos tárcanovellájának középpontjába, sőt, 1906-ban kötetét (*A pajkos Gaálék*) is e tematika köré rendezte.¹³ A kritika azonban ebben (még) csak egy igényesebb Mikszáth-epigon próbálkozásait látta.

A Szindbád-sorozat alapötlete egy autofiktív fordulatból állt. Cholnoky Trivulzió-ciklusával, illetve a ciklus legkiforrottabb darabjaival szemben, ahol a szerzői

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író-fejek*, II. Krúdy Gyula, *Élet* 1910/40., 432. Az írást a *Régi Magyarország* című Krúdy-írás követte.

¹⁰ TOMA István, *Andráscsik öröksége*, *Egyházi Közlöny* 1910/3., 40.

¹¹ Ehhez lásd RADNAI Dániel Szabolcs, *Középpontok és összekötők a Bágy mentén*. A jó palócok hálózata, https://www.kortarsmuveszet.com/radnai-daniel-szabolcs-kozeppontok-es-osszekotok-a-bagy-menten-mikszath-tanulmany.html#_ednref6 (Hozzáférés: 2022. június 16.)

¹² SCHRANZ Áron, „Heten, mint a gonoszok”. Keletkezéstörténet, narráció és műfajiság. Herczeg Ferenc: A Gyurkovics-lányok, *It* 2019/2., 154–170.

¹³ A széttartó ciklusokat már korán a Szindbád-történetek előzményeként kezelte a szakirodalom, vö. SZAUDER József, *Szindbád születése = Uő., A romantika útján*, Szépirodalmi, Budapest, 1961, 376–396.

„alakmás” a főhős kocsmái hallgatóságaként, majd a történetek lejegyzőjeként vált részévé a szövegtérnek, Krúdy egyenesen önmaga alteregóját helyezte el egy „élet-szöveg” fejezeteiből szőtt kontextus átstilizált és átpoetizált terébe. Cholnoky meta-fiktív cselekményvezetésével szemben Krúdy látszólag visszalépett egyet, legalábbis, ha a modern prózapoétikát a posztmodern írástechnika kontextusában szemléljük, de a szerialitás, az elbeszélés-ciklus és a nagypróza összefüggésében újat és szokatlant lépett, hiszen a „nagyelbeszélés” kereteit mellőző töredékes autofikció a mai napig sikeresen bizonytalanítja el olvasóját a narráció kereteit, felvonásait és újakezdéseit, vagy ha úgy tetszik, linearitását illetően. A századforduló idején divatos elbeszélés-kötet-címvariációk¹⁴ helyett tudatosan a fura *Próza* alcímet választó Krúdy ezzel új fénytörésbe helyezte Kosztolányi fenti olvasási ajánlatát, nevezetesen a „végtelenített szövegfolyam” tapasztalatát is. A mai képregény- és sorozathősökhöz hasonlóan Szindbádöt egy többször újratерemthető és többször eltemethető, narratív „koherenciáját” paradox módon egy narratív instabilitásból elnyerő hősként mutatta be az olvasóközönségnek.

A legelső Szindbád-elbeszélés a Világban jelent meg 1911. január 17-én *Egy kis tánciskola* címen, ezt követte a – kötetben ezzel egybeszerkesztett – *Sinbad, a hajós* a Pesti Naplóban január 26-án. Ez utóbbi tárcanovella az *Első utazása* alcímet viselte, és a felütésből ítélve ez tekinthető a sorozat valódi kezdődarabjának, mivel röviden reflektál a hős nevére, jobban mondva álnevére, valamint elárulja az utazás okát, az ifjúkori emlékek „megkeresését”. November 1-ig, amikor a Nyugat először hírt adott a *Sinbad ifjúsága* megjelenéséről, Krúdy számtalan Szindbád-történetet publikált, amelyeknek csak egy részét szerkesztette be valamelyik kötetébe. A szerialitás jeleként a harmadik történet a *Sinbad második útja* címet viselte, de Krúdy ezután elhagyta az alternatív „fejezetszámozást”, hogy aztán a kohéziót a hős jelölőjének állandó, de következtelenné tűnő ismételtetésével teremtsen meg. A *Szindbád ifjúságába* Krúdy jobbára a Pesti Naplóban publikált Szindbád-írásokat vette föl, leszámítva az időben és kötetrendben is első és utolsó darabokat: a *Szindbád őszi útját* október 16-án a Nyugat közölte – ez volt Krúdy negyedik írása a lapban, az elsőt, az *Egy régi délibábot* pedig szintén beszerkesztette a kötetbe.

A publikációs lendületet mindkét orgánum kiegészítette a maga módján, még azelőtt, hogy a kötet a boltokba került volna. A Nyugatban május 16-án publikálta Szép Ernő *Sinbad* című írását, amelyben félreérthetetlenül utalt az éppen futó szeriális közlésre:

Az én Sinbadom a napilapok tárcarovataiban utazgat: a Krúdy Gyula Sinbadja az a magános, melancholikus hajós, aki nem viharos tengereken hanykolódik, nem a csodák s borzalmak tartományai felé evez, hanem a múlt holt vizein kalandoz álomszigetek között, bárkája fehér vitorláját nem tépik a szelek, csak a sóhaj rezegteteti, az egész messziről, mint egy búcsút lebegtető patyolatsebkeendő...¹⁵

¹⁴ Ezeket követve Krúdy a következő variánsokból válogathatott volna: 1) [a kötet valamelyik elbeszélésének címe] + és egyéb/más elbeszélések, 2) *Szindbád ifjúsága. Elbeszélések*, 3) *Szindbád ifjúsága*.

¹⁵ Szép Ernő, *Sinbad*, Nyugat 1911/10., 905.

Szép Ernő gesztusa ritka kivételként hatott, hiszen nem volt megszokott hírlapokban megjelenő szépirodalmat szemlézni, még ezek közeljövőben történő kötetes megjelenésének ismeretében sem. Ez a mozzanat ugyanúgy értékelhető érdek nélküli kedvcsinálónak, mint a szerző megnyerésére, elcsábítására irányuló aktusként, hiszen ekkor még nem lehetett világos, hogy Krúdy hol jelenteti meg kötetben a Szindbád-tárcákat. Az elméletileg már sorban álló kiadók (Franklin, Singer és Wolfner) mellé a Nyugat Kiadó tulajdonképpen már ekkortájt felsorakozott, hiszen a Nyugat Könyvtár sorozatában ekkorra már bizonyosan kiadta az *Esti út* című, néhány novellát tartalmazó füzetecskét, de szerződést még nem írtak alá.¹⁶

Más indíttatásból szóhette bele Cholnoky Viktor egy, a Pesti Naplóban publikált szövegébe a hőst, de a reflexió így is a reklámhadjárat következő állomásának vehető:

a sötétben maradt mellékcucából már jön is az első hajós: Szindbád, a tengerész, aki kivetett nemes és nagyvitorlájú gályájából minden felesleges ballasztot, még a betűkből is csak a legszükségesebbet tartotta meg és Sinbad néven hozza a múltat.¹⁷

Cholnoky, aki a források szerint szoros kapcsolatban állt Krúdyval, talán a névhasználaton élcelődött. Krúdy először a *Duna mentén* című elbeszélésben, 1908 augusztusában (A Hét) használta az autentikus alakot, de ezután többször is eltért tőle. Magánlevelezésben azonban már korábban korrigált: 1911. július 16-ai keltezésű az a levél, amelyet Osvát Ernőnek küldött, és amelyben a *Szindbad ifjúsága* [sic!] „meglévő részét” ajánlotta föl a kiadónak, egyúttal arra is utalt, hogy a „munka alatt lévő” tárcákkal együtt egyszerre két kötet is „napvilágra kerülhetne”.¹⁸

Három hónappal később valószínűleg Cholnoky volt a szerzője a *Carlslake ostora* című publicisztikának is, amelyet Szindbád névalírással közöltek a Pesti Naplóban. Ekkorra már eldőlhetett, hogy a kötet a Nyugat Kiadó gondozásában fog megjelenni, de az is bizonyossá válhatott Krúdy számára, hogy Osvát egyelőre megleégszik egyetlen Szindbád-kötettel. Bő egy hónap múlva párbajozott Krúdy Sztojanovics Viktor huszárcapitánnyal (miután egy kocsmái dulakodásban már négy nappal azelőtt megsebesítette) – ez az esemény még erőteljesebben Krúdyra irányíthatta a figyelmet, amelyet a *Szindbád ifjúsága* páratlanul gazdag 1912. januári kortárs recepciója bizonyított.

¹⁶ A rejtélyes kis kötet 1911 folyamán jelent meg a sorozat 23. köteteként. A Corvina listái alapján a megjelenés április és augusztus közé tehető, de mivel Lengyel Menyhért egy Párizsból 1911. május 9-én Fenyő Miksának címzett levélben a kötet elküldését kéri, ez már tavasszal piacra kerülhetett. (Lengyel Menyhért – Fenyő Miksának, Párizs, 1911. május 9. = *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Akadémiai – MTA ITI – PIM, Budapest, 1975, 431.)

¹⁷ CHOLNOKY Viktor, *Dowse. Elektrofantázia*, Pesti Napló 1911. május 28., 6. Cholnoky már egy korábbi szövegében (*Pesti tavasz*, Pesti Napló 1911. március 25.) is emlegette Szindbádöt, de ez egy korábbi, álneves publicisztikájának (*Feldúlt utcák*, A Hét 1908. szeptember 20.) újraközlése volt. Cholnoky sem használta következetesen a névalakot: az 1908-os írásban 'Szindbád', az 1911-esben 'Szinbád' szerepel.

¹⁸ Krúdy Gyula – Osvát Ernőnek, Budapest, 1911. július 16. = *Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, I., s. a. r. KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, Gondolat – OSZK, Budapest, 2019, 538–539.

A szakirodalomban a 21. század elején kapott kitüntetett figyelmet a *Szindbád ifjúsága* kötetkompozíciója,¹⁹ azóta pedig az az ötlet is felmerült, hogy az összetett struktúra mintájául maga az *Ezeregyéjszaka meséi* szolgált.²⁰ Az is lehet azonban, hogy Krúdy a kötet összeállításakor, a már megjelent elbeszélések kiválasztásakor arra is ügyelt, hogy szimbolikusan köszönetet mondjon a számára publikációs felületeket nyitó lapoknak, ezzel is előnyös pozíciót teremtve a majdani tárgyalásokhoz. Részben ez magyarázhatja, hogy a *Szindbád*ot nem szerepeltető elbeszélések közül miért éppen a kiválasztott írások kerültek be a kötetbe, és váltak ezzel a kontextusváltással végérvényesen a *Szindbád*-korpusz részévé.

Egy kis tánciskola	V	1911.01.17.	önállóan nem szerepel (1)	
Sinbad, a hajós. Első utazása	PN	1911.01.26.	Szindbád, a hajós. Első utazása	1
Sinbad második útja	PN	1911.02.02.	Szindbád második útja	2
Úti-kép	PN	1911.02.15.	A hídon. Negyedik út	4
Sinbad útja a halálnál	PN	1911.03.17.	Szindbád útja a halálnál. Ötödik út	5
Női arckép a kisvárosban	PN	1911.04.07.	Női arckép a kisvárosban. Harmadik út	3
Mossuz	PN	1911.04.18.	önállóan nem szerepel (3)	
Egy régi udvarházból	PN	1911.04.26.	Egy régi udvarházból	6
Sinbad ifjúsága. Egy régi udvarházból	PN	1911.05.04.	önállóan nem szerepel (6)	
Sinbad ifjúsága	PN	1911.05.09.	Az első virág	7
Sinbad ifjúsága	PN	1911.05.25.	A három muskatéros	8
Az álombeli lovag. Sinbad ifjúságából	PN	1911.06.06.	Az álombeli lovag	9
Sinbad titka	PN	1911.07.14.	Szindbád titka	10
Sinbad titka [II.]	PN	1911.07.28.	önállóan nem jelentek meg (10)	
Sinbad titka [III.]	PN	1911.08.16.		
Sinbad titka. Vége [IV.]	PN	1911.08.25.		
Utazás éjjel. Sinbad történetéből	PN	1911.09.01.	Utazás éjjel	11
Szindbád őszi útja	Ny	1911.10.16.	Szindbád őszi útja	13

2. tábla: a *Szindbád ifjúsága* Szindbád-ot szerepeltető elbeszéléseinek megjelenési sorrendje és kötetbeli címváltozatai (Ny = *Nyugat*, PN = *Pesti Napló*, V = *Világ*)
A jobb oldali hasámban olvasható szám az adott elbeszélés kötetbeli pozíciójára utal.

¹⁹ BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélésciklus poétikája*, Literatura 2003/2., 185–198.; PETHŐ József, A „szöveg születése”. A *Szindbád ifjúsága* textualitásának kérdése, Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 2003/4., 385–399. Lásd továbbá: BEZECZKY Gábor, *Krúdy Gyula: Szindbád*, Akkord, Budapest, 2003.; ANGYALOSI Gergely, *Krúdy Gyula és Szindbád ifjúságai = Uő., Az állandó és a változó. Tanulmányok és kritikák*, MIT, Budapest, 2020, 167–176.

²⁰ GINTLI Tibor, *A Szindbád ifjúsága és az Ezeregyéjszaka Szindbád-történetei = Uő., Alszik még, Elnök úr? Válogatott tanulmányok 2013–2020*, Ráció, Budapest, 2021, 247–258.

A *Szindbád ifjúsága* autentikus Szindbád-történeteinek sorrendje nagyjából követi az eredeti megjelenési sort, de Krúdy több esetben módosított a címeken, illetve több esetben megbontotta az eredeti szövegegyeségeket. A tárcanovelláknál egyetlen esetben sem jelölték azt, hogy az adott szöveg folytatódni fog – a *Szindbád titka* esetében például csak a negyedik rész jelezte azt, hogy az olvasó a történet utolsó epizódjához ért. A kötet megkomponálása során született egy öt részből álló ciklus (az öt út), a *Szindbád ifjúsága* „ciklusa” pedig több önálló darabra lett szétbontva, miközben a szövegtömb címe a kötet élére került. A szövegek sorrendjével Krúdy egy, a komplex narratívából pillanatfelvételeket nyújtó keretet helyezett a kötetbe, amely történetek a hős nevelődéséről szóló narratívát fogják közre. A további felvett szövegekből a kötetzáró *Özvegyasszony álma* A Hét, az *Egy régi délibáb* a Nyugat, az *Őszi nap* és a három darabból álló *Szegény lányok*-ciklus pedig az Új Idők irányába tett gesztusnak tekinthető – az utóbbi talán annak megerősítésére, hogy erős a szerzői szándék az Osvát által ekkorra már negligált második kötet publikálására a Singer és Wolfnerrel.

Külön ki kell emelni az *Őszi nap* című elbeszélést, amely a kötet legrégebbi darabja: A „*Boldogságosnak, Menyországban*” címen még 1909. február 21-én jelent meg az Új Időkben, majd *Őszi nap falun* címmel került be az 1911-es, Singer és Wolfnerrel megjelenő *A podolini takácsné és a többiek* című kötetbe. Újraközölte a Magyar Nemzetben 1911 szeptemberében eredeti címén, majd Krúdy felvette a *Szindbád ifjúságába*, végül újra a Magyar Nemzetet követte, csak a második szövegváltozattal. Lehet, hogy ezt a sokat próbált elbeszélést Krúdy csak a kötet megfelelő ívszámának elérése végett helyezte el a *Szindbád*-elbeszélések között.

Szindbád közvetlen utóéletéhez tartozik, hogy Krúdy a kötet megjelenésének idején, 1912. január 10-én írt alá a Singer és Wolfnerrel egy olyan szerződést, amelyben átadta „a *Szindbád ifjúsága*” könyv formában még meg nem jelent »dolgozatait«, majd egy hónappal később ugyanide eladta a *Szindbád utazásai*, valamint „minden ezután megírandó Szindbád-kötet” jogait.²¹ Ezzel párhuzamosan a Nyugattal megszakította kapcsolatait: két írását leközölte a lap, de tudunk egy Osvátnak elküldött és nem közölt novelláról is.²² Elkezdett publikálni a Nyugat ellen életre hívott Magyar Figyelőben, kapcsolata az Új Időkkel is szorosabb lett, miközben a Világ látványosan lejjebb csúszott a ranglétrán a publikált szövegek tekintetében. 1912-re elért presztízsét azonban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ezek az akár merészebb következtetéseknek is utat nyitó lépések sem szabtak gátat az egyöntetű elismertségnek.

A Nagy Tranzakció

A budapesti napilapok működési körülményeit a politikai klíma is meghatározta. 1899-ben a kormányzó Szabadelvű Párt és a Nemzeti Párt fúziója eredményezhette Jókai lapja, a Nemzet, illetve a Magyar Újság összeolvasztását, amely egyesítésből létrejött a Magyar Nemzet. Az új lap szinte egész fennállása alatt az aktuális kor-

²¹ Közli KELECSÉNYI László, *Krúdy Gyula kézjegyei*, Múzeum Antikvárium, Budapest, 2003, 28–29.

²² Vö. Krúdy Gyula – Osvát Ernőnek, Budapest, 1912. január 23. = *Tessék színt vallani*, I., 636.

mánpárt, így 1906 előtt a Szabadelvű Párt, 1906 és 1910 között a Függetlenségi és 48-as Párt, majd utána a Nemzeti Munkapárt érdekeit szolgálta. 1910 tavaszán Lándor Tivadar és Mikes Lajos lettek a lap vezetői, és utóbbinak köszönhetően Krúdy is a lap kiemelt szerzőjévé vált.

Krúdy már 1909-ben publikált öt elbeszélést a napilapban, de 1910. április 15-étől 1912 őszéig mintegy 130 (!) írása jelent meg itt. A publikálási roham minden bizonynyal Mikes személyéhez köthető, de azután is folytatódott, hogy a helyettes szerkesztő és Zuboly (Bányai Elemér) 1912 júniusában – tiltakozva a lap elvtelen propaganda-jellege ellen – kiléptek a szerkesztőségből. Sem az új vezetést, sem Krúdyt nem izgatta a váltás: a szerző növekvő hírneve miatt szó sem lehetett róla, hogy akár egy Krúdy-írás is a szerkesztőségi fiókban maradjon. A Magyar Nemzet 1913 nyarán szűnt meg.

A századfordulón a Tolnai Világlapja, majd később Az Érdekes Újság is tömegével (és rendkívül nyomott áron) vette meg szerzőitől az írásaikat. Krúdy például 1903-ban hetven elbeszélésének közlési jogait adta át Tolnai Simonnak.²³ 1910-ben, amikor Krúdy minden eddiginél többet publikált időszakos lapokban, de érdekes módon csak két kötete jelent meg, kapva kaphatott az alkalmon, hogy egy új szerkesztőkkel, így új formában megjelenő ismert napilapban rendszeresen publikálhat. Krúdy vegyesen küldött szövegeket a Magyar Nemzetnek: voltak köztük csak egy alkalommal, illetve több alkalommal, így akár kötetekben már publikált írások is. 1910 áprilisa és 1912 augusztusa között csak két hónapban nem jelent meg tőle egy szöveg sem, egy hónapban pedig csak egy szövegét hozta a lap – a havi átlag 2–13 elbeszélés között mozgott. Krúdy eleinte rövidebb, később hosszabb szövegeket is átadott a lapnak, ezek két-három lapszámon át folytatódtak, így az is megesett, hogy a napilap olvasója a címlap tárcájában és az utolsó oldalakon szereplő szépirodalmi rovatban is Krúdy Gyula szépirodalmi munkásságával találkozhatott. Bizonyos elbeszéléseket a két és fél éves időszak alatt kétszer is közölt a lap. A szövegek leválogatása nem volt teljesen esetleges: nem lehet véletlen, hogy csak egy-két Szindbád-szöveg került be a napilapba.

A Magyar Nemzet és Krúdy közötti egyezség a reklámérték szempontjából számított kivételes értékűnek a szerző számára, főleg, hogy a lap megelégedett a korábban már értékesített írások újraközlésével. Valószínűleg Mikes sem gondolta, hogy Krúdy ázsiója másfél-két éven belül ennyire megugrik, így ez a tömeges újraközlés talán még a lapnak is hozott extra hasznot a „Krúdy-láz” első időszakában, de mindenképpen táplálta a szerző páratlan munkabírásával (és ügyes kapcsolatépítésével) kapcsolatos véleményeket. A kapcsolat tehát kitartott azután is, hogy Mikes Lajos elhagyta a lapot (talán a megegyezés részletei kötötték a szerzőt az írások további átadásában), de nem tartott ki a lap megszűnéséig. Vagy a szövegek fogytak el, vagy a lap vált tényleg vállalhatatlan fórummá, vagy Krúdy preferenciáinak módosulása vezetett a végleges szakításhoz.

²³ OSZK Kézirattár Fond 239/262.

Krúdy a *Szindbád ifjúságával* a korábbinál sokkal komolyabb figyelmet kapott, az 1913-ban először folytatásokban (A Hét), majd könyvben is közölt *A vörös postakocsi* viszont a tényleges sikert is elhozta számára. Kötetekben közölt szövegeivel együtt ez volt bő három évtizedes irodalmi pályafutásának legtermékenyebb éve. Ekkor jelentek meg első önéletrajzai is, és bár azt gondolnánk, hogy a szerző legalább burkolt célzások formájában reflektált arra, hogy bő tíz évnyi megfeszített írói munkát követően A pontból B pontba érkezett, ez nem így történt. A két 1913-as önéletrajz a Pesti Futárban és *Az Érdekes Újság Dekameronjában* (utóbbiban a legelső kötet első ilyen jellegű írásaként) inkább rövid Krúdy-novellák, mintsem hagyományos önéletrajzok.²⁴ Az első szövegben Debrecenig jut el a „kronológiában” (1895-ben dolgozott itt rövid ideig), a másodikban pedig egy ifjúkori emléket bont ki anekdotázó módon az olvasó előtt. Egészen 1923-ig kell elmennünk ahhoz, hogy a beérkezés dokumentumértékű önreflexióiról olvashassunk. Az *Est Hármaskönyvében* olvasható önéletrajz szerint

elrepült sok esztendő, amelyet elviselhetővé tett a folytonos munkálkodás, holott írói sikerem szinte elátkozottan, némán elkerült körülbelül harmincöt esztendő koromig. A Szindbád-novellák nagyszerű ellenségeket, váratlan olvasókat szerettek. Sok sápadt, gyűlölködő arc lett ismerősöm. A könyvkiadó bátorságot kapott. A könyvecskéket kezdték venni Pesten és a Felvidéken.²⁵

Előfordul, hogy az ilyen jellegű írói önjellemzések és visszaemlékezések nem korrelálnak a valós eseménysorozattal, de jelen esetben Krúdy véleménye összecseng az intézményrendszer korabeli véleményeiből lesűrhető következtetésekkel: a Szindbád-novellák 1911-es közlése indította el azt a láncreakciót, amelynek köszönhetően Krúdy Gyula egy rövid időre a magyar irodalom egyik leginkább körberajongott szerzőjévé, egyúttal kultikus figurává és irodalmi celebritássá vált.

²⁴ KRÚDY Gyula, *Önéletrajz*, Pesti Futár 1913/298., 10.; Uő., *Önéletrajz = Az Érdekes Újság Dekameronja I.*, szerk. KABOS Ede, Légrády testvérek, Budapest, 1914, 121–124.

²⁵ KRÚDY Gyula, *Önéletrajz = Az Est Hármaskönyve 1923. Lexikon az újságolvasó számára*, Az Est Lapkiadó Részvénytársaság Kiadása, Budapest, é. n. [1922], 420–421 (alternatív oldalszámozás az írói lexikon hasábjai szerint).

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

Eötvös Károly életművének megközelítési lehetőségei

Előzetes megfontolások

A komplett írói életművek újraértékelésére, kritikai-irodalomtörténeti feldolgozására irányuló értelmezői gesztusokat legtöbb esetben az adott szerző újraolvasásának (megváltozott diszkurzív keretek között szükségesnek tűnő) igénye, esetenként a kortárs irodalom és kritika általi újrafelfedezése szokta indokolni. Az idén 180 éve született Eötvös Károly (1842–1916) esetében efféléről nem beszélhetünk: alakját nem övezi valamilyen alulról szerveződő „lappangó kánon” értelmező tevékenysége, a rá irányuló csekély irodalomtörténeti figyelem pedig szintén nem sürgeti az életmű átfogó vizsgálatát. (Szemben például a marxista irodalomtörténet és kritika által kevésbé favorizált Kosztolányi Dezsőre, Csáth Gézára, Ottlik Gézára, illetve a kanonikussá emelt, ugyanakkor meglehetősen egyoldalúan, redukált módon pozicionált Mikszáth Kálmánra és Móricz Zsigmondra irányuló, rendszerváltozást követő kanonizációs gesztusokkal, értelmezői ajánlatokkal.) A kánonszéliség, elfeledettség, „alulértékelttség” hangoztatása önmagában nem jelenthet jogalapot egy átfogó újraértékelés nagyvonalú bejelentésére – különösképp azért, mert jelen értekezésnek nincsenek kanonikus ambíciói Eötvös kapcsán –, a korszakkal foglalkozó szakirodalom frissülése, irányainak megváltozása, újfajta történeti kérdésselvetések megfogalmazása viszont annál inkább. Ugyanis, ha a kutató az irodalmi szövegekkel és szerzőikkel való elmélyültebb foglalatalkodás elsődleges eredményének nem kizárólag az esztétikai érdeklődést tartja, hanem a kor irodalmi színterének (társadalmi, intézményi feltételeinek, diskurzusrendjének stb.) minél jobb megértését tűzi ki célul,¹ már könnyebb érveket találni olyan speciális, bizonyos rövid periódusokban igen sikeres írói karrierutak és életművek tüzetesebb vizsgálatára, mint amilyen Eötvös Károlyé volt a 19–20. század fordulóján. E gondolatmenet megfogalmazásához jó kiindulópontul szolgálhatnak az utóbbi másfél évtized hazai kutatásai, amelyek az irodalmi szövegek termelésének és fogyasztásának társadalmi meghatározottságaira irányították a figyelmet, többek között a mikrotörténet és a médiaelmélet módszertani belátásait felhasználva, illetve a modern sajtótér, sajtókapitalizmus dinamikáit és az írói karrierutakat, szereplehetőségeket vizsgálva.²

¹ SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében. Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”,* Reciti, Budapest, 2021, 11–12. (Vita 3.)

² A 19. századi magyar irodalommal foglalkozó frissebb szakirodalmakról összefoglalólag lásd RADNAI Dániel Szabolcs, *Előszó = Pályakezds, karrierút, irodalomtörténet,* szerk. RADNAI Dániel Szabolcs – RÉTFALVI P. Zsófia – SZOLNOKI Anna, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, Pécs, 2021, 7–12. (Verso Könyvek 3.)

Korábbi írásaimban Eötvös egynemely műveinek interpretációja mellett igyekeztem képet adni a szerző értelmezéstörténetének jellemző tendenciáiról is,³ e dolgozatban viszont kifejezetten az irodalmi pályakép és életmű, a kiadástörténet, valamint a recepció összefüggéseit szeretném feltárni, kronologikusan bemutatva az Eötvös-szövegek hagyományozódását és kritikai-irodalomtörténeti pozícióját. A kiadás- és recepciótörténet tüzetes vizsgálatán túl kitérek az Országos Széchényi Könyvtárban található Eötvös-kéziratok felhasználhatóságának, interpretációba vonásának lehetőségeire, javaslatokat teszek az Eötvös-művek gondozott szövegkiadásokként való megjelentetésére vonatkozóan, illetve egy Eötvös Károly-monográfia alapvonalait, meghatározó szempontjait is felvázolom.

Eötvös Károly irodalmi pályaképe

A dunántúli református köznemesi családba született (ráczevi) Eötvös Károly szocializációja eredendően magában hordozta egy elkötelezetten nemzeti szellemiségű világszemlélet és egy sikeres (előbb vármegyei, majd fővárosi-országos) jogász-politikusi karrier ígérését. Mint műveiben is több ízben szóba kerül,⁴ apja, Eötvös Lajos, ha nem is játszott döntő szerepet az 1848–49-es harci eseményekben, jelen volt 1848 szeptemberében a horvát bán egyik segédcsapata ellen szerveződő mezőföldi nemzetőrök sorában, s mindez alapjaiban határozta meg a fiatal Eötvös világlátását.⁵ Olyannyira, hogy 1863 végén, 1864 elején (húszas éve elején járó fiatal joghallgatóként) maga is részt vett a provizórium utolsó illegális szervezkedésében, az Almásy–Nedeczky-féle összeesküvésben,⁶ ami miatt rövid időre vizsgálati fogságba került Komáromban. Nem véletlen tehát, hogy a pápai jogakadémia sikeres elvégzése (1866) és néhány évi vármegyei jogászokodás után – 1866 novemberétől Veszprémben volt megyei aljegyző, 1871-től pedig a veszprémi királyi törvényszéken közvádó – bekapcsolódott az országos politikába: 1872-ben a veszprémi kerület országgyűlési képviselője lett a Deák-párt színeiben. A párt és a „Balközép” 1875-ös fúziója, azaz a Szabadelvű Párt létrejötté (s feltehetőleg az Eötvöshöz igen közel álló Deák Ferenc 1876-os halála) okán rövid ideig távol maradt a képviselőiségtől. 1876-ban négy hónapot a pénzügyminisztériumban dolgozott, 1876–77-ben veszprémi birtokain

³ Lásd RADNAI Dániel Szabolcs, *„Mint Homér fölött a hét város...”. Pályakezds és karrierút összefüggései Eötvös Károly életművében és recepciójában = Pályakezds, karrierút, irodalomtörténet,* 165–186; Uő., *Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon? A tisztaeszlári per jelentősége Eötvös Károly életművének értékelésében,* *Studia Litteraria* 2021/3–4., 170–189.

⁴ Lásd EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, I., Révai, Budapest, 1900, 268. (Eötvös Károly Munkái 1–2.); *Aggodalmas napok* = Uő., *Emlékezések*, Révai, Budapest, 1901, 231. (Eötvös Károly Munkái 6.); *Százhetvenöt huszár* = Uő., *A nagy év*, Révai, Budapest, 1905, 1–103. (Eötvös Károly Munkái 16.)

⁵ Eötvös családjáról (a nemesség megszerzéséről és Eötvös Lajos 48-as szerepének igazságtartalmáról) lásd HUDI József, *Eötvös Károly és családja = Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Vár Ucca Tizenhét, Veszprém, 1996, 157–166.

⁶ Az összeesküvésről lásd NYÁRÁDY Gábor, *„Júdás pénzért a bajtársakat...”. Adatok az Almásy–Nedeczky-szervezkedés történetéhez (1864)*, *Hadtörténelmi Közlemények* 1997/2., 229–285. Eötvös rövid visszaemlékezése az eseményekre: Eötvös Károly, *Békassy Lajos* = Uő., *Magyar alakok*, Révai, Budapest, 1932, 214–216. (Révai Közművelődési Könyvek)

gazdálkodott, majd Pestre költözését követően ügyvédi irodát nyitott. Nem sokkal ezután, 1878-ban, újra Veszprém országgyűlési képviselője lett, immár az Országos Függetlenségi Párthoz csatlakozva, mely politikai alakulatnak (és az országos függetlenségi politikának) mintegy két évtizedig meghatározó tagja maradt.⁷

Eötvös nyilvános (ügyvédi és képviselői) karrierútjának „előtörténetében” – a pápai református kollégiumban töltött években – föllelhetjük irodalmi ambícióinak nyomait is, melyek elvezetnek a jogászi-politikusi munkálkodás mellett párhuzamosan futó írói pálya és egy sajátos szerzői-alkotói önkép feltérképezéséhez.⁸ Mint Kövy Zsolt kutatásaiból tudható, Eötvös – jeles osztályzatú, eminens diák lévén – részt vett az 1841-ben alakult (a negyvenes évek elején Petőfit, Jókait és Orlai Petrich Somát is tagjai között tudó) pápai „képzőtársaság” irodalmi alkalmain, felolvasásain.⁹ Eötvös tehetségesnek mutatkozott a pápai önképzőkörben, hiszen a képzőtársasági jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1857 és 1861 között több munkáját is „érdemkönyvre méltónak” találták, illetve bizonyos műveit – az 1841-es alapszabálynak megfelelően – maga másolhatta be a társaság érdemkönyvébe. A képzőtársasági érdemkönyv őrizte meg ily módon összesen nyolc írását: öt költeményét (műfajuk szerint egy-egy dalt, népregét, elégiát és két ódát), két (ógörög és német) fordítását, valamint egy értekezését.¹⁰ Irodalmi ambícióinak komolyságát az is mutatja, hogy első írását, *A feltámadott költő* című (minden bizonnyal még a képzőtársaság közegében keletkezett) versét még pápai diák korában, 1861-ben publikálta, amely – ellentétben későbbi számos álnéven írt munkájával – saját nevént jelent meg a Vasárnapi Ujság hasábjain.¹¹

Vidéki újságíróskodása idején – a rövid életű Veszprém (1865–1867) hetilapban, melynek alapító-szerkesztője volt – tett még közzé Eötvös népies tematikájú és szerelmes verseket álnéven,¹² ugyanakkor ezek a lírai költemények nem váltak részévé a későbbi kanonikus életműnek.¹³ Ahogyan az az 1870-es, szintén álnéven kiadott tollrajz sem, amelyet egykori pápai kollégiumi tanárának, Kerkapoly Károlynak szentelt, s amely voltaképp Eötvös első könyvalakban megjelent műve.¹⁴

Eötvös publikációs aktivitása azonban akkor nő meg jelentősen, amikor Deák-párti képviselőként a párt központi lapjának, a Pesti Naplónak válik vezércikkírójává. Jóllehet a lapnál megjelent írásai zömmel napi politikához kapcsolódó (és névtelenül megjelent) szövegek voltak, néhány rövidebb irodalmi közlése mellett itt jelentette

⁷ Az életrajzi adatokat lásd TóTH Jánosné, *Eötvös Károly bibliográfia*, szerk. MADARÁSZNÉ SZAKMÁRY Katalin, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, 1987, 23–31. (Veszprém Megyei Bibliográfiák 1.)

⁸ A család literátus műveltségét jól mutatja, hogy Eötvös fiatalon elhunyt öccse, a szintén egykori pápai diák, Eötvös Lajos (1848–1872) jogi tanulmányait követően irodalom- és könyvtártudománnyal foglalkozott, s ezen a területen szerzett jelentős érdemeket.

⁹ Kövy Zsolt, *Eötvös Károly, a pápai diák = Eötvös Károly 1842–1916*, 167–171.

¹⁰ *Uo.*, 168–170.

¹¹ Eötvös Károly, *A feltámadott költő*, Vasárnapi Ujság 1861. augusztus 21., 374.

¹² E költeményeket a Horatius II. Epódosának kezdősorából („Beatus ille qui procul negotiis”) ismert „Beatus Ille” („boldog, ki”) álnéven tette közzé. Lásd TóTH, *I. m.*, 58–61.

¹³ A „kanonikus életmű” esetében a kánon egy archaikusabb jelentésére utalok vissza: nem a (modern) kritika és az irodalomtörténet által megbecsült (akár iskolai oktatásba is bekerült), presztízzsel bíró szövegtörzset, hanem a szerző, az olvasók és a kritika által is hallgatólagosan egy életmű részének tekintett művek összességét értem rajta.

¹⁴ *Kerkapoly az új pénzügyminiszter*. Tollrajz, közli CAROLUS, Aigner Lajos ny., Pest, 1870.

meg folytatásokban (még Carolus álnéven) első nagyobb lélegzetű művét, a magyarországi nazarénus felekezetről szóló történelmi munkát 1873–1874 folyamán, mely később – jócskán kibővített formában – az Eötvös Károly Munkái sorozatnak is része lett.¹⁵ Ezen időszak élményanyaga egyúttal döntő jelentőségűnek tűnik Eötvös politikai pályájára, általánosabb világfelfogására és irodalmi működésére nézvést is. Annak az anekdotakincsnek a forrásai, amely sikeressé és népszerűvé lett visszaemlékező írásainak volt aranyfedezete, ehhez az időszakhoz, a Deák-párti képviselőséghez és a párt korabeli fővárosi és vármegyei bázisához köthetők. Deák Ferenc halálára írt (1876) cikkeitől¹⁶ fogva számos egykori párt- és képviselőtársáról emlékezett meg az 1870-es évek végén és a ’80-as évtizedben keletkezett írásaiban (leginkább a függetlenségi pártlap, az Egyetértés, valamint a Vasárnapi Ujság tárcarovataiban), s rövidesen közmondásossá is vált remek anekdotázó hajlama és „visszaemlékező” tehetsége.¹⁷

Eötvös ekkori ismertségét, mely éppúgy köszönhető volt a sajtóban való aktív jelenlétének, mint nevezetes anekdotázó hangú parlamenti szónoklatainak, jól mutatja, hogy 1881-ben – a függetlenségi párt népszerűségének csúcán – összesen húsz kerületben jelölték képviselőnek.¹⁸ A tisztaeszlári perben való szerepvállalása sokak szemében népszerűtlenné tette – az 1884-es országgyűlési választásokon nem is jutott mandátumhoz –, ugyanakkor pesti ügyvédi irodája föllendült, s ahogy a recepcióban többen megjegyzik,¹⁹ későbbi irodalmi sikereit jelentős mértékben meghatározta ekkori ügyvédi helytállása és az, hogy a per nyomán európai hírnévre tett szert.²⁰

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy bár egész életében közölt irodalmi érdekű műveket különböző újságok tárcarovataiban – elsősorban az Egyetértésben, melynek élete alkonyáig főmunkatársa maradt és rövid ideig (1899–1902) szerkesztője is volt – a nagyközönség nem elsősorban íróként ismerte a nevét, s Eötvös sem ekként definiálta önmagát. Erre utal *A nagy per mely ezer éve folyik s még sincs vége* (1904) című háromkötetes grandiózus munka talányos megfogalmazása is, miszerint a fővárosba költözésekor „[i]rodalmi működés nem jutott” eszébe. „Hogy foglalkozás nélkül ne legyek – folytatja –, gyakorló ügyvéd lettem s irodát nyitottam.”²¹ Ugyanakkor pár lappal odébb, mikor a védelem elvállalásának körülményeit, motivációit és lehetséges veszélyeit sorolja, már így ír: „Minden jelentékeny férfúval együtt egy időben születik meg annak egy csomó ellensége. S együtt nő fel vele s el nem hagyja őt soha. Én is valaki voltam már az országos és irodalmi közéletben, körülöttem is hemzsegetek már a nyílt vagy titkos ellenségek [...]”²²

¹⁵ Eötvös Károly, *A nazarénusok*, Révai, Budapest, 1904. (Eötvös Károly Munkái 9.)

¹⁶ Eötvös Károly, *Kehida; Deák mint tanuló*, Vasárnapi Ujság 1876. február 6., 85–87.

¹⁷ Lásd Mikszáth Kálmán visszaemlékezését: MIKSZÁTH Kálmán, *A mi Eötvös Károlyunk = Eötvös Károly 1842–1916*, 38.

¹⁸ Vö. KEMÉNY G. Gábor, *Dunai néző (Három történelmi esszé). III. Fények és árnyak a „Vajda” pályaképeben*, Századok 1986/4., 840–850, 844.

¹⁹ Vö. RÉVAY Mór János, *Eötvös Károly [1920] = Eötvös Károly 1842–1916*, 99–106, 105.

²⁰ BLUTMAN László, *A rejtélyes tisztaeszlári per*, Osiris, Budapest, 2017, 70. A tisztaeszlári per Eötvös irodalmi értékelésében játszott szerepéről lásd még: RADNAI, *Erkölcsei siker és/vagy...*

²¹ Eötvös Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, II., Révai, Budapest, 1904, 89. (Eötvös Károly Munkái 11.)

²² *Uo.*, 100–101.

Irodalmi munkássága, úgyszólván, politikusi és ügyvédi karrierjének „melléktermékeként” született;²³ a napi- és hetilapok tárcarovataira szabott írásai sokáig nem léptek ki elsődleges mediális közegükből, a politikai és közművelődési sajtó kontextusából. Első, már említett *A nazarénusok* című történelmi regényének és 1879-ben, már saját nevének publikált *A ki örökké bujdosott* (1879) című karcsú kalandregényének²⁴ visszhangtalanságában minden bizonnyal az is szerepet játszhatott, hogy sajtóbeli közlésüket követően nem jelentek meg könyvformátumban.²⁵ (Ez utóbbi két munka 1900 és 1910 között öt-hat kiadásban, átlagosan 18–20 ezer példányban kelt el az Eötvös Károly Munkái részeként.)²⁶ Eötvös neve szerepel ugyan Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című könyvsorozatának második kötetében (1893) mint az utóbbi regények és számos folyóiratcikk szerzője,²⁷ mindez inkább a kor tág irodalomfogalmáról és a Szinnyei-lexikon koncepciójáról árul el sokat, nem Eötvös irodalmi beágyazottságáról és írói identitásáról. Azon időszak kezdetét, amikor Eötvös már elsősorban íróként lép föl a magyar közéletben, s nem országgyűlési szónoklaival, peres ügyeivel és politikai megnyilvánulásaival kelt feltűnést, a Függetlenségi Pártból való időleges (1893) és végleges (1899) kilépése jelzi.²⁸ A politikától való eltávolodása nyomán Eötvös figyelme egyre határozottabban az irodalom felé fordult. Számos további tárcacikke, visszaemlékezése és nekrológja mellett 1899-ben kezdte közölni az Egyetértésben a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* című emlékirat folytatásait – melyet elhunyt barátja „helyett”, az ő jegyzetei alapján írt meg, narrátorként az ő nézőpontjába helyezkedve –, majd kicsivel később, 1899 júniusa és 1900 februárja között az *Utazás a Balaton körül* című munkáját, mellyel kitörő sikert ért el.²⁹ Ugyanabban az évben, a balatoni útirajz sikerén felbuzdulva szerződést kötött vele a Révai Testvérek Irodalmi Intézete egy 27 kötetesre tervezett életműkiadásra, melynek folyamánként 1900 októberében megjelent az *Utazás a Balaton körül* két kötetben,

²³ Egy ezzel némileg egybecsengő anekdota szerint Eötvös elsőként fogadásból írt beszélt a Vasárnapi Ujságnak, hogy megmutassa Gyulai Pálnak, hogy „szélbali ember” is tud jó író lenni. Noha a fogadás, melynek keretében Gyulainak és Eötvösnek is három óra alatt kellett volna jó szöveget írni, nem jött létre, Eötvös megírta a magét, s ennek eredményeként jelent meg a *Mikor a megváltó született* című elbeszélése a Vasárnapi Ujság 1877. december 23-i számában. Ezt követően – leginkább a szerkesztő Nagy Miklós biztatására – többször közölt írást a lapban, s mint írja: „utóbb valósággal megkedveltem az írást.” EÖTVÖS Károly, *A balatoni utazás vége*, Révai, Budapest, 1909, 229–230, 230. (Eötvös Károly Munkái 23.)

²⁴ A mű a Vasárnapi Ujságban jelent meg 27 folytatásban 1879 januárja és júliusa között.

²⁵ A tárcairodalom mediális megelőzöttségéről és az irodalmi kánonhoz való viszonyáról lásd HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*, Akadémiai doktori értekezés, 2019, 125. http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf. (Hozzáférés: 2022. június 2.)

²⁶ A kiadásokról: TÓTH, I. m., 42–45; a példányszámokról: RÉVAY, I. m., 105.

²⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1893, 1357–1359.

²⁸ Ugyanakkor Eötvös politikától való távolmaradása ekkor még ideiglenes: 1904-ben csatlakozik Bánffy Dezső-féle Új Párthoz, majd 1905-től újra képviselő a nagykőrösi kerületben. TÓTH, I. m., 29.

²⁹ Az *Utazás* ekkor megjelent részleteit rövidesen újraközölték a Nagyváradi Naplóban is 1899 júliusa és 1900 márciusa között. A mű befejező kötetének (*A balatoni utazás vége*, 1909) első részletei – nagyjából a kötet egyharmada – 1900. április-májusban jelentek meg *Az utazás vége* címen, ugyancsak az Egyetértésben és a Nagyváradi Naplóban, immár párhuzamosan.

amit gyors egymásutánban további négy követett, 1909-ig pedig (parlamentari beszédek két kötetével együtt) összesen 24 kötet jelent meg a sorozatban. A Eötvös Károly Munkái pedig a kiadó egyik legjövődélmezőbb vállalkozása lett a századfordulón.³⁰

A korai sajtópublikációk ellenére Eötvös összegyűjtött műveinek legnagyobb részét mégis az a korpusz teszi ki, amely az 1890-es évek végén és a századfordulón íródott s jelent meg folyóiratközlésben. Ha Eötvös irodalmi szempontból leginkább termékeny éveinek (1899–1906) statisztikájára vetünk egy pillantást, azt láthatjuk, hogy e periódusban az általa publikált irodalmi szövegeknek legfeljebb egynegyede volt másodközlés, illetve olyan év is volt (1902), amikor a sajtóban csak és kizárólag új írásokat tett közzé, amelyek rövidesen könyvalakban is megjelentek. (Lásd a dolgozat végére illesztett mellékletet.)³¹ Azon kötetek tehát, amelyekkel jelentős közönségsikerre tett szert, s (Révay Mór kifejezésével) „fenomenális” eladásokat produkált³² – elsősorban az *Utazás a Balaton körül* (1900), a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* (1902) és *A nagy per* (1904) –, nagyjából a megjelenésüket megelőző egy-néhány év termékei voltak.

Eötvös Károly hirtelen sikere és olvasói népszerűsége hamar szertefoszlott: A Hét, majd pedig a Nyugat működésével párhuzamosan, az esztétizáló modernség térhódításának korszakában színre lépő idő író művei egy évtized alatt láthatóan leértékelődtek, úgy az eladott példányszámok, mint a kritikai figyelem tekintetében. Mint kiadója, Révay Mór János írja emlékiratában:

Amilyen gyorsan felkapta Eötvös Károlyt a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való érdeklődés. Az utolsó esztendőben munkái kimentek a divatból, nem voltak többé kelendők, még akkor sem, amikor a háború során a közönség eddig nem tapasztalt mértékben kezdte a könyveket vásárolni. Eötvös Károlyt elmellőzte ez az áramlat, ő nem illett bele abba a szellembe, amely a vásárló közönséget irányította.³³

„Életében minden vonatkozásban a hanyatlás jelei mutatkoztak” – fogalmaz a róla szóló rövid életrajzi összefoglalás az 1914-es évet jellemezve,³⁴ de egyszersmind tompítva is Eötvös élettörténetének szerencsétlen alakulását. Egészségi állapotának romlását³⁵ minden bizonnyal nem csupán hajlott kora, rossz megítélését pedig nem

³⁰ RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *Eötvös Károly és a Révai Testvérek = Két évforduló között. Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, OOK-Press, Veszprém, 2017, 46–57. (Eötvös Könyvek 2.)

³¹ A diagramot a korábban is már hivatkozott 1987-es Eötvös-bibliográfia alapján állítottam össze. A statisztika csak a sajtóban megjelent szövegekre szorítkozik, a kötetek megjelenéseit nem foglalja magában. TÓTH, I. m., 57–146.

³² RÉVAY, I. m., 105.

³³ Uo., 106.

³⁴ TÓTH, I. m., 30.

³⁵ Az idősebb Eötvös „megbomlott elméjét” regisztrálták az alábbi írások: [N. N.], *Eötvös Károly tragédiája*, Székely Nép 1914. március 5., [3.]; NAGY Endre, *Arckép Eötvös Károlyról [1930] = Eötvös Károly 1842–1916*, 126–129.

csak meghökkentő politikai pálfordulásai³⁶ okozhatták. 1905-ben halt meg felesége, Fromm Etelka, akivel csaknem 40 évig voltak házасok;³⁷ fiával, a szintén ügyvédként végzett és az országgyűlésbe is bekerült Eötvös Bálinttal pedig megromlott a viszonya, mivel a fiatalabb Eötvöst 1907-ben – hosszas tárgyalások után – sikkasztás és hamis tanúk felbujtása miatt három év fegyházra ítélték. Eötvös fiának az országos sajtóban megszéllőztetett, soká húzódo pere gyakorlatilag az apa legnagyobb irodalmi sikerei időszakában (1903–1907) zajlott; kapcsolatuk pedig a fiú szabadulása (1909) után sem állt helyre, minden bizonnyal azért sem, mert Eötvös öregkori eladósodása³⁸ is fia felelőtlen életvitelének volt betudható.³⁹ Utolsó éveiben már jórészt csak újraközléseket publikált, s 1916-ban, mikor a *Nemzetes Bőthők uram szerencséje* (1900) című beszélyének népies színdarabbá alakított változata könyvalakban megjelent, már egyetlen magyar nyelvű újságban sem szerepelt a neve szerzőként. 1916. április 13-án hunyt el Budapesten.

Recepciótörténet

Eötvös Károly kritikai értékelése, műveinek értelmezéstörténete – mint írói fellépése is – meglehetősen rendhagyó. Noha elvétve találhatunk olyan írásokat a századforduló előtti évekből, melyek – konkrét szövegeket nem is említve – Eötvös elbeszélő tehetségét méltatják,⁴⁰ irodalmi tevékenységének recepciója csupán 1899–1900-ban kezdődött meg, elsősorban a *Gróf Károlyi Gábor* és az *Utazás* folytatásos közlései, valamint a Révai-féle életműsorozat megindulása nyomán. Ez idő tájt rekordmenyiségű írás jelent meg Eötvösről, de e szövegeknek (melyek legnagyobb része rövid könyvismertetés, arcképszerű írás) megvan az a jellegzetességük, hogy nemigen vállalkoznak műelemzésre, megelégszenek egy-egy mű vázlatos bemutatásával, s általánosságban jellemzik Eötvös közéleti és szépirói működését. Kortársainak, újságíró- és politikustársainak Eötvösről szóló írásai sok esetben inkább olvashatók baráti vállveregetésként, nyilvános főhajtásként, mint modern értelemben vett kritikaként.

³⁶ Az Új Pártba, majd pedig a Nemzeti Munkapártba való belépése miatt számos egykori híve szemében elvesztette hitelét, így 1909 után már nem jutott parlamenti mandátumhoz. Tóth, I. m., 29–31.

³⁷ Feleségére emlékező írását az *Utazás* befejező kötetében olvashatjuk: Eötvös Károly, *Az én tavalyi Karácsonyom* = Uő., *A balatoni utazás vége*, 307–313.

³⁸ Mint Révay Mór visszaemlékezéséből tudható, Eötvös pár évvel halála előtt azzal az igénnyel lépett fel kiadó felé, hogy 24 kötete után az öt megillető járulékot (összesen 32 ezer koronát) kiválthassa, s ezt Révaiék teljesítették is. Révay, I. m., 105.

³⁹ Eötvös Bálint (1869–1942) karrierjének és köztörvényes bűnözővé züllésének – talán az egykorú értelmezők, visszaemlékezők diszkréciója miatt – nemigen van nyoma Eötvös recepciójában: csupán Hoitsy Pál 1923-as visszaemlékezése és Herczegh Matild könyve tartalmaz egy-egy rövid utalást apa és fia konfliktusáról. Horst Pál, *Eötvös Károly = Eötvös Károly 1842–1916*, 111–113, 113.; Herczegh Matild, *Eötvös Károly*, szerzői kiadás, Budapest, 1928, 8–9. A fent vázolt eseményeket és Eötvös Bálint életrajzának némely momentumait a korszak sajtójából rekonstruáltam. [N. N.], *Eötvös Bálint dr. a fogságban*, Budapesti Hirlap 1907. június 4., 15.; [N. N.], *Eötvös Bálint szabadulása*, Budapesti Hirlap 1909. augusztus 12., 11.; [N. N.], *Apa és fia meg még két ember*, Népszava 1910. november 25., 8.; [N. N.], *Eötvös Károly élelméjü*, Szeged és Vidéke 1913. május 14., 5.

⁴⁰ Például: Kenedi Géza, *Eötvös Károly*, *A Hét* 1892. december 25., 616–617.; Erdélyi Gyula, *Írók a képviselőházban. Eötvös Károly*, *Magyar Szemle* 1893. július 16., 340.

S az Eötvös halálakor (1916) keletkezett értekező szövegek, nekrológok legfőbb hányadára is ez jellemző.⁴¹

Az 1899 és 1916 közötti időszakból kiemelendő Baráth Ferenc *Eötvös Károly mint író* című többrészes értekezése (1901), mely az *Utazás* első két kötetének tüzetes elemzésére vállalkozott, és Borbély István rövid dolgozata (1914), mely Eötvös stílusát, nyelvét, elbeszélőművészetének legfőbb sajátosságait mutatta be.⁴² A visszaemlékező írások közül pedig Schöpflin Aladárnak a Huszadik Században, s Voinovich Géának a Budapesti Szemlében megjelent írásai érdemelnek figyelmet, amelyek az immár lezárult életmű átfogó értékelését tűzték ki célul a klasszikus formaeszmény és az esztétizáló modernség irodalomszemléletének tükrében.⁴³ Ez utóbbi írások voltaképp meg is adják az Eötvös-értés hangsúlyait, az életmű máig ható értelmezéseit – méltányolva Eötvös előbeszédszerű stílusát, „magyarosságát”; kortünetként regisztrálva szemléleti anakronizmusát, megkésetttségét; felróva műveinek „komponálatlanságát”, s ez utóbbiban jelölve meg maradandóságának gátját. Mint Schöpflin írja:

Az előszóval beszélőre nézve nem áll fenn a kompozíció kényszere, ő neki csak a részlethatás, a hallgatónak az elmondás pillanatában való magához rögzítése a fontos, nem az egész – a beszélgetés pillanatnyiségében nem ér rá a hallgató az egésznek arányaival, architektúrájával törődni. Innen van Eötvös írásainak korlátlan csapongása, teljesen komponálatlan volta [...]. Az írói munkát legelsősorban a kompozíció szigorú zártsága tartja fenn; ha egy munka kelleténél hamarabb elavul, rendszerint a kompozíció hiányai miatt avul el.⁴⁴

Voinovich egyik megjegyzése pedig arra világít rá, hogy az esztétikai modernség és az ehhez idomuló modern kritika nézőpontjából Eötvös legtöbb műve már nem is volt szépirodalomként értelmezhető: „Eötvös régóta és sokat írt; tárczái néha szépek, sokszor tanulságosak is voltak [...] E tárczákat s személyes visszaemlékezéseket azonban senki sem tartotta szépirodalmi műveknek.”⁴⁵ A megfogalmazás kizárólagossága talán túlzó, s nem veszi figyelembe az Eötvös-szövegek elsődleges közegét, a 19. század gazdagabb, integratívabb (még a *litterae* világához jobban kötődő) irodalomfogalmát, illetve újságírás és irodalom szétválaszthatóságának kételyeit, ugyanakkor jól érzékelteti az Eötvös-művek (könyvként való) kései megjelenésének sajátos kontextusát.

Ezzel párhuzamosan kimutatható a korszakban az Eötvös-életmű nemzeti-tradicionalista és konzervatív irányultságú⁴⁶ irodalomtörténeti kanonizációjának igénye is:

⁴¹ Mindezekből reprezentatív anyagot közöl újra – többek között Thury Zoltán, Ady Endre, Benedek Elek, Herman Ottó, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Bródy Sándor és Krúdy Gyula Eötvösről szóló írásaiból – az alábbi kötet *Eötvös Károly, az író, a politikus* című része: *Eötvös Károly 1842–1916*, 37–132.

⁴² BARÁTH Ferencz, *Eötvös Károly mint író*, Egyetértés 1901. június 13–16., június 18.; BORBÉLY István, *Eötvös Károly = Eötvös Károly 1842–1916*, 73–75.

⁴³ SCHÖPFLIN Aladár, *Eötvös Károly = Eötvös Károly 1842–1916*, 91–92.; vg. [VOINOVICH Géza], *Eötvös Károly: 1842–1916*, Budapesti Szemle 166 (1916), 296–299.

⁴⁴ SCHÖPFLIN, I. m., 91–92.

⁴⁵ [VOINOVICH], I. m., 297.

⁴⁶ A nemzeti-tradicionalista és konzervatív irodalomkritika fogalmairól lásd SZÉNÁSI Zoltán, *Néma várostrom. Nemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, Universitas, Budapest, 2018, 7–48.

neve feltűnik a Ferenczi Zoltán által szerkesztett *A magyar irodalom története 1900-ig* (1913) című grandiózus gyűjteményben,⁴⁷ Beöthy Zsolt eredetileg a millenniumra írt *Kis-tükre*nek hatodik bővített kiadásában (1920),⁴⁸ illetve Pintér Jenő irodalomtörténetének hetedik kötetében (1934) is.⁴⁹ A két világháború között, 1928-ban jelent az első – s máig utolsó – önálló irodalomtörténeti könyv Eötvös Károlyról, Herczegh Matild szerzői kiadásában.⁵⁰ A mindössze 47 oldalas füzetecske rövid biografikus összefoglalást közöl Eötvös életéről, ezt követi műveinek műfaji és tematikus szempontú csoportosítása, az utolsó fejezet pedig „írói egyéniségének jellemzésére” irányul, kiemelve a korai recepció jellegadó megállapításait (szövegek szerkesztetlensége, anekdotizmus, humor stb.); a szöveghez tartozik továbbá egy egészen részletes bibliográfia Eötvös műveiről és a róla szóló írásokról.

Az első 1945 utáni Eötvös-szövegválogatás (*Megakad a vármegye*, 1952) előszavában Lukácsy Sándor kísérelte meg az életművet hozzáigazítani a marxista irodalomszemlélet elvárásaihoz. Ezt egyébként az Eötvös-művek érzékeny és figyelmes olvasójaként tette, igaz, mindössze a korábbi értelmezések átkeretezésével, újramondásával. Írásában kihangsúlyozta a szövegek társadalomkritikai vonatkozásait: többek között a tiszzaeszlári per és az arról írt könyv kapcsán Eötvös szolidaritását, demokratizmusát emelve ki, illetve kritizálta és korszerűtlennek ítélte az idealizált magyar nemes-séggel kapcsolatos elfogultságát, nosztalgiáját.⁵¹ Ez a kép került át az 1960–1970-es években készült irodalomtörténeti szintézisekbe is, a „népnyemzeti próza elhalásának” narratívájába ágyazva az életművet,⁵² amely portrét aztán Eötvös későbbi értelmezői (Németh G. Béla, Margócsy István) sem igyekeztek árnyalni. Őket bár kevésbé (vagy egyáltalán nem) korlátozta az a fajta ideológiai nyomás, mint az 1952-es bevezetőt író Lukácsy Sándort vagy a Sötér István-féle „Spenót” szerzőit, az Eötvössel kapcsolatos alapbeállítás mégis változatlan maradt. Beszédes, hogy Németh G. Béla és Margócsy István már címadásukban is érzékeltetik a szerző „múltba zártságát”: előbbi az „aranykor” (*aetas aurea*) múzeumának őreként látta Eötvöst, utóbbi pedig a (feudális) „uralom nosztalgiájaként” értelmezi az életművet.⁵³

A 20. század második felének recepcióját áttekintve már rögzülni látszanak az Eötvös-értelmezés addig is jól nyomon követhető irányai. Az Eötvössel kapcsolatos kutatói-kritikusi érdeklődés – kánonszéli, kánonon kívüli szerzők jellegzetességeként – kifejezetten *alkalmi* (1), *tematikus* (2) és *regionális* jellegű (3). Alkalmi, mivel a róla

⁴⁷ FERENCZI Zoltán, *A szépirodalom áttekintése a kiegyezés korától kezdve (1867-től 1900-ig) = A magyar irodalom története 1900-ig*, szerk. Uő., Athenaeum, Budapest, 1913, 600–601.

⁴⁸ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Athenaeum, Budapest, 1920⁶, 240.

⁴⁹ PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története. Tudományos rendszerezés*, VII., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 1934, 706–718.

⁵⁰ HERCZEGH, I. m.

⁵¹ LUKÁCSY Sándor, *Eötvös Károly = EÖTVÖS Károly, Megakad a vármegye. Elbeszélések*, vál., bev., LUKÁCSY Sándor, Szépirodalmi, Budapest, 1952, 1–34.

⁵² GERGELY Gergely, *Eötvös Károly (1842–1916) = A magyar irodalom története*, IV., főszerk. SÖTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1964, 923–926.; NAGY Miklós, *A „népnyemzeti” próza: Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849–1905*, szerk. SÖTÉR István, Gondolat, Budapest, 1971, 398–402.

⁵³ NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre. Eötvös Károly = Uő., Századutóról – századelőlről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Magvető, Budapest, 1985, 203–219.; MARGÓCSY István, *Eötvös Károly, avagy az uralom nosztalgiája*, Hévíz 2016/3., 261–267.

szóló értekező szövegek legnagyobb része különböző eseményekhez, főként évfordulókhoz kapcsolódva íródott és jellemzően ünnepi tanulmánykötetekben olvasható. Tematikus, hiszen az Eötvössel foglalkozó tanulmányok döntő többsége nem a szövegek „belső” struktúrái (poétikai, narratológiai, retorikai kérdései vagy épp filológiai problematikái), az Eötvös-művek „irodalmissága” iránt érdeklődnek, hanem problémacentrikusan, egy-egy sajátos téma – például a tiszzaeszlári per története, a regionalitás vagy épp a humoros irodalom – kapcsán érintik a munkásságát, ahogy egyébként (néhány elszigetelt értekezésen kívül) életrajzával sem foglalkoznak közgyűjteményi kutatások. Végül – az Eötvös-életmű jellegzetes témaválasztásainak köszönhetően – a vele kapcsolatos olvasói érdeklődés is egy jól meghatározható balatoni-dunántúli értelmezői közeg sajátja. Példaképp: 1987-ben a róla elnevezett veszprémi megyei könyvtár adta ki Eötvös műveinek bibliográfiáját;⁵⁴ 1992-ben Pápán rendeztek konferenciát születésének 150. évfordulóján;⁵⁵ a halálának 80. évfordulójára összeállított emlékkönyv a veszprémi Vár Ucca Tizenhét kiadó negyedévkönyv-sorozatában jelent meg 1996-ban;⁵⁶ húsz évvel később, ugyancsak Veszprémben adtak ki tanulmánykötetet halálának 100. évfordulója alkalmából.⁵⁷ 2012-ben jogtörténeti konferenciával ünnepelték Eötvös Károly születésének 170. évfordulóját a Károli Gáspár Református Egyetem jogi karán;⁵⁸ a 2022 áprilisában rendezett legutóbbi ünnepi konferencia szervezője pedig az Eötvös Károly nevet viselő Közpolitikai Intézet volt, így az előadások témái megoszlottak a jogtudomány, illetve az irodalom- és sajtótörténet között.⁵⁹

A recepció jelentős fejleménye az említett 1996-os emlékkönyv, melybe – számos Eötvös-szemelvény és róla szóló visszaemlékezés újraközlése mellett – több friss irodalomtörténeti tanulmány, esszé is bekerült. Hudi József és Kövy Zsolt korábban idézett történeti kutatásain⁶⁰ túl a kötetből kiemelném Csűrös Miklós esszéjét, amely a 19–20. század tudományos és esztétikai diskurzusainak tükrében vázolta fel Eötvös irodalmi programját,⁶¹ valamint Fehér Erzsébet és Tarjányi Eszter dolgozatait, amelyek narratológiai szempontból, az anekdotikus próza kontextusában nyújtottak átfogó, gondolatébresztő elemzést Eötvös műveiről.⁶² Ez utóbbi tanulmányok – irodalomelméleti reflektáltságuk és újszerű kérdészmódjuk révén – láthatóvá tették az Eötvös-szövegek prózatörténeti távlatait és az életmű irodalomtudományos újrakeretezésének lehetőségét is. Ám az az újraolvasási és értelmezési hullám, mely a rendszerváltozást követően jelentősen árnyalni tudta a 19–20. századi magyar irodalom egynemely szerzőjének – Mikszáth, Móricz, Kosztolányi, Csáth Géza –

⁵⁴ TÓTH, I. m.

⁵⁵ *Eötvös Károly emlékkönyv*, szerk. TUNGLI Gyula, Pápai Művelődéstörténeti Társaság, Pápa, 1995.

⁵⁶ *Eötvös Károly 1842–1916*.

⁵⁷ *Két évforduló között*.

⁵⁸ *Eötvös Károly, a védőügyvéd*, szerk. ANTALÓCZY Péter, KRE ÁJK, Budapest, 2013. (Acta Caroliensia Conventorium Scientiarum Iuridico-Politicarum 4.)

⁵⁹ *Eötvös Károly ébresztése. A Vajda aktualitása a 21. században*, konferencia (Eötvös Károly Közpolitikai Intézet, ELTE ÁJK, BTK), Budapest, 2022. május 5–8.

⁶⁰ HUDI, I. m.; KÖVY, I. m.

⁶¹ CSÜRÖS Miklós, *Eötvös Károly irodalmi és művészeti nézeteiről = Eötvös Károly 1842–1916*, 206–213.

⁶² FEHÉR Erzsébet, *A hagyományozás elbeszélőformái = Eötvös Károly 1842–1916*, 181–198.; TARJÁNYI Eszter, *A tiszzaeszlári per ügyvédjének esete a szépirodalommal = Uo.*, 199–205.

bevett olvasatait, Eötvöst elkerülte. Mindezt az is remekül illusztrálja, hogy a legutóbbi Eötvös-tanulmánykötetben (2017) olvasható dolgozatok egyike sem vállalkozott szorosabb szövegelemzésre, valamint a kötet leginkább figyelemre méltó, tág nézőpontú írásait két történész, Kövér György és Hermann Róbert jegyzik.⁶³

Dolgozatom további részében az Eötvös-életmű tudományos feldolgozásával kapcsolatban teszek javaslatokat. Elsőként az Eötvös-szövegek filológiájával foglalkozom, kitérve az eddigi kiadások, az Eötvös-kéziratok és a korabeli sajtóközlések összefüggéseire; ezt követően pedig egy tervezett Eötvös Károly-monográfia főbb kérdéseit, irodalom- és kultúratudományos kontextusait foglalom össze néhány pontban.

Az Eötvös-szövegek kiadástörténete és az életmű feldolgozásának esélyei

Mivel Eötvös életművének csaknem egésze saját élményanyagra és/vagy történeti hagyományra, tehát valóban megtörtént események újramesélésére épül (s csak elvétve tartalmaz önmagát fikciós szöveggként felkínáló alkotásokat), írásai jellemzően ismeretközlő jellegűek, nagy volumenű társadalom-, politika- és művelődéstörténeti, néprajzi anyagot mozgatnak – s ennek megfelelően kiterjedt történeti tudás szükségeltetik értelmezésükhöz, illetve a szövegek élvezetéhez is. Épp ezért az Eötvös-recepció nagy hiánya, hogy legtöbb művének nincsenek modern, kritikai igényű, gondozott és jegyzetelt kiadásai. A századfordulón indult életműkiadás köteteit 1945-ig a Révai Testvérek adták ki, zömmel továbbörökítve a hibákkal teljes első sorozat jellegzetes hiányait, pontatlanságait.⁶⁴ A 20. század második felében azonban – azt követően, hogy Eötvös Károly művei jogilag szabadon felhasználhatók váltak fia halála (1942) és a Révai kiadó államosítása (1949) után – nem mutatkozott igény műveinek kritikai igényű kiadására, a századforduló számos más prózaírójának (Ambrus Zoltán, Thury Zoltán, Papp Dániel, Kóbor Tamás stb.) életművéhez hasonlóan. 1987-ig néhány szövegválogatás⁶⁵ mellett összesen három művének jelent meg nyelvileg modernizált, gondozott kiadása: az *Utazás* három kötetének 1957-ben és 1982-ben,⁶⁶ *A nagy pernek* 1968-ban,⁶⁷ valamint az *A ki örökké bujdosott* című kisregénynek 1986-ban.⁶⁸ Ezek

⁶³ HERMANN RÓBERT, *A nagy év – 1848–49 helye az életműben = Két évforduló között, 58–77.*; KÖVÉR György, *Eötvös Károly eszlári emlékei = Uo.*, 94–108.

⁶⁴ Ezzel kapcsolatban érdemes megnézni a Gutenberg Project oldalára fölkerült s digitalizált Eötvös-kötetek végén található terjedelmes hibalistákat, lásd *Gutenberg Project*, <https://www.gutenberg.org/ebooks/author/52119>. (Hozzáférés: 2022. június 13.)

⁶⁵ EÖTVÖS, *Megakad a vármegye*; UÖ., *Házassági viszontagságok. Elbeszélések*, vál., utószó KÓNYA Judit, Szépirodalmi, Budapest, 1956. (Olcsó Könyvtár 29.); UÖ., *Répa Rozi története. Elbeszélések*, Állami Irodalmi és Művészeti, Bukarest, 1958. (Kincses Könyvtár)

⁶⁶ EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül. A balatoni utazás vége*, s. a. r. ISTVÁN Mariann, Szépirodalmi, Budapest, 1957.; *Balatoni utazás*, I–II., szerk., utószó, jegyz. SZALAY Károly, Magvető, Budapest, 1982. (Magyar Hírmondó) Ez utóbbi kiadás alapján készült a Magyar Elektronikus Könyvtárban olvasható internetes változat: *Balatoni utazás*, <https://mek.oszk.hu/04900/04924/html/>. (Hozzáférés: 2022. június 13.)

⁶⁷ EÖTVÖS Károly, *A nagy per mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, I–II., s. a. r., utószó SZALONTAY Mihály, Szépirodalmi, Budapest, 1968. (Magyar Elbeszélők)

⁶⁸ EÖTVÖS Károly, *Aki örökké bujdosott*, gond. MAKAI Judit, utószó ALBERT Gábor, Móra, Budapest, 1986. Internetes változata a MEK-en: *Aki örökké bujdosott*, <https://mek.oszk.hu/08000/08078/08078.htm>. (Hozzáférés: 2022. június 13.)

azonban nem tudományos, kritikai igényű edíciók voltak, hanem népszerűsítő kiadások, így történeti, kontextualizáló jegyzeteket és filológiai megjegyzéseket nem tartalmaztak, csupán szómagyarázatokat.

Ami az ezt követő éveket illeti, a helyzet nem sokat javult. Eötvösnek megjelent néhány tematikus szövegválogatása és egyes műveinek új kiadásai is, de ez utóbbi kiadványok mindegyike népszerűsítő kiadás, így egyik sem tartalmaz filológiai jegyzet-apparátust, de legtöbbjük a forrásként használt szövegváltozatot, edíciót és a szöveg-gondozás elveit sem említi.⁶⁹ Részeredménynek mondható, hogy az életmű számos darabját megjelentető veszprémi Vitis Aureus Kiadó megnyerte az újabb kiadások szerkesztőjének a neves irodalomtörténész-muzeológust (s Eötvös értő olvasóját), Praznovszky Mihályt,⁷⁰ illetve az ő nevéhez fűződik két filológiai szempontból is izgalmas, már-már eseményszámba menő szövegközlés is: a 2018-as *A megyei ész* című kis könyv, amely Eötvösnek egy 1907-ben elhangzott (s gépiratban fennmaradt) előadását tartalmazza;⁷¹ valamint az *Emlékezzünk!* című kötet, amely egy olyan hosszabb Eötvös-visszaemlékezést közöl – sajnos csak rövidítve –, amelyet eredendően csupán sajtóközlésben⁷² publikált a szerző, de kötetben nem jelentetett meg.⁷³ Igazán nagy kár, hogy ez utóbbi két kiadvány szintén tüzetes filológiai apparátus, tudományos igényű bevezető tanulmány híján látott napvilágot, s kereskedelmi forgalomba sem került.

A BTK Irodalomtudományi Intézet Textológiai Munkabizottságának állásfoglalása szerint⁷⁴ a nemzeti örökség részét képező klasszikus és modern szerzők mű-

⁶⁹ EÖTVÖS Károly, *Az utolsó szó Istenhez*, összeáll. KÖSZEGI Lajos, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 1992. (Pannon Panteon); UÖ., *A vidám rettegés*, Jókai Városi Könyvtár, Pápa, 2002. (Pápai Diákok); UÖ., *Utazás a Balaton körül*, utószó PRAZNOVSZKY Mihály, Vitis Aureus, Veszprém, 2006, 2011, 2014, 2019; UÖ., *A balatoni utazás vége*, utószó PRAZNOVSZKY Mihály, Vitis Aureus, Veszprém, 2007, 2011.; UÖ., *A kézcsók az alkotmányban. Történetek*, vál., előszó SZÁVAI Géza, Pont, Budapest, 2009. (Csintalan Múzsza); UÖ., *A nagy év apró emlékei*, utószó PRAZNOVSZKY Mihály, Vitis Aureus, Veszprém, 2009.; UÖ., *A lelkek ura. Történetek*, vál., előszó SZÁVAI Géza, Pont, Budapest, 2009. (Csintalan Múzsza); UÖ., *Füredi anekdotafüzér*, szerk. KÁLLAI Szilárd, Vitis Aureus, Veszprém, 2010.; UÖ., *Badacsonyi anekdotafüzér*, előszó PRAZNOVSZKY Mihály, Vitis Aureus, Veszprém, 2010.; UÖ., *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége*, s. a. r., utószó SIMONCSICS Péter, Mérték, Budapest, 2010. (Kötelezők Mértékkel) [megjegyzendő, hogy ez a kiadás *A nagy per* szövegét jócskán rövidített formában adja – R. D. Sz.]; UÖ., *Eötvös Károly balatoni utazásai. Eötvös Károly Utazás a Balaton körül és A Balatoni utazás vége című műveiből*, vál., szerk. KISBÁN Gyula, Fiesta, Budapest, 2011.; UÖ., *Utazás a Balaton körül*, szerk., bev. POZSGAI Zsolt, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015. (Nemzeti Könyvtár); UÖ., *A hiánytalan asszony. Ügyvéd-világ Magyarországon. Történetek, emlékezések*, vál., előszó SZÁVAI Géza, Pont, Budapest, 2016. (Csintalan Múzsza) Eötvös számos művét kiadta továbbá a 2000-es évek végétől – a szöveggondozási elvek és a szerkesztő(k) feltüntetése nélkül, minden bizonnyal az interneten föllelhető szövegváltozatok alapján – a Fapadoskönyv.hu.

⁷⁰ Praznovszky számos publikációt tett közzé a regionális irodalom témájában, Eötvös Károllyal kapcsolatban is. Példaképp lásd PRAZNOVSZKY Mihály, *A dunántúli táj mint művészeti élmény és történeti emlék Eötvös Károly munkásságában* = UÖ., *Tájérodalom*, Vár Ucca Tizenhét, Veszprém, 1996, 151–158, 207–208.

⁷¹ EÖTVÖS Károly, *A megyei ész*, kiad. PRAZNOVSZKY Mihály, OOK-Press, Veszprém, 2018. (Eötvös Könyvek 3.)

⁷² EÖTVÖS Károly, *Emlékezzünk!* Pesti Hirlap 1906. május 29.–augusztus 11.

⁷³ EÖTVÖS Károly, *Emlékezzünk! Részletek egy kiadatlan visszaemlékezésből*, kiad. PRAZNOVSZKY Mihály, OOK-Press, Veszprém, 2020. (Eötvös Könyvek 4.)

⁷⁴ Lásd *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, <http://textologia.iti.mta.hu/alapelvek.pdf>. (Hozzáférés: 2022. szeptember 2.)

veinek *kritikai kiadások* formájában történő megjelentetése többek között azt a célt is szolgálja, hogy e tudományos igénnyel sajtó alá rendezett, filológiai-textológiai és kontextualizáló jegyzeteket tartalmazó, a szerzők, művek, szövegek tudományos értelmezéstörténetét is egységbe foglaló kiadványok képezhetik alapját a későbbi ismeretterjesztő és népszerű edícióknak.⁷⁵ A munkabizottság megalapozott elvárásrendszerét és célképzeteit nem vitatva, érdemes elgondolkodni azon, hogy a jelenkori tudománytámogatási trendeket ismerve, illetve a nemzeti klasszikusok kritikakiadás-sorozatának ez idő szerinti állapotát (sok esetben befejezetlenségét) tudva, mennyi realitása lehet egy Eötvös Károly-kaliberű szerzőnek arra, hogy belátható időn belül kritikai kiadásai legyenek. Visszaulva Eötvös értelmezéstörténetének sajátosságaira (a releváns szakirodalmi munkák elenyésző számára és a történeti alap- kutatások hiányára), jelen pillanatban egy efféle ambiciózus elképzelést nem tartok megvalósíthatónak és adekvátnak – még egy-egy kiemelt jelentőségű Eötvös-műre vagy -szövegcsoporthoz lokalizálva sem. Illetve, mivel a modern kritikaikiadás-sorozatok jellegzetesen a nemzeti kultúra nagy jelentőségű, esztétikai szempontból is elsőrendű szerzőit dolgozzák fel, Eötvös kívül is esik e körön, hiszen életműve nyilvánvalóan nem ilyen volumenű és esztétikai teherbírási. Ugyanakkor esetében nem is a szövegek esztétikai magaslatai, valamint azok hatástörténeti jelentősége tesz szükségessé a gondozott szövegkiadások elkészítését, hanem a legtöbb esetben történelmi tárgyú, visszaemlékező Eötvös-szövegek sajátos kontextusának, társadalmi-politikai feltételrendszerének és helyi értékének a megragadása egyfelől – és az életmű minőségi, gondozott szövegű edícióhoz való hozzáférés igénye másfelől. Épp ezért lehetségesnek és kivitelezhetőnek (mindemellet pedig előremutatónak) vélem az olyan *kritikai igényű*, gondozott Eötvös-kötetek *forráskiadvány formátumú* összeállítását, amelyek ugyan nem a kritikai kiadások teljességre törekvő tudományos apparátusával készülnek (példaképp: nem térnénk ki *valamennyi* szövegvariáns közötti *valamennyi* eltérésre), de kísérletet tennének az adott szöveg(ek) filológiai státuszának és meghatározó (történelmi, biográfiai, poétikai stb.) kontextusainak érzékeltetésére, összefoglaló és magyarázó jegyzetek, valamint kísérőtanulmányok formájában.⁷⁶

⁷⁵ Mindezzel kapcsolatban lásd Kecskeméti Gábor legutóbbi összefoglaló jellegű írását: KECSKEMÉTI Gábor, *Kritikai kiadások a magyar irodalomtudományban és az Irodalomtudományi Intézetben. A magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténete*, *Literatura* 2021/1., 5–24.

⁷⁶ Az általam felvázolt koncepcióhoz igen közel álló szellemiséggel és tudományos apparátussal készültek a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete és a Debreceni Egyetemi Kiadó által közösen gondozott Csokonai Könyvtár *Források – Régi magyar kortársaink* sorozatának kötetei. Mint a sorozat egyik legutóbbi kötetének ismertetőjében olvasható: „A sorozat [...] [c]éljának tekintve, hogy a tudományos kutatás és az oktatás számára hozzáférhetővé tegyen olyan szövegeket, amelyek kéziratok voltak miatt mindmáig ismeretlenek maradtak. A közreadással egyúttal ráirányítjuk a szakmai figyelmet a kiválasztott művekre, műcsoportokra, kapcsolódva ezzel napjaink erőteljes rekanonizációs folyamataihoz. [...] A szöveg gondozásban egységesen a kritikai kiadások normái és eljárásai az irányadóak, a sorozat kötetei azonban nem feltétlenül közölnek részletes szövegkritikai apparátust, a szöveg- és kiadástörténetet összefoglalóan is ismertethetik. A szövegek megértését segítő magyarázó jegyzetek teljes filológiai feldolgozásra törekcsenek. A kötetek kísérőtanulmányai minden esetben felvállalják a kiadott szövegek alaposabb értelmezését és kontextualizálását is.” VERSEGHY Ferenc *Szépprózai művei*, s. a. r. BÉRES Norbert, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2018, [583.] (Források – Régi magyar kortársaink 20.)

Alább egy ilyen kiadástervezet előmunkálataihoz kapcsolódva mutatom be az Eötvös-filológia néhány jellemző aspektusát, kihívását, lehetőségét.

Túl az elmaradt, vagy kis számú levéltári kutatásokon, műinterpretációkon és egy mértékadó monográfia hiányán, egy leendő gondozott Eötvös-kiadás két magától értetődő nehézségét jelenti, hogy Eötvös szépirodalmi érdekű írásainak döntő hányada sajtóközlésben jelent meg elsőként (nem ritkán névtelenül); illetve, hogy *könyvvé formált* műveinek – azaz az Eötvös Károly Munkái sorozat köteteinek – kéziratai jelenleg nem ismeretesek.⁷⁷ Ezt a hiányt némileg ellensúlyozza azonban, hogy 1987-ben megjelent egy egészen részletes bibliográfia Eötvös Károly addig megjelent írásairól és a róla szóló recepcióról (mely szerencsére interneten is elérhető);⁷⁸ valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető Eötvös különféle közéleti, politikai és kisebb részben irodalmi jegyzetei (köztük a tiszsaeszlári per dokumentációjával),⁷⁹ mely kéziratkötegeket Eötvös 1913-ban adományozta az akkor még a Nemzeti Múzeum részeként működő OSzK-nak.⁸⁰

A már korábban is idézett, Tóth Jánosné által készített bibliográfia jelentőségét – noha adatai néhol pontatlanok, s az elmúlt évtizedek tükrében bővíthetők, frissíthetők – nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen ez a gyűjtemény nagyban megkönnyíti a jövőbeli Eötvös-kiadások sajtó alá rendezésének munkálatait. A sajtópublikációk tüzetes jegyzéke jelentősen segíti, gyorsítja a folyóiratközlésben megjelent és később kötetbe került írást, szövegváltozatok összeállítását; az Eötvös életével, politikai, ügyvédi és publicisztikai munkálkodásával foglalkozó szövegeket összefoglaló rész pedig, ha nem is bír minden esetben irodalmi vonatkozásokkal, jól körvonalazza a szerző tevékenységi körét, közegét, az őt körülvevő nyilvános diskurzusokat. E bibliográfia adatainak felülvizsgálatában és kiegészítésében nagy segítségére van a kutatóknak az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT) kulcsszavas kereséssel is használható sajtóadatbázisa,⁸¹ mely magában foglalja számos olyan újság szinte összes

⁷⁷ Rózsafalvi Zsuzsanna – szóbeli közlésben kifejtett – hipotézise szerint, ha Eötvösnek volt olyan ambíciója, hogy gondoskodna irodalmi kéziratának sorsáról (többek között azért is, hogy megóvja azokat bűnözővé vált fia gondatlan kezeitől), minden bizonnyal jó barátjának, Darnay Kálmánnak (1864–1945), a sümegi Állami Darnay Múzeum alapítójának adományozta (volna) azokat. Csakhogy a később (1936-ban) a keszthelyi Balatoni Múzeummal egyesült intézmény állományának jelentős része megsemmisült, amikor 1945 márciusában egy átszállítás során bombatámadás érte a múzeum anyagát szállító vonatot a zalaegerszegi vasútállomáson; így – ha ugyan valóban ott voltak a múzeum kéziratárában – Eötvös kéziratjai is jó eséllyel elpusztultak. Eötvös műveinek egyébként nem találtam nyomát a Darnay Múzeum egykori kéziratgyűjteményét rekonstruáló katalógusban, lásd HAÁSZ Gabriella, *A sümegi Darnay Múzeum kéziratgyűjteménye*, Balatoni Múzeum, Keszthely, 2019 (Balatoni Múzeumi Füzetek 11).

⁷⁸ TÓTH, I. m., <https://mek.oszk.hu/00000/00009/html/>. (Hozzáférés: 2022. június 13.)

⁷⁹ Eötvös Károly szépirodalmi cikkei [1875?], OSzK Fol. Hung. 1381; Politikai iratai (1872–1900), OSzK Fol. Hung. 1382; Tudományos iratai [1907?], OSzK Fol. Hung. 1383; A Nagy Per iratai (1883–1884), OSzK Fol. Hung. 1384; Vegyes jegyzetei (1895–1903), OSzK Fol. Hung. 1385; Kisfaludy Sándorra és családjára vonatkozó különféle iratok, OSzK Fol. Hung. 1886; „Nemzetes uram. Szinmű négy felvonásban” (Bp., 1905), OSzK Fol. Hung. 1887.

⁸⁰ Lásd [N. N.], *Évnyelvényes jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára állapotáról az 1913. év első negyedében*, *Magyar Könyvszemle* 1913/2., 153–156.

⁸¹ Az ADT lehetőségeiről, veszélyeiről, módszertani kihívásairól lásd BEZECZKY Gábor, *Kökény és borsó. Az Arcanum Digitális Tudománytáról*, *Literatura* 2019/1., 87–99.

évfolyamát, melyekbe Eötvös rendszeresen írt (Pesti Napló, Pesti Hírlap, Vasárnapi Ujság), de nem mindig saját nevén. Eddig összesen két álnévvel jegyzett – s az 1987-es bibliográfiában nem szereplő – Eötvös-cikket azonosítottam be a Vasárnapi Ujsággal kapcsolatos kutatásaim során,⁸² ugyanakkor a fent említett lapok tüzetesebb átvizsgálásával a szövegek száma minden bizonnyal bővülni fog.

E nagyon bőséges korpusz azonban a századforduló sajtótermésének volumenéhez képest még mindig meglehetősen hiányos, s témánk szempontjából külön szerencsétlenség, hogy épp azon napilap, az Egyetértés hiányzik az ADT adatbázisából, amelyben Eötvös, mint főmunkatárs és szerkesztő, legtöbbször s legszívesebben publikált. Éppen ezért nem spórolható meg az Egyetértés lapszámainak újbóli átfésülése sem, mivel minden bizonnyal számos olyan Eötvös-szöveg lappang még az újság tárcarovataiban, amely nem szerepel az említett bibliográfiában, de szerzője valószínűsíthetően Eötvös Károly. (Ilyesmire a későbbiekben példát is hozok.) Emellett, valamivel teoretikusabban közelítve a problémához, az Egyetértés működésének, tematikájának, tartalmi összetételének mélyebb vizsgálata azért is elsődleges feltétele az Eötvös-életmű jobb megértésének és a leendő Eötvös-kiadásoknak, mivel tükrözi annak a kiegyezés utáni függetlenségi politikának és értelmiségi színtérnek a sokféleségét, töredezettségét, sajátos szociológiai bázisát és izlésszerkezetét, melynek Eötvös voltaképp élete végéig része volt.⁸³

Az OSzK-ban föllelhető Eötvös-hagyaték felhasználhatósága, interpretációba és szöveg gondozói munkába való bevonása éppúgy rendelkezik praktikusabb filológiai vonatkozásokkal, mint általánosabb irodalom- és eszmetörténeti távlatokkal. Előbbiekkel kezdem.

Nehezen alábecsülhető annak az iratcsomónak a forrásértéke, mely Eötvösnek a tiszaezlári per során (1882–1884) keletkezett jegyzeteit, illetve a bünper dokumentációjának egy részét tartalmazza.⁸⁴ A per különböző momentumaihoz kapcsolódó Eötvös-jegyzetek és az általa megőrzött – részben *A nagy per* toldalékában is közzétett⁸⁵ – dokumentumok feldolgozása jelentősen bővíthetné a vérvádról szóló háromkötetes mű gondozott szövegkiadását, jegyzetapparátusát, különösképp annak fényében, hogy a kéziratok dokumentumoknak két remek értelmezője is akadt az utóbbi két évtizedben, Kövér György és Blutman László személyében, akik kellő forráskritikával élve használták a szépírói igényű 1904-es visszaemlékezést, szembeállítva azt a per iratainak tanulságaival.⁸⁶ Eötvös későbbi, a századforduló időszakában

⁸² RÁCZKEVI, *Debreczen egy dunántuli előtt (Utirajztörredék)*, Vasárnapi Ujság 1866. május 6., 218.; –k–y, *A nazarénusokról*, Vasárnapi Ujság 1869. január 10–17. A korábbi, 1866-os szöveg esetében feltételezhető, hogy Eötvös öccsétől, az 1872-ben elhunyt Eötvös Károly Lajostól származik, mivel ő is publikált „Ráczkévi” álnéven, többek között a Vasárnapi Ujságban is, ugyanakkor a szöveg stílusa és hangütése inkább Eötvös Károlyra vall.

⁸³ Vö. *A magyar sajtó története II/2.*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1985, 294–305.

⁸⁴ OSzK Fol. Hung. 1384.

⁸⁵ EÖTVÖS, *A nagy per...*, III., 221–320.

⁸⁶ LÁSD KÖVÉR György, *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*, Osiris, Budapest, 2011.; Uő., *Tiszaezlár „felejthetetlen” emlékei*, Korall 2017/1., 35–50.; Uő., *Eötvös Károly eszlári emlékei = Két évforduló között*, 94–108.; BLUTMAN, *I. m.*

keletkezett vegyes jegyzetei⁸⁷ pedig rálátást engednek a Révai-féle kiadás terveire és gazdasági vonatkozásaira, a sorozat első köteteinek koncepciójára, összeállítására, valamint az ekkor könyvalakban megjelent szövegek filológiai státuszára. Mindemellett pedig a névtelenül publikált Eötvös-cikkek beazonosításában, datálásában is segítségünkre vannak. Példaképp: egy, a vegyes jegyzetek között található gépirat segített beazonosítani egy Eötvös-írás eredeti megjelenési helyét. Eötvös 1905-ös *Tünemények* című kötetében található egy szöveg, *Dehogy halt meg Petőfi!* címmel, mely az 1880-ban Petőfi életművének kiadhatóságáról szóló, pereskedésbe torkolló jogi vita⁸⁸ kérdéseit tárgyalja.⁸⁹ A kötet nem tartalmaz a szöveg keletkezési, megjelenési idejére vonatkozó utalást, illetve ezzel a címmel az 1987-es Eötvös-bibliográfiában sem található meg. Még ha sejthető is, hogy nem 1905-ben, a kötet kiadásakor keletkezett, Eötvös valamelyest a megjelenés idejéhez igazította a szöveget. Erre utal a következő hozzávetőleges időjelzés a szöveg végén: „Hiszen ha holttá nyilvánítják most [ti. Petőfit – R. D Sz.]: hitvesének ötven év előtti újabb férjhez menése [1850] akkor is törvénybe ütközik”⁹⁰ – ezek szerint az „írás pillanatát” nagyjából 1900-ra helyezi az elbeszélő. A datálás problémáját a vegyes jegyzetek egy olyan gépirata segít feloldani, mely az Egyetértésben megjelent, s akkor még kiadatlan Eötvös-írásokat gyűjti lajstromba; itt található meg 1880. június 26-i megjelenéssel a „Petőfi per” című bejegyzés.⁹¹ S valóban: a cikk, amely néhány mondat híján azonos a *Tünemények* kötetben található Eötvös-írással, ezen a napon látott napvilágot az *Egyetértés* tárcarovatában, *A Petőfi-per* címmel – természetesen név nélkül.⁹²

Egy másik példa a kéziratok praktikus jelentőségére: Gárdonyi Géza egy Eötvösről szóló (a bibliográfia anyagából szintén hiányzó) visszaemlékezésében⁹³ némi kritikai éllel felidézi, hogy Eötvös nagy lelkesedéssel vetette bele magát valamely műve népszerűnművé váló átdolgozásába, de utóbb rájött, hogy nincs tapasztalata a szövegek színdarabbá formálásában, így szüksége lesz egy ebben gyakorlott szerző segítségére.⁹⁴ Jóllehet Eötvös (Gárdonyi által kissé hitetlenkedő, lesajnáló hangon említett)

⁸⁷ OSzK Fol. Hung. 1385.

⁸⁸ A Petőfi-perről lásd CSÁSZTVAY Tünde, *A Petőfi-pör. Meg az évszázad üzlete*, ItK 2020/1., 81–102.; SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai. Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Osiris, Budapest, 2021, 352–375.

⁸⁹ EÖTVÖS Károly, *Dehogy halt meg Petőfi!* = Uő., *Tünemények*, Révai, Budapest, 1905, 268–275. (Eötvös Károly Munkái 15.)

⁹⁰ Uő., 275.

⁹¹ OSzK Fol. Hung. 1385, 17.

⁹² [EÖTVÖS Károly], *A Petőfi-per*, Egyetértés 1880. június 26., 1 [címlap, tárcarovat]. A cikket Eötvös az 1905-ös kötetben, némileg eloldva az eredeti kontextusától (például az Athenaeum vállalat és Aigner Lajos neveit az első előfordulás után elhagyva, s „prókátorok”-ra cserélve), pár bekezdéssel kibővítve jelentette meg.

⁹³ GÁRDONYI Géza, *Eötvös Károly* = Uő., *Aranymorzsák*, Dante, Budapest, [1935], 52–56.

⁹⁴ Az írás zárata ekképp hangzik:

„– Készül!

– Micsoda?

– A színdarab.

– Örülök neki. Nagy sikert jósolok előre is.

metódusa korántsem volt szokatlan a korszak színházi világában,⁹⁵ a Gárdonyi-szövegben olvasható anekdotikus emléket igazolja Eötvös Károly hagyatéka is. Megtalálható ugyanis az OSzK-ban lévő kéziratok között egy köteg, benne a *Nemzetes Bóthók uram szerencsége* című elbeszélésből készült színdarab kéziratával (Eötvösétől eltérő kézírással), melynek szerzője nagy valószínűséggel az a Gyöngyi Izsó lehetett, aki a Budai Színkörben végül 1915-ben bemutatott darab rendezője is volt.⁹⁶ Ilyen értelemben az 1916-ban könyvalakban is megjelent *Bóthók uram szerencsége* (eredetileg: „Nemzetes uram”) című színdarab szövegének a szó szoros értelmében nem Eötvös Károly a szerzője – alátámasztva azt a vélekedést, hogy Eötvös életművét (korai verspróbálkozásain túl) kizárólag elbeszélő prózaszövegek alkotják.

Az imént felsorolt, jelentéktelen apróságnak sem nevezhető, ugyanakkor összességében praktikus filológiai összefüggéseken túl, úgy hiszem, Eötvös különböző vegyes tartalmú jegyzeteinek, önálló irodalmi beccsel nem bíró „másodlagos” kézíratainak – a kortárs filológiai kutatások szellemiségéből inspirálódva⁹⁷ – lehetnek átfogóbb, a teljes életmű vonatkozásában hasznosítható tanulságai is. Eötvösnek a különböző publikációit megelőző anyaggyűjtését, olvasmányait dokumentáló jegyzetei ugyanis egyszerre tudósítanak a szerző munkamódszeréről, írásmódjáról, valamint általánosabb irodalomszemléletéről, kulturális tájékozódásáról. Az, hogy a különböző történeti személyiségekről (is) szóló kötetek – elsősorban a Kisfaludy Sándort megelevenítő *Utazás és a Deák Ferencz és családja* (1905) című mű – munkálatai során milyen forrásokhoz nyúlt, milyen történeti anyag feldolgozására és irodalmi

– Meglesz! Csak még egy ember kell hozzá. Mert én nem ismerem a színpadot, nem tudom, hogyan kell a drámát jelenetezni és felvonásokra osztani. Hát azt gondoltam, hogy megírom a darabot egészen, aztán valami értő ember nyirkálja el annyi felvonásra, amennyire akarja.

S ezt az öreg komolyan mondta.” *Uo.*, 55.

⁹⁵ A népszerű, sikeres elbeszélő művek (regények, elbeszélések) gyakorlott színházi emberek (eleinte jellemzően színészek) általi színpadra alkalmazása már a 19. század közepétől gyakori jelenség volt a magyar színházi világban – épp ezért ezen írásában inkább a sikeres drámák (*Argyus királyfi*, 1890; *A bor*, 1901) szerzőjeként hírnevet szerzett Gárdonyi retrospektív elfogultságának lehetünk tanúi. E színház-történeti vonatkozás tisztázásához Kovács Viktornak és Kovács Dominiknek tartozom köszönettel.

⁹⁶ OSzK Fol. Hung. 1887. A kéziratkötegekben megtalálható az átdolgozásról szóló 1905. október 18-án kelt elismervény Eötvös kézírásával (ugyanakkor az átdolgozó nevének feltüntetése nélkül). *Uo.*, 2.

⁹⁷ Ennek kapcsán a 19. századi irodalom vonatkozásában elsősorban az Arany János széljegyzeteit sajtó alá rendező Hász-Fehér Katalin úttörő jelentőségű kutatásaira utalnék. Lásd például: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „*Ucalegon ardet*”. *Az integratív szóképek és a metonímia elsődlegessége Arany költészetében = Uő.*, „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”. *Arany János és a filológiai perspektíva. Tanulmányok*, Kortárs, Budapest, 2019, 211–236, különösen: 218–224. Emellett érdemes megemlíteni még a 20. századi magyar irodalommal kapcsolatos újabb filológiai kutatások poétikai és társadalomtörténeti dimenzióit: Lengyel András és Bíró-Balogh Tamás nagy számú eseménytörténeti és szociológiai fókuszú publikációját; Márjánovics Diána Mészöly Miklóssal és hagyatékával kapcsolatos könyvét (MÁRJÁNOVIC DIÁNA, *Örökölt blende. Példázatos irodalom és a Mészöly-hagyaték*, Kijárat, Budapest, 2022); vagy Ludmán Katalin Hajnóczy Péterrel kapcsolatos kutatását, melyben az irodalmi érdekű kéziratok mellett a tárgyi hagyaték legkülönbözőbb darabjai (feljegyzések, újságkivágások, könyvtárgyak) is megjelennek az interpretáció terepén: LUDMÁN Katalin, *A Hajnóczy-hagyaték digitális feldolgozása = Nyom-követés 7. Tanulmánykötet*, szerk. NOVÁK Anikó, VMDOSZ–DOSZ Irodalomtudományi Osztály, Budapest, 2022, megjelenés előtt. A tanulmányt a szerző jóvoltából ismerhetem.

formába öntésére vállalkozott, jól jellemzi Eötvösnek a múlt megismerésével-megismerhetőségével kapcsolatos általánosabb vélekedéseit. Hagyatékának számos darabja utal arra, hogy elmélyült kutatásokat végzett Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza családjának és közös életének minél teljesebb feltárása céljából, a kiadott, hozzáférhető Kisfaludy-írásokon túl olyan forrásokat is fölhasználva, mint magánlevelezés, gazdakönyv, osztálylevél, családi genealógia és végrendelet.⁹⁸ Eötvös (mai szóval élve) mikrotörténeti hajlama: a jelentős történelmi személyiségek, írók magánéletének, mindennapjainak, anyagi viszonyainak feltérképezésére és regényes megmutatására irányuló ambíciója szinte valamennyi művében megnyilvánul,⁹⁹ kirajzolva a nemzeti történelemre és irodalomra irányuló emlékeztetmunka egy kifejezetten nem-tudományos, költőileg átlelkesített, kisebb és marginálisabb történetekre fókuszáló populáris változatát, amelyet (Hatvany Lajos franciából átvett kifejezésével élve) „petite historie”-nek nevezhetünk.¹⁰⁰ Érdekes látni, hogy a történelem megismerésének azon területeivel, melyek Eötvöst kifejezetten foglalkoztatták, s amely területek adekvát megőrzési formájának az irodalmat tartotta – szóbeli hagyomány, személyes kötetések, történelmi alakok hétköznapi élete, anyagi vonatkozásai stb. – ma különböző kultúratudományi módszertanok (oral history, mikrotörténet, irodalmi gazdaságtan stb.) foglalkoznak. Mindez azonban már tovább is vezet tanulmányom utolsó részéhez, melyben Eötvös életművének monografikus igényű irodalomtörténeti feldolgozására teszek javaslatokat.

Egy Eötvös-monográfia alapvonalai

Úgy vélem, Eötvös Károly irodalmi műveinek esztétikai becséről nemigen mondhatunk többet ma, mint Baráth Ferenc 1901-ben. Értekezésének utolsó közleményét idézve:

A tiszta művészi szempontból bizonyára sok kifogást emelhetni művei ellen. Mi különbözteti meg például a művészi elbeszélőt (az író), a stilbeli kiválóságon kívül, a közönséges elbeszélőtől? Főként a kiválasztás, tömörítés, művészi elrendezés. Eötvös ezek ellen bizonyára nem egyszer vét. De vajjon mulhatatlanul szükséges-e a tiszta művészi szempont megtartása ahhoz, hogy valaki jó és hasznos könyvet írjon? Azt hisszük nem. A hibátlan művészi forma inkább a maradandóság kérdése [...].¹⁰¹

⁹⁸ OSzK Fol. Hung. 1385; OSzK Fol. Hung. 1886.

⁹⁹ Ennek egyik legszebb, egészen költői megfogalmazását lásd Eötvös Károly, *A lasztóci magányban = Uő.*, *Magyar alakok*, 166–173, 168–169.

¹⁰⁰ „Érdekes módon a Petőfi-szakirodalomban már Hatvany Lajos érzékelt valami hasonlót: forrás- és emlékezőgyűjteményének egyik helyén utalt a »petite histoire« lehetőségére, igaz, ezt leginkább Teleki Sándor emlékezésére vonatkoztatta. Persze Hatvany nem a mikrotörténet-írást értette ezen fogalom alatt: számára ez a történelem nagyelbeszéléseitől eltérő, a hétköznapi világára ügyelő irány jelzése volt.” SZILÁGYI, *Az íróvá válás...*, 15–16.

¹⁰¹ BARÁTH, I. m. (Egyetértés 1901. jún. 18., 2.)

Nem is ezért tartom indokoltnak egy mértékadó Eötvös-monográfia elkészítését. Eötvös pályájának vizsgálatával a 19. század utolsó harmadának egy nagyon sajátos, többcentrumú karriertörténete tárul fel – számos tanulsággal a kor magyarországi társadalom- és kultúrtörténetére nézvést –, mely voltaképp több diszciplína (jog, politikatörténet, irodalomtudomány) megközelítéseinek együttes alkalmazását igényli. Eszményi távlatnak tűnik egy olyan kritikai biográfia terve, mely egy jól adatolt életrajz kereteiben egyszerre tekintené át Eötvös képviselői, politikusi ténykedését,¹⁰² ügyvédi működését¹⁰³ és irodalmi munkásságát. Jelen helyzetben azonban – úgy az Eötvössel kapcsolatos életrajzi alapvetések hiánya, mint a szaktudományos ismeretek korlátozottsága miatt – a magam eszközeivel egy kifejezetten irodalomtörténeti tétellel bíró monográfia tervezetét vázolnám fel, melynek elsődleges célja Eötvös irodalmi műveiből kiindulva, az azok által felkínált problematikák és kézenfekvő (történeti, biografikus és poétikai) kontextusok mentén képet adni az életmű és az életrajz meghatározó vonásairól. E monográfiához, mely történeti interpretációit kívánja adni Eötvös irodalmi műveinek – a legkorábbi versektől a legutolsó publikációkig áttekintve a korpust –, meggyőződésem szerint négy jellegadó irodalom- és kultúratudományos diskurzus rendelhető hozzá a 19. századi nemzeti irodalom, illetve a társadalmi modernizáció kontextusán belül.

Az első meghatározó diskurzus az Eötvös műveiben megnyilvánuló, s a korszak elbeszélő prózájával szinkron jelenségnek mondható *regionalitás*, vagyis egyfajta sajátos tájirodalmi vízió megalkotásának igénye. A 19. század eleji népiesség sokadik hullámaként vagy a társadalmi modernizációra adott (esztétikai-ideológiai) válaszként is felfogható modern irodalmi regionalitás látványos megjelenése és irodalompiaci cikké válása olyan életművekben érhető tetten a század utolsó harmadában, mint Mikszáth Kálmáné, Tömörkény Istváné, Gárdonyi Gézáé vagy Baksay Sándoré. Eötvös műveinek egy része – elsődlegesen az *Utazás* három kötete és *A Bakony* – e diskurzushoz kapcsolódik erőteljesen, a dunántúli és balatoni táj irodalmi reprezentációjának példáján villantva fel a tér nemzetiesítésének ábrázolástani és világnézeti vonatkozásait.¹⁰⁴ Ettől nem elválasztható a század második felében egyre nagyobb méreteket öltő (külföldi és hazai) turizmus kontextusa, amely alapvetően átforgalmazta a vidékről, a nagyvárosokról, az utazásról és a lokális hagyományokról való gondolkodást.¹⁰⁵ Nem spórolható meg tehát egy olyan átfogó elemzés, mely a magyar és

¹⁰² Eötvös politikai pályájának értelmezéséhez jó kiindulópont Kemény G. Gábor lényeglátó (és meglehetősen társtalan) esszéje: KEMÉNY G., *I. m.*

¹⁰³ A jogász Eötvös Károly történeti értékelése ez ideig leginkább a tiszaezslári per jogtörténeti aspektusaira irányuló dolgozatokban öltött testet. Lásd STIPTA István, *A tiszaezslári per és a korabeli büntető eljárásjog*, Jogtörténeti Szemle 2012/4., 22–33.; TUNYI Mária Vivien, *Eötvös Károly védőügyvédi munkássága a korabeli büntetőeljárásjog tükrében*, Miskolci Jogtudó 2020/2., 40–48.

¹⁰⁴ RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténete. „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*, Atlantisz, Budapest, 2022, 261–280. (Mesteriskola)

¹⁰⁵ Mindehhez lásd: T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, L'Harmattan, Budapest, 2007, 13–31. (Ligatura); Uő., *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, KOMP-Press–Korunk, Kolozsvár, 2008, 13–99. (Ariadné Könyvek); Uő., *Erdély népei. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményszerű erdélyi turisztikai mozgalomban* = Uő., 100–196.

nemzetközi utazási irodalom, illetve a regionális próza kontextusában vizsgálja Eötvös műveit, annak nem pusztán tematikus jellegzetességeire, hanem műfaj történeti és politikai eszmetörténeti összefüggéseire is figyelmet fordítva.

A második kézenfekvőnek tűnő szempont már prózapoétikai jellegű, mely nem más, mint az *anekdotikus elbeszélés* mód, s az ehhez kapcsolódó igen gazdag magyar irodalmi hagyomány, melybe Eötvös teljes életműve integrálható. Az irodalomtörténetben sokáig leértékelt, s a modernista nagyelbeszélésekben idejétmúltnak minősített anekdotizmussal kapcsolatos recens kutatások tanúsága szerint e jellegzetes prózahagyományt nem csupán a századvég nagyhatású elbeszélője, Mikszáth Kálmán építette tovább, hanem az esztétizáló modernség kiemelkedő szerzői (a Cholnoky-testvérek, Krúdy, Kosztolányi, Móricz) is kreatívan felhasználták, újragondolták ezt a poétikai örökséget.¹⁰⁶ E nézőpontból azok a kérdések érdemelnek figyelmet, hogy Eötvös prózaszövegeinek működése, logikája, világképe miként viszonyul az anekdotikus hagyomány korábbi szerzőihez (Jókai, Vas Gereben), valamint az anekdotikus narráció modernista funkcióváltásához. Emellett pedig annak a kérdésnek a megválaszolása is további kutatásokat igényel, hogy milyen lehetőségei, változatai jelentek meg az anekdotikus elbeszélés módjának az Eötvös által művelt műfajokban (útirajz, memoár, elbeszélés, dokumentumregény, kalandregény, történelmi regény, nekrológ), s milyen mintázatokat fedezhetünk fel az eltérő műfajhagyományokhoz, témákhoz, alkalmakhoz és nyelvi közegekhez kapcsolható szövegtípusok között. Végül: hogyan működnek az Eötvös-szövegek elsődleges közegükben, a sajtóban, annak történeti és aktuálpolitikai háttereit is láttatva, illetve abból kiragadva, koncepciózusan megalkotott kötetkompozíciók részeként.¹⁰⁷

A harmadik lényeges diskurzus Eötvös műveinek nagy témájához: a személyes, nemzedéki és nemzeti *emlékezet* problémaköréhez kapcsolódik, mely a modern történeti tudományok és a kulturális (vagy társadalmi) emlékezeti formák metszetében teszi megragadhatóvá az életmű számos darabját.¹⁰⁸ Ennek kapcsán szintén érvényesíthetők műfaj-prózapoétikai és politikai eszmetörténeti szempontok is az életmű elemzésében. Jelesül: miképp viszonyulnak Eötvös (Kisfaludy Sándorról, Deák Ferencről, Jókai Mórról, Káldy Gyuláról és másokról szóló) visszaemlékező szövegei a vallomásos és az emlékirodalom műfajhagyományához, korai mintáihoz és modern transzformációihoz; illetve a szövegek tanúsága szerint miképp gondolkodik Eötvös a múlt megismerhetőségének és irodalmi ábrázolhatóságának modern lehetőségeiről, kételyeiről. Milyen politikai, kultúrhistoriai (és életrajzi) aspektusai lehetnek a memoárokból megelevenített jelentős alakok megválasztásának és karakterizá-

¹⁰⁶ Lásd HAJDU Péter, *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*, Osiris–Pompeji, Budapest, 2005.; GINTLI Tibor, *Perújrafelvétel. Anekdotikus elbeszélés és modernség a 20. század első felének magyar prózájában*, Kalligram, Budapest, 2021.

¹⁰⁷ Újságírás és irodalmi életmű elválaszthatóságának kételyeiről lásd Wirágh András jól adatolt elemzéseit Cholnoky Viktor írásgyakorlatával kapcsolatban: WIRÁGH András, *Cholnoky Viktor, a szépirod. Írásgyakorlatok – publikálási stratégia – korai recepció*, Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2017. (Tempevölgy Könyvek)

¹⁰⁸ Mindehhez lásd S. VARGA Pál, *Kollektív emlékezet és történeti tudományok*, Studia Litteraria 2012/1–2., 32–40.

lásának, valamint a személyes emlékeken alapuló, kis történetek formájában artikulált kommemoratív gesztusok által kínált „kánon” vagy értékrend miképp viszonyul a nemzeti történelem (és nemzeti irodalomtörténet) korabeli domináns nagyelbeszéléseihez.

Végül, a történeti interpretációk holisztikus koncepciójaként, figyelmet érdemel az Eötvös által kimunkált modern *értelmiségi (író)szerep*, az irodalom hivatásosodásának és kapitalizálódásának 19. század közepi-végi kontextusában.¹⁰⁹ Hogyan viszonyul az Eötvös-életrajz és az általa megvalósított értelmiségi szerep, írói imázs a korszak szereprepertoárjához; milyen párhuzamos, kapcsolódó karrierutakat (örökölt, választott vagy elutasított érvényesülési stratégiákat) tudunk rendelni Eötvös sajátos életútjához. Az életmű ezen aspektusának értelmezése külön figyelmet kell, hogy fordítson Eötvös századfordulói – a recepció alapján meglehetősen hirtelen fejleménynek tűnő – íróvá válására, annak nyomom követésére, hogy miképp változott meg s érvényesült az általa kimunkált szerep a korszak társadalmi diskurzusában (hogyan vált például afféle kiöregedett irodalmi mogullá,¹¹⁰ mennyiben számított a véleménye a kortárs magyar irodalommal kapcsolatos kérdésekben), e „kései” pályakezds miképp épült be műveinek irodalmi értékelésébe, a vele kapcsolatos emlékező szövegekbe, s mennyiben áll kapcsolatban Eötvös egykorú népszerűségével. Mindezek mellett, nem kerülhető meg Eötvös Károly ideológiai, politikai szemléletvilágának – művein keresztül valamelyest körvonalazható – rekonstruálása, elsősorban a modernitáshoz fűződő viszony és a modern Magyarországhoz kapcsolódó kortársi víziók elemzésén keresztül. Úgy vélem, ez utóbbi interpretációs kihívás lehet a voltaképpeni tétje az Eötvös-életmű feldolgozásának, újraakartozásának: egy olyan értelmezői gesztus, mely nem elfogadja és alapvetőnek tekintti Eötvös – a recepció által deklarált – anakronizmusát, hanem *megérteni* kívánja e megkésetttség, idejétmúltság mibenlétét, korabeli helyi értékét, a társadalmi modernizációra és az irodalmi színtér modern átalakulásaira adott reakcióként, eredendően és mélységesen modern jelenségként gondolva el a századfordulón nagy sikert arató Eötvös-köteteket s azok üzenetét. E kutatás arra tesz kísérletet, hogy történeti szempontból megragadhatóvá tegye az Eötvös-életműben rejlő (életrajzi, politikai és poétikai) feszültségeket, pontosabb rálátást keresve Eötvös talányos személyiségére is,¹¹¹ melynek ambivalenciáira már a korai értelmezők némelyike is fölfigyelt:

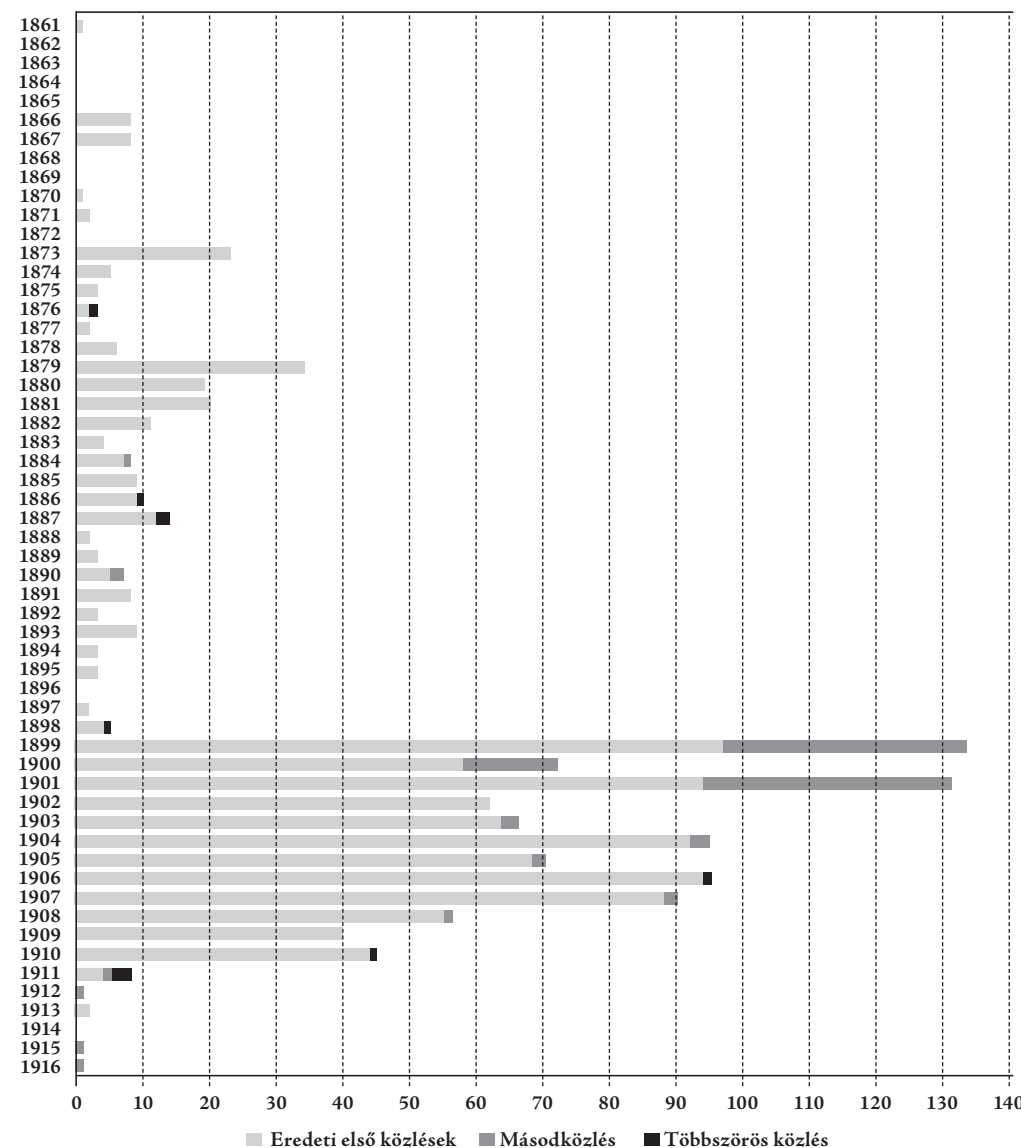
¹⁰⁹ Összefoglalólag lásd MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet. Petőfi mint modern polgári író*, 2000 1998/11., 52–61.; T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = T. SZABÓ, *A tér képei*, 197–227.; SZILÁGYI, *Az íróvá válás...*, 7–22.

¹¹⁰ Ennek kapcsán nem elhanyagolható fejleménye a recepciónak, hogy 2018-ban kéziratból kiadták a részben Eötvös által „felfedezett” Erdős Renée (született Ehrenthal Regina) költő és író visszamemlékezését, amely számos érzéletes adalékkal szolgál Eötvös személyiségéről, munkamoráljáról, habitusáról, világnézeti meggyőződéseiről, az irodalmi színtéren belüli pozíciójáról, illetve az Egyetértés szerkesztőségében zajló munkáról is. Lásd ERDŐS Renée, *Ifjúságunk*, kiad. MENYHÉRT Anna, Athenaeum, Budapest, 2018. (Szépművés Könyvek)

¹¹¹ Lásd még: RUBINYI Mózses, *Eötvös Károly* = Uő., *Emlékezések és tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1962, 157–164.

Csodálatos kettősség élt lelkében. Polgári pályáján elhű demokrata volt, írói álmaiban a táblabíró-világ nemesi mesgyéin kalandozott; mint politikus a modern Magyarorszáért vívta harcait, szépirodalmi munkái a feudális múlt kultuszát szolgálták; mint ember nyerstermészetű volt, írásaiban sokszor elérzékenyült. Bőbeszédűsége is ellentétben állott rövid mondataival. Mesekitaláló képessége nem volt, a mesemondásban mégis versenyzett a legtehetségesebb elbeszélőkkel [...].¹¹²

EÖTVÖS KÁROLY SAJTÓPUBLIKÁCIÓ 1861–1916

¹¹² PINTÉR, I. m., 712.

PINTÉR KITTI

A töredék hatalma

Jókai Mór *Egész az északi pólusig* című regényéről

A regény és kontextusa
A rész problémája

Az *Egész az északi pólusig*¹ egy – a megjelenésekor aktuális – közéleti kérdéssel foglalkozik: 1872-ben – több reprezentatív osztrák–magyar együttműködés mellett – sarkköri expedícióra indították a Tegetthoff nevű hajót, amely egy magyar származású hajóorvossal a fedélzetén két évig hánykolódott a tengeren. Ez az esemény adta az intenciót a regény megírásához, Jókai föltehetőleg 1874-ben el is kezdett dolgozni a kézíraton. Jelen tanulmány tárgya a romantika egyik alapkérdése köré rendeződik: hogyan működik az *Egész az északi pólusig* című Jókai-regényben a fragmentálás poétikája, a regénynek milyen szintjein rajzolódik ki a jelentősége, miképpen kapcsolódik e jelenség a romantikus műfajokhoz (a szövegben elegyedő levél- és naplóbetétekhez), hogyan szervezi a cselekményben a szereplők identitását?

A kötet Előszónak nevezett fejezetében „sub rosa” kapunk hírt a Tegetthoffon felejtett dalmáciai születésű matróról, majd az ezt követő *Kitalálhatatlan irat* című extradiegetikus – „mindentudó” – narráció elmeséli Galiba Peti jég alatti naplójának eredettörténetét. Eszerint Quebec tartományban lelőttek egy vadludat, a farktollában kollódiumlapokat találtak, amelyek egy „fotográfiával megkicsinyített” irat másolatai voltak. A dokumentumot ezután dr. Smollis természetbúvárnak ajándékozták, aki felnagyította és további másolatokat készített az ismeretlen nyelven írt szövegről. A művelet elvégzése után szétküldte az írást, így a világ minden tájának nyelvtudományi társaságai Galiba megfejthetetlen naplója fölé görnyedtek, míg az a Jókai által főszerkesztett Hon szerkesztőségébe nem került. Ott aztán „a Sándor” sikeresen kibetűzte a madárnyelvből az értelmes szavakat. Az irományt aztán az Üstökös közölte.² A naplóként jelölt szövegbetétben Galiba Peti meghökkentő robinzonádját olvashatjuk: medvéket szelídít meg, gasztronómiai kísérleteket végez jégbe dermedt őskori állatok húsát fölhasználva, barlangi mélységekbe száll alá, ahol kristályban rekedt bibliai alakokkal találkozik, látja Káin testét szétesni, végül egy fölgyorsított evolúciót is dokumentál.

¹ JÓKAI MÓR, *Egész az északi pólusig! Vagy: mi lett tovább a Tegetthoffal? Regény egy hátramaradt matróz feljegyzései után* [1876], szerk. LENGYEL Dénes – NAGY Miklós, kiad. PÉTER Zoltán – RADÓ György, Akadémiai, Budapest, 1976. (Jókai Mór Összes Művei. Kisregények 2.) A dolgozatban zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

² Érdekes, hogy ezt a szövegben jelzett folyóiratformátumot, amely egyben reflektál a szövegvilág médiumára is, az önálló szövegkiadások megtartották, ugyanakkor a későbbi kiadások tartalmazzak egy lábjegyzetelt betoldást („Idegen nyelvre fordítás jogát fenntartjuk magunknak.” [109.]), amely az Üstökösben eredetileg nem szerepelt.

A főhős ekként fölfedezett naplóját mint szövegbetétet értelmezzük a továbbiakban, elsősorban nem narratológiai szempontból, de a markánsan határoló keretezést szem előtt tartva. Az extradiegetikus szint tehát egy beágyazott naplóbététet tartalmaz, melynek kizárólagos elbeszélője-fokalizátora Galiba Peti, a főszereplő. A talált kézirat alakzata ezért a romantikus irodalom egyik említett kulcskérdésének, a rész–egész, a töredék és a teljesség dinamikájának filozófiai-esztétikai aspektusából közelítendő meg – maga a félbemaradt expedíció mint a történet modellértékű alapvetése szintén ezt erősíti. Sőt, a regény a keretelbeszélés fölelevenített hagyományát, az erre hagyatkozó olvasói várakozásokat ugyancsak beteljesíttelenül hagyja.³ Bár a bevezetés két fejezete még keretezésként, a regény ráamájaként mutatkozik meg, a végén a kiindulás mégsem tér vissza önmagába, a betétet nem zárja körbe a szövegkörnyezet. Galiba Peti utolsó bejegyzésének címe (*Ne tovább!*) mellett a záró mondatokat követő paratextus (*Vége*) jelenti be, hogy elérkeztünk a regény befejezéséhez. Az extradiegetikus narráció nem fűz további adalékokat Galiba történetéhez, nem oldja a feszültséget – sőt, a (*Vége*) kétértelműségében tovább erősödhet az olvasó baljós sejtése a főszereplő sorsáról, s a narráció lezárását összekötheti a hős életének a végével.

A sziget tematizálása úgyszintén a rész–egész viszony feszültségének fenntartását eredményezi: a szereplő egy olyan – a természet megzabolázhatatlan erejéből eredő – izolált tájon ragad, ahonnan egyedül nem képes a civilizációba visszajutni, és állandó kérdése, vajon mentálisan föl tudná-e dolgozni egyáltalán a korábbi kiszolgáltatottságából adódó határátlépések traumáit a visszatérése után. (Itt a későbbiekben tárgyalandó narratív hitelesség problémája is szóba kerül.)

A Jókai-recepció a sziget-motívum előfordulásait részletesen földolgozta, különönböztetve az utópikus vagy idilli heterotópiákat, miként a múlt egyfajta átmentéseként működő „rezervátumokat” is.⁴ Az *Ahol a pénz nem Isten* című regény kapcsán a szakirodalom egy olyan funkcióra hívja föl a figyelmet, amely „a Történelem korrigálhatatlan kényszerpályáival” szembeállítja az olvasót, így a sziget az emberek által elrontott Teremtés helyszínévé válik. Galiba elhatárolt tere sokban kapcsolódik ez utóbbi típushoz, hiszen a szöveg szintén egy elhibázott „teremtéstörténetet” bont ki, mely viszont ezúttal kifejezetten *emberi kéz* műve. Galiba voltaképpen egy véletlen kőolajrobbanással idézi elő a környező földterület „újjaszületését”, a két őstörténeti személy újraélesztését. A beavatkozás – először úgy tűnik – belakhatóvá teszi a sarki éjszakát, de később egyértelmű kataklizmához vezet. Galiba felborítja a teremtés sorrendjét is: első emberként érkezik a szigetre, ahol aztán intervenciója tönkreteszi a medvék szervezett, működőképes társadalmát. Később életet ad a kristályba

³ Ez a regényszerkesztési stratégia több Jókai-regényben előfordul, ahogyan arra Szilágyi Márton is utal, például az *Ahol a pénz nem Isten* című könyvben is, amelyben Jókai sokadszorra játszik el a talált kézirat koncepciójával és a szigetmetaforával. (SZILÁGYI Márton, *Az elhibázott teremtés*, Új Forrás 2005/3., 44–53.)

⁴ NAGY Miklós, *Az újjaszületés, újjáserteremtés és a sziget. Jókai két mitikus motívuma = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László – GÖNCZY Monika, Studia Litteraria, Debrecen, 180–188.

merevedett emberformának,⁵ majd szemlélőként végignézi az *egyedfejlődés* legelső, titokzatos fázisait. A darwini evolúciónak a bibliai narratívába illesztése (vagy inkább azzal ütköztetése?) már önmagában diszkurzív feszültséget kelt.

E kifordított „teremtés”, biblikus vonatkozásai miatt, mindenképpen földézi a Szentírás szövegekörnyezetét, megintcsak a tárgyaló témakör, az egészről leváló rész, a töredék tekintetében. Kiemelendő ezúttal, ahogy Szent Pál a korinthusiakhoz írt *Szeretethimnusz*ában állítja feszültségbe a részt az egészszel:⁶ megismerésünk most csak töredékes, és töredékes a prófétálásunk is. Ha azonban elérkezik az üdvözült állapot, s színről színre látunk, ami töredékes, az véget ér. A tudás töredékessége itt a gyarló emberi lét velejárója, mely részlegesség eltűnik, amint a tökéletes létforma elérkezik. Galiba, mint azt majd a megbízhatatlanságát részletező fejezetben hosszabban tárgyaljuk, a mindentudó figura látszatát igyekszik keltetni, ugyanakkor bizonytalan tudása (miként a regényben fölhalmozott hatalmas mennyiségű természettudományi okfejtés) sok esetben önellentmondásokba, paradoxonokba csúszik át. Ezzel pedig eltávolodik a teológiai magyarázatoktól, s attól a beidegződéstől, mely – a töredék szó etimológiájával, a latin *fragmentum* jelentésével összhangban – valamilyen pótolható hiányt definiál, egy feltételezett egészszel szemben. Friedrich Schlegel koncepciója szerint a töredék éppenséggel e hiánnyal mutat túl önmagán, mert képes éreztetni, hogy „sokkal több, mint ami elmondható.”⁷ A koraromantika kapcsán Manfred Frank értelmezése állítja az élére e kezdeményezések radikalizmusát, megállapítván, a töredék „olyan ellentmondásos »egésznek« a függvénye, amely [...] nem totalitást teremt, hanem olyan individuálpozíciók összességét (káosz) hozza létre, amelynek mindegyike ellenszegül a másiknak.”⁸ Fred Rush a schlegeli töredék-koncepciót nemcsak a műalkotás kontextusában értelmezi, hanem magára a megértésre és a környezet megtapasztalására is kiterjeszti. A filozófus klasszika-filológus műveltségéből indul ki, miszerint gondolatmenetei a szókratészi retorika, a dialógusok töredékes szerkezetéből következnek. A szubjektum eszerint különböző részleges gondolkodásmódokba való behelyezkedések segítségével ragadná meg a világot, s ezt a behelyezkedést ugyanakkor csak az irónia távolságtartása teszi lehetővé.⁹ De Galiba esetében ezek a perspektíva-váltások nem az irónia távolságtartásából történnek meg, nem reflektálnak a végső tartalom elérésének kódolt kudarcára. Az ő mindentudásra törekvése az elérhető összes megismerő pozíció elsajátítását kívánja. Egyszerre akar a modernitás eszközeivel élő ember és a vízözön előttiekkel szövetkező figura lenni – nyelvük és szokásjuk elsajátítását is beleértve –, mint ahogy

⁵ Nahámát egyébként két nőalakhoz hasonlítja (247.): először a bibliai Rebekához, akit Isten küld Izsáknak feleségként (Mózes 1, 24.), majd egy Venust ábrázoló Rubens-festményhez. Egy mondaton belül kapcsolja a karakterhez az utódnemzés, a „benépesítés” problémáját és az isteni státust ebben az összehasonlásban.

⁶ Ernst ZINN, *Fragmente über Fragmente = Das Unvollendete als künstlerische Form, Ein Symposium*, szerk. J.A. SCHMOLL, Francke, Bern–München, 1959.

⁷ Fred RUSH, *Irónia és romantikus szubjektivitás*, ford. Soóky Krisztina, Passim 2013/1., 146–147.

⁸ Manfred FRANK, *Einführung in die Frühromantische Ästhetik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 297. Idézi: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az irodalmi töredék romantika és modernség között*, Híd 1999/11., 768.

⁹ RUSH, *I. m.*, 147.

összeegyeztetné világlképében az isteni teremtést az evolúcióval. S éppen ezek a kritikátlanul és reflektálatlanul befogadott-érvényesített nézőpontok forgácsolják szét identitását.

A töredék kifejezetten fenyegető modalitása sajátos olvasatot ajánl, melyben a schlegeli sündisznó-hasonlatot,¹⁰ a rész és az egész dinamikájának feszültségét a fenyegetés és a megfélemlítés diszpozíciójaként is értelmezhetjük. E perspektívából a töredék emancipálódása a kor metafizikából kiábrándult szemléletével magyarázható, s összefügg az „egész” elérhetetlenségének belátásával. Schlegel kisállata, ami formájával, az önmagába gömbölyödéssel utal az eszményített teljességre, ebben a fel-fogásban egy kozmikus fenyegető erővé lényegül át, ami tuskéin nem faleveleket gyűjt, hanem embereket nyársal föl. Így a töredék a teremtés gesztusában „adott esetben akár önmaga elpusztítására és fölszámolására is szenvedélyesen igent mond. És természetesen az életet is varázstalanítja: megfosztja az átfogó értelem illúziójától.”¹¹ Abból az univerzális rémületből, ami körülengi, az sem meglepő, hogy a részt mint fenyegető, „a fennkölt minőségével társítódott”¹² kategóriát a szakirodalom gyakran köti a fenségeshez. A Jókai-regény naplója számos pontján részletezi az északi sarkon múlttöredékként megkövült őslények holttesteit, amelyek nemcsak hatalmasak és ijesztőek, de egyúttal fenségesek is. A töredék értelem- és önfelszámoló, ugyanakkor teremtő működése a szövegbetétben, a fiktív kézirat halandzsanyelvében is kiütöközik. Mint láttuk, Galiba naplója madárnyelven íródott, amelyben az értelmetlen szótagok közbeiktatása tördeli szét az értelmes szavakat.

A szövegbetét rész-szerepének imént fölillantott poétikai irányadásait kirajzolva az a kérdés is válaszra vár, hogy az elsőfokú narráció sajátos, a madárnyelv alkalmazása köré szerveződő fejezete milyen viszonyban áll a naplóban leírt fabuláris eseményekkel. Újraolvasásunk elsőként a napló és a levél műfaji kérdéseit vizsgálja meg Galiba talált kézírata kapcsán, majd a megbízhatatlanságot jelölő motívumokat veti össze az örület működésmódjával és mindezeknek a halandzsanyelvben történő egymásra íródásával. Elsősorban a homodiegetikus narrátor motivációjából indulunk ki, miszerint elszigetelt matrózként nem lehet érdeke, hogy saját „invokációját” lehetetlenítse el, és a levelek hozzáférhetetlen nyelvével (melyre ő maga egyébként nem is reflektál, tehát az első narrátori szólamból világlik ki) válassza le magát még inkább a civilizációról. Mi tehát a tétje ennek a konzekutív viszonyoknak a két szövegszint között, és kitapintható-e általuk a regény „szingularitása”?¹³

¹⁰ „Ein Fragment muß gleich einem kleinen Kunstwerke von der umgebenden Welt ganz abgesondert und in sich selbst vollendet sein wie ein Igel.” Friedrich SCHLEGEL, *Athenäums-Fragmente und andere Schriften*, Hofenberg, Berlin, 2013, 51. Magyarul Tandori Dezső fordításában: „206. A töredék legyen akár egy kis műalkotás: elhatárolódva a környező világtól, önmagában teljes, mint egy sündisznó.” Friedrich SCHLEGEL, *Athenäum töredékek*, ford. TANDORI Dezső = August Wilhelm SCHLEGEL – Friedrich SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, Gondolat, Budapest, 1980, 301.

¹¹ FÖLDÉNYI F. László, *Az Egész árnyéka. A romantikus töredékről*, Jelenkor 2003/3., 262. (Kiemelés tőlem – P. K.)

¹² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Vörösmarty és a romantikus töredék = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet – Művészetek Háza, Budapest – Pécs, 2001, 34.

¹³ Derek ATTRIDGE, *The Singularity of Literature*, Routledge, London, 2004, 63.

Galiba Peti „naplója”
A megbízhatatlanság motívumai

A főszereplő első két fejezetben fókuszba állított dokumentumának már a műfaji besorolása is problematikus: ugyan Galiba *naplóként* hivatkozik rá saját kézírata első sorában, és a „bejegyzések” valóban a mindennapi fölfedezéseit tartalmazzák, de a szöveg mégis *levélként* indul az útjára, elsődleges célja pedig, hogy elolvassák. A műfaji kettősség ilyen jellegű látszólagos feszültsége nem pusztán a szövegbetét végén mutatkozik meg. („Most leírom az eseményeket, amik a Tegetthoffon és környékén történtek, s azon módon, ahogy galambpostával szoktak üzenetet küldeni, elküldöm ezeket a vadlúd által a nagyvilágba.” [266. Kiemelés tőlem – P. K.]) Galiba több esetben használ olyan retorikai stratégiát – akár a meggyőzés alakzatait –, amely egy imaginárius másikra hagyatkozik, mégpedig a dokumentum majdani olvasójára („a sok tudós szkeptikus odakünn” [219.]), akinek egyfajta hangoltságot is tulajdonít: a szkepszist. („Tudom én azt jó előre, hogy mindezekre, amiket én itt megírtam, sok oldalról fogják majd azt mondani, mindez talán nem is igaz [...] Előjönnek majd a geológusok, kémikusok, geográfusok, ortográfusok, fizikusok...” [233.]) Ugyanakkor a hagyományos értelemben vett napló műfajából adódóan az önmegértés diskurzusából ered¹⁴ a későbbi olvasás temporalitása.¹⁵ Galiba talált kézírata mindkét műfaj fragmentáltságát¹⁶ hordozza, de a műfaji attribútumokat is részlegesen. A napló egyik formai alapvetése például, miszerint a folyamatos jelen feldolgozására törekszik, újabb műfaji zavart okozhat és alapjaiban feszül neki Galiba bejegyzéseinek (hiszen a műfajcsoportban tőle éppen ebben eltérő „önéletrajzírók” jellegét keveri magába), amit az utolsó fejezet már fentebb idézett végső mondatai is jeleznek („most leírom az eseményeket...” [233.]), ugyanis világossá teszik, hogy Galiba visszamenőleg fogalmazza meg a történéseket. Ezúttal ugyanakkor nem az ebből következhető emlékezet elégtelenségére és a narratív identitás¹⁷ formátumára világítanánk rá, hanem sokkal inkább arra a lejeune-i megállapításra, amely a naplót mint „antifikciót” határozza meg, és az egyik sajátos velejárója, hogy a jelen installációjában fogalmazódik meg. A múltra visszatekintő szövegek ugyanis sokkal kiszolgáltatottabbak a fikcionalizálásnak.

Az olvasatban kiindulópontot jelenthet a napló fikcióval való érintkezéséhez az, ha ezt a találkozást megfertőződésként, egyfajta betegségként értelmezzük.¹⁸ Fontos továbbá, hogy „napló-fikciónak” nevezhetők azok a szövegegyüttesek, amelyek „valódi

¹⁴ BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat. Változatok a prozopopeiára a XVIII-XIX. századi irodalmunkban*, It 2002/2., 212.

¹⁵ HORVÁTH Andor, *A naplóíró én. Műfajelméleti vázlat*, Korunk 2008/3., 58.

¹⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén: napló és levél = Uő., A megértés módszerei: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai, Budapest, 2003, 45–51.

¹⁷ PAUL RICOEUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás = *Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta, Kijárat, Budapest, 2001, 15–25.

¹⁸ Hasonló kontextusban említi *A nyomorék naplója* című Jókai-elbeszélésnek elemzésekor Lejeune elméletét SURÁNYI Beáta. (SURÁNYI Beáta, *Az elme környezetkötése naplót olvasni fikcióként? A nyomorék naplója = A fantázia hipogriffje. A romantikus képzőművészeti elbeszélhetősége*, szerk. NAGY Beáta – SURÁNYI Beáta – UJVÁRI Nóra, Reciti, Budapest, 2017, 63–72.)

hétköznapokban vezetnék egy kitalált élet naplóját.”, de „ilyet kizárólag az örület vagy a hazugság oldalán találunk.”¹⁹ A dolgozat e lejeune-i téziséből kiindulva vizsgálja, milyen nyomokból következtethetünk Galiba naplójának „megbetegedésére”, hogyan fejeződik ki a különböző szövegszinteken a patológikusnak vagy megbízhatatlannak látszó tudatállapot.

Kimutatható ugyanakkor, hogy nem pusztán a műfaji hovatartozás tekintetében megbízhatatlan Galiba naplója: megbízhatatlan a hordozó, a másoló és – később látni fogjuk – a narrátor is. A dokumentum a regény tanúsága szerint számos transzmütáció ment keresztül, a médiumok gyakori váltása (papírra vetett kéziratból sérülékeny kollódiumlapra készített, a roncsolódásnak kitétt másolat, amit kódolója „nagy fáradsággal” egy lepedőre nagyítva jegyez le (sokszorosít), a kópiákat készítő kéz bizonytalansága az ismeretlen nyelvvel szemben, amely korrigáló mechanizmusokhoz, „népetimologizáláshoz” vezethet, a halandzsa apophasisa és Sándor „fordítása” – mind amellettszól, hogy az olvasó fenntartással kezelje az Üstökös hasábjain megjelent szöveget. A másolás, a környezet hatásainak erősen kiszolgáltatott ismétlések, egy vadlúd farktollaira göngyölt üzenet mediális átvedőesei-átírásai megfosztják a naplót önnön „itt és most”-jától, mintha eredendően nem volna képes létrehozni saját valóságának fogalmát és megőrizni autoritását.²⁰

A folyóirat a „filológusi tekintetnek” alávetett madárnyelv dekódolásával korlátozza az olvasót abban, hogy részt vehessen a jelentésalkotás folyamatában, a lábjegyzetben elhelyezett megjegyzés – „Idegen nyelvre fordítás jogát fenntartjuk magunknak.” (109.) – pedig ironikusan a fordítás fordításának lehetőségét villantja föl.²¹ Mindenesetre az olvasó egyáltalán nem lehet biztos abban, mihez kapott tulajdonképpeni hozzáférést. Mégis, a szöveg azzal, hogy szinte a homéroszi kérdéssel egyenrangú problémává, az egész világ tudományos közegét megmozgató filológiai rejtélyé emeli a dokumentum problémáját a fölvezető fejezetekben, a lábjegyzet pusztá betoldásával mintha egyfajta formai célzást tenne arra, hogy valamilyen „kanonizációs eljárás” kezdődik meg Galiba naplója körül. E gesztusok folyamatosan elbizonytalanítják egymást, ráadásul a valóság és a fikció határán a bevezetésben többszörös metalepszis megy végbe, hiszen a szöveg referenciának használja a Hont, a szerkesztőségi tagokat, és „a Sándort” is, akit Erődi-Harrach Béla a folyóirat és Jókai kapcsolatáról szóló visszaemlékezésében a „szerkesztőség famulusának” nevez, és aki elsősorban pusztán titkári teendőket végzett a periodika munkatársainak.²²

¹⁹ Philippe LEJEUNE, *A napló mint „antifikció”, ford. Z. VARGA Zoltán = Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2008, 15–17.

²⁰ Walter BENJAMIN, *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*, ford. KURUCZ Andrea – MÉLYI József. Online elérés: http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html#j3 (Hozzáférés: 2022. szeptember 21.)

²¹ A halandzsa vagy nulla-nyelvű szövegek fordításáról és fordíthatóságáról egyébként Kálmán C. György írt: KÁLMÁN C. György, *Többnyelvűség és fordítás = Uő., „Dehogyis teremcitromfán”. Irodalomelméleti írások*, Balassi, Budapest, 2019, 100–109.

²² ERŐDI-HARRACH Béla, *Jókai és a Hon*, Élet 1925/4., 67.

A keretelbeszélés tradícióját felidéző fejezetekben megjelenő dokumentum fel- dolgozásának előrehaladtával egyre távolabb kerülünk a hitelességet garantáló kéz- irattól, amely mediológiailag egyébként is a nyomtatott szövegnek mint kulturális terméknek mond ellent,²³ hiszen az olvasó a fikció világába bevonva Galiba saját kézzel írt naplójához az Üstökösben nyomtatott formátumban férhet csak hozzá. Így erőteljesebbé válhat a különböző print médiumok szövegeit illető korabeli olvasói attitűd, az alapvető gyanakvás a fikció vagy a valóság dilemmájának tényére, amely feszültség például a folyóiratokban megjelent közéleti események és hírek mellett közölt fiktív szövegek esetében is fennállhat.

Fontos kérdés továbbá, hogyan kerül ki, majd vissza a papír a játéktérből, ismét a periodika oldalain. Az eredeti hordozó felszámolódik (már dr. Smollis is kolló- diumlapokról nagyítja ki az inskripciót), csak az arra tervezett nyom, a szöveg marad meg belőle. (Mintha a papír, a hüpokeimenoni szerepének²⁴ arisztotelészi vonatko- zása²⁵ ki volna vonva a folyamatból, az archívum, a teljesen egyedi esemény hordozója nem áll rendelkezésünkre, pusztán a reprodukálhatóság médiumaként tűnik föl.) A hordozó sorsa párhuzamba állítható Galiba testének lassú felszámolódásával az északi sarkon, amelyből a szöveg „publikálásakor” feltehetően már nem is maradt semmi, csak tudatának egy leválasztott darabja az „összegöngyölgött hártvács- kák”-on (107.) hagyott, összekuszált jelek összessége. A kézirat kapcsán persze az sem felejtendő, hogy mindössze a kezdő sort („Garbalirbiba Perbetirbi jérbég arbalarbattirbi narbaplórbójarba.” [108.]) közlik belőle „eredeti nyelven”, amelyben föltűnik Galiba Peti neve. Naplója fölfogható saját felszámolódásának archívumaként is, a neve ugyanis a szövegbetétből teljességgel hiányzik (a főntebb idézett első sor csak a keretelbeszélésben jelenik meg, ahol egyébiránt Galiba neve négyszer is előfordul²⁶), sem a többi szereplőnek való bemutatkozásként, sem pedig aláírásként nem tűnik föl a napló/levél végén, pedig keltezéssel is ellátja a kéziratot. Mintha a karakter ezzel az eljárással, a név ontológiai referenciájára hagyatkozva próbálta volna átmenteni magát a jövőbe az északi sarkról, de gesztusa csak saját eltűnését prezentálja.

A regény keretes elbeszélésnek aligha nevezhető, de ezt a struktúrát formailag határozottan fölelevenítő szerkesztésmódjából kiviláglik: több narrátorral számol- hatunk. Jelen értelmezés elsősorban Galiba Peti szólásával foglalkozik, de az *Előszó*- ban megjelenő elbeszélő történetében is kimutathatók a megbízhatatlanság alakzatai. Nem egyértelműsíthető, hogy külső vagy belső fokalizációról van-e szó, mert nem derül ki, hogy narrátorunk megjelent-e a tematizált eseményen, mindenesetre hírt

²³ BENGI László, *Írói hírnév és újságírói névtelenség. A nyilvánosságformák hatása az irodalmi szöveg fogal- mára = Uő., Az irodalom színterei. Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben*, Ráció, Budapest, 2016, 143–175.

²⁴ Jacques DERRIDA, *A papír (a)vagy én, tudják...: Új spekulációk a szegények fényűzéséről*, ford. BÓNUS Tibor = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 381–415. (Techné és teória)

²⁵ Az *ὕποκειμαι* szóból ered, első jelentésben valamilyen alávetettséget fejez ki, ugyanakkor az arisztot- elészi filozófiában a mindenféle változásoktól független létezőt jelöli. Derrida ezzel a kettősséggel játszik a papír kapcsán.

²⁶ A 105., a 106. és a 109. oldalakon.

ad arról, hogy egy fogadáson az egyik tegetthoffi hajós „szőlőnedv befolyása alatt sub rosa őszintén megvallá” (105.), az északi sarkon felejtették egy matrózukat. A mondat több olyan információt is elejt az olvasónak, amely kétségbe vonhatja a hajós által elmondott elhagyástörténet bizonyosságát: tulajdonképpen egy plety- káról van szó, melynek terjedése csoportkohéziós funkciókkal rendelkezik,²⁷ és ez nem elhanyagolható egy banketten, s fontos lehet az is, hogy a tanúbizonyoságot tevő részeg a vallomásakor.

Ezzel szemben a szövegbetét homodiegetikus narrátora a saját megbízhatatlan- ságára a napló madárnyelvén és a beszélő néven kívül elsősorban éppen gyanús – és mindenképp ironikus – magabiztoságának, mindentudásának erős hangsúlyozása hívja föl a figyelmet. A kritikai kiadás külön bekezdést szentel Galibának az ásvány- tantól²⁸ az óhéberig terjedő jártasságának. Jókai megfontolását Galiba karakteroló- giáját illetően voltaképpen egyetlen szemponttal, a szatirikus mozzanat jelentőségé- vel magyarázza: Galiba, egyik kritikusa szerint, gúnyos mosolyt vet Vernére, majd bírálóira egyaránt, akik túlzónak vagy egysikúnak²⁹ tartják a szereplőket. Ugyan- akkor a főhős mindentudó figuraként teljesen szétmorzsolódik a regény végére. Néhány példa a mindentudásra rögtön az elejéről: „A híres lószelídítő Rareynek volt egy titka, amely most már nem titok. A legvadabb lovat tíz perc alatt engedelmes, szelíd báránnyá alakította át, s az egész mestersége abból állt, hogy kloroformot szí- vatott fel vele [...]. Ez volt a világhírű Rarey titka.” (109.); „Csak a másik kettőt vontat- tam el a közeléből: akiket azután szépen megnyúztam, és feldaraboltam műértőleg. (Az apám szalámikészítő volt.)” (113.)³⁰ A szubjektum „aphanisis”,³¹ Galiba Peti széttöredezése párhuzamba állítható a szöveg szerkesztésének stratégiájával, mint- ha a regény előrehaladtával egyre inkább intertextusokra töredezne szét: nemcsak a Bibliából idéz, de saját motívumait is felhasználja,³² s az *Új teremtés művében* az állattani leírások nagy részét Lorenz Okentől (*Allgemeine Naturgeschichte für alle Stande*) kölcsönzi.

²⁷ SZVETELSZKY Zsuzsanna, *A pletyka mozgásformáinak irodalmi ábrázolásai*, Holmi 2002/8., 1052– 1065.

²⁸ Bár az természetesen nem újdonság, hogy Jókai gyakran operál geológiai tényezők beemelésével, helyszí- nei sokszor barlangok. Vö. TAKÁCSNÉ BOLNER Katalin, *Karsztjelenségek és barlangok Jókai Mór műveiben = Karszt és barlang 2004–2005*, Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat, Budapest, 2008, 13–22.

²⁹ A Figyelő 1872. április 14-i száma például így fogalmaz az És mégis mozog a föld kapcsán: „Vannak helyek e regényben, melyek megragadják a szívet, s meggyújtják a képzelmet! Vannak alakok, melyek élethűség tekintetében is kiállják a próbát [...] a krízisig, egy-egy elhibázott vonás, a Jókainál elmarad- hatlan különtség dacára sem pszichológiai ellenmondások, sőt a többi alakban is megvan a helyes alap, csak hogy a költő elrontja túlzásaival a kivitelben azt, a mit jól concipiólt. Nem kívánjuk a regénytől, hogy a valót portrairozza, de azt sem szeretjük, hogy caricaturává torzítsa.” *Hazai irodalom. Eppur si move (És mégis mozog a föld)*, Figyelő 1872/15., 175.

³⁰ Visszaautalnék arra, hogy ez a poén egy korábbi fejezetben is előbukkan (*Az otffeledett matróz*), ahol pont egy darab kolbász jelzi Galiba Peti hiányát.

³¹ Régis DURAND, *On aphanisis. A Note on the Dramaturgy of the Subject in Narrative Analysis = Lacan and Narration. The Psychoanalytic Difference in Narrative Theory*, szerk. Robert Con DAVIS, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1983, 860–870.

³² Ilyen visszatérő elem a magasba emelt hajó motívuma, amely például az *Ahol a pénz nem isten* című szövegben is előfordul. (580.)

Bár a tudományos perspektíva meghatározza Galiba kalandjait, a regény folyamatosan elbizonytalanítja saját attitűdjét: egyrészt a természettudományos diszkurzus áltudományos kereteiben működik, a narrátor néha mintha össze-vissza beszélne, összeférhetetlen geológiai tényezőkkel operál (egyreszt a kőzetek nem fordulhatnak elő a leírt kiterjedésű üregekben, vagy a bazaltláva megközelíthetetlen, mivel hőmérséklete híg állapotában minimum 1100 °C),³³ anakronizmusokkal él például Lámech és Naháma esetében.³⁴ Ez utóbbi megoldás a szereplők jelenbe átmentett létezésének időbeli ellentmondására is rámutat.

Interpretációnk az elbeszélő megbízhatatlanságát a környezeti ráhatásokkal kísérli meg kapcsolatba hozni. Galiba barlangjárása és alászállásának körülményei határozottan felajánlják az olvasatot, amely szerint a napló egy oxigénhiányos állapotból, a különböző mérgező vegyianyagokkal (metán, szén-dioxid, naftagáz stb.) való találkozásból következő „lépüléstörténetet” dokumentál, s melynek tulajdonképpen hallucinációs lecsapódásai a szövegnyomok. Az első, e téren igen hangsúlyos szövegrész *A kövek fénybogara*iban található, ahol a szereplő egy agyagréteget próbál megbontani a csákányával, és ahogy szénsav fejlődik a munkafolyamat során, a földhöz vágja a „fojtó lég”. Ez az első alkalom, hogy Galiba Peti elveszíti az eszméletét az oxigén hiányától: arra ébred a *kábulatból*, hogy „a cigánykovácsból promoteált borbély ráspollal borotválja” (141.), majd nem sokkal később ráeszmél, csak képzelődött. A medvéje, Babi nyalogatja az arcát. *A bazalt születése* című fejezetben egy óriási huzat teríti földre, és „félleg megvakulva és kimerülve”, összezavart fejjel („a fejemet úgy éreztem a dörgés alatt, mintha egy elszabadult gőzgép szélvitorlája rázná teljes erővel”) és érzékekkel („„látni» véltem a hangot, mint a villanyindukció-gépből kisugárzó fényt” [151.]) igyekszik követni az eseményeket. A következő oldalakon egy olyan kristályképződménybe érkezik, ahol mindenféle hatalmas, megkövült szörnyeteget talál, majd aranyat és ezüstöt – de a fejezet végén ő továbbra is csak a levegőt keresi. („Én levegőt kerestem.” [155.]) Galiba saját testének fizikai állapotára vonatkozó megjegyzéseiben a leggyakoribb, alapélménynek minősíthető aggálya, hogy légszomja van. („Fulladoztam.” [244.]) A levegő minőségét egyébként folyamatosan ellenőrzi is, vagy reflektál arra, éppen miért nem. („Hálósobánk [...] csak két fok melege mutatott [...]. Viszont annyival fojtóbb volt benne a lég.” [157.]; „hebehurgya mohósággal estem neki kurta nyelvű csákányommal az agyagrétegeknek, amiből az lett, hogy egy perc alatt kialudt a Davy-lámpásom” [140.]; „Mikor aludni mentem, lámpásomat rendesen el szoktam oltani [...]. Nagy barlangokban nem volt okom

³³ Takácsné Bolner Katalin írásbeli közlése alapján. Ezúton köszönöm a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társulat segítségét, különösen Takácsné Bolner Katalin, Kraus Sándor, Surányi Gergely és Vincze Péter közreműködését a természetrajz-olvasáshoz.

³⁴ A kritikai kiadás idézi Dr. Vajda Béla *Jókai és a zsidóság* című könyvét, amely több ízben jelzi ezeket a jelenségeket. Például a regény 212. oldalán használt *keraim* szót, mivel a „keraita felekezett i. u. a VIII. században keletkezett” (573.) (Lámech pedig bibliai pátriárkaként egyenesen az ószövetségből érkezett.) Különösen ironikus, amikor jogi anakronizmusokról van szó – például Lámech „Kájim li!” fölkiáltása után Galiba az ősapósnak tulajdonítja a *Schulchán Áruch* ismeretét, amely a kritikai kiadás meghatározása szerint egy „1564-ben Velencében megjelent törvénykönyv, a zsidó szokásjog és a rabbinikus jog egyeztetése.” (575.)

a vihedertül félni az újra meggyújtáskor.” [173.]) Az elbeszélő igen fontos, folyton használatban lévő eszköze a bányászatban elterjedt Davy-lámpa, amelyet elsősorban az oxigénmegvonó metán mérésére és a sújtólég elkerülésére használtak. („Valahonnan naftagáz szívárog fel [...]. Itt nem jó helyen járok! [...] S a Davy-lámpa nem arra való, hogy a veszedelemtől megóvjon, csak arra, hogy annak közellétét tudassa.” [192.])³⁵ A narrátor így sokszor pusztán a lámpa lángjának változásaival írja le a veszélyhelyzeteket, csak utalásszerűen, anélkül, hogy hosszadalmasan kifejtené őket.

Galiba Peti leírásairól érdemes továbbá megjegyezni, hogy bennük a narrátor percepciója sokszor két – létmódjában és funkciójában egymástól egész távoli – dolog korrespondenciáját képezi egy hasonlatban vagy egy metaforában – ez a korábbi idézetekből is kiviláglik. Ilyenek például a különböző építészeti struktúrák („Merész karzatok futnak körül a magasba csipkés párkányokkal, s a barlang közepét kettéválasztó szédületes örvényen egy ördöghíd vonul át kristálytisza jégtömegből, míg a hátsó falról mintha egy irtóztató fehér kárpit csüggne alá, mely egy titáni orgonát takar el.” [121.]) és technikai vívmányok („Negyven méter volt a [cet] hosszúsága a fejétől a farkáig: akkora, mint egy dunai gőzhajó.” [173.])³⁶ – amelyeknek jelentőségét a dokumentum sokszorosításának vizsgálatokor is megfigyelhettünk, mivel a szöveg továbbításának és feldolgozásának folyamatában jelentőségteljesek.

Ezeket a leírásokat olvashatjuk Galiba percepciók eljárásának leleplezésekként is: nemcsak a látványt jelenítik meg, hanem a metaforizáló működésmódját is, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen módon alkotja meg maga körül a világot, illetve alakítja befogadhatóvá azt, amit az elme nem képes földolgozni önmagában. Ez az eljárás magában hordozza a gyarmatosítás mozzanatát, amelyet önmagában már a Tegetthoff-expedíció felfedező-jellege is indikál, de a narrátor kifejezetten hajlamos a tér kisajátítására (az első gesztusa a medve megszelídítése, majd elnevezése). Természetesen ilyen módon az értelmezés játéktérébe emelhetők az elhódítás kapcsán a korábban emlegetett intertextuális utalások is, amelyek sok esetben idegen nyelvű szövegek átirataiként, fordításokként kerülnek bele a szövegtérbe mint a „kulturális kisajátítás” termékei. Mintha azzal, hogy intertextusokat ágyaz a fejezetekbe, Galiba arra törekedne, hogy korábban elraktározott tudásanyagból elvonva építse föl a világot.

A kolonizálás mechanizmusai ezen a ponton összefüggésbe hozhatók a burke-i fenséges³⁷ kérdéskörével. Galiba számos esetben használja a fenséges attribútumait jelölő, vagy azok tulajdonságmezejét tartalmazó szavakat. („Embertül kigondolhatatlan pompa” [159.]; „rettentő dombormű” [121.]; „nem emberi szemek számára való tünemény” [151.] stb.) Burke elméletében a fenséges egyértelműen leválasztható

³⁵ A tárgyat motívumként is érdemes lehetne megvizsgálni az egyes szöveghelyeken mint az értelem metaforizációját, ugyanis a regény fénykezelése nagyon lényegi, akár a napszakok és az éjszakai idő múlását illetően.

³⁶ És többek között azért is érdekesek, mert a regény cselekményének szintjén több ízben reflektál a korszak műszaki-tudományos fejlődésére. Erről bővebben lásd MÓZES Mihály, *A modernizáció fény- és árnyoldalai = Összhang. Tudomány a gazdaságban és a társadalomban*, szerk. BESSENYEI József, Eszterházy Károly Főiskola – Líceum, Eger, 2012, 47–73.

³⁷ Edmund BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Sublime and Beautiful*, szerk. James T. BOULTON, Routledge, London – New York, 2008.

a szépről, és a megfigyelő pozíciójából érhető tetten. A rettegés és a lenyűgözöttség kettőse, amit elsősorban valamilyen nagyszerű természeti jelenség okoz (Burke az óceánokat hozza példának), a lélek összes akcióját felfüggeszti, mivel az elme teljesen eltelik a tárggyal, amely ennek okozója, és nem enged mást beférkőzni – tulajdonképpen az én szubverziójával jár együtt.³⁸ A fenséges Burke-nél ráadásul összekapcsolódhat az ismeretlennel, az obskúrossal, aminek egy idegen vidék fölfedezése és az ősi nyomatokkal, megkövült élőlényekkel való találkozás a betetőzésének minősülhet. Galiba fentebbi leírásaiban a megszelídítés tehát nemcsak a birtokba vétel vagy az otthonossá tétel, a belakás gesztusával tartozik össze, hanem értelmezhető a látvány „gyarmatosításaként”, illetve egyfajta kísérletként a fenséges tompító befolyásának csillapítására.

A szereplőt tehát több olyan környezeti hatás éri – fizikaiak és mentálisak egyaránt –, amelyből a regény logikája szerint az következne, hogy a narrátor képzelt szcenáriókat, az „én” integritását veszélyeztető hallucinált jeleneteket keverjen a szövegvilágba. A cselekmény második felében – a két légszomj köré szerveződő nagyobb jelenet után – hirtelen sci-fi elemek szűrődnek be a regénybe: a korábbi karbonkori élőlényeket fölváltják a vízözön előtti emberek. Ha ez nem lenne elég, Galiba feleségül vesz egy őskori asszonyt, de találkozik Káinnal is, aki a szeme láttára porlad el, majd szembesül az evolúció legfontosabb állomásaival. Mondatai sokszor utalnak az érzékek összezavarodására, általános zavartságára vagy bizonytalanságára különböző szóképekkel („méhdalt zeng a naftagáz” [193.]), szinesztéziával él („hanghullám csillámlott szemeim előtt, mint a pávafark” [151.]), sokszor egyértelműen úgy tűnik, mintha a környezete levált volna a valóságról. („A víz világított. Valami homályos foszforeszcens derengés hatott át a hullámokon, ami folyó fénné vált a habok éles gerincein. S ahol azok megtörtek, a hulló vízcseppek úgy tűntek fel, mintha hulló szikrák volnának.” [173.]) Egy másik szöveghelyen a holdról (sic!) beszél hasonló modalitásban: „– táncolt! Ugrált odafenn előre-hátra, jobbra-balra, torzképe hol megnyúlt szomorúra, hol kiszélesedett kacagóra: a szélei hullámozottak, néha kétfelé akart szakadni két külön gömbre, mik újra egyesültek.” (194.) Galiba emellett a cselekmény számos pontján kételkedik abban, amit lát vagy gondol („Bányatündérek járnak itt? [...] Babi elérte kétségbeesésem indokát, s neki jobb sejtő tehetsége volt. Ő nem gondolt bányarémekre.” [170.]), a legtöbbször egészen átironizált hangnemben.

A *húszézer éves menyasszony* című fejezet például egy kettős vonatkozású megjegyzéssel indít („Töprengésemnek még egyéb gátja volt, mint metafizikai és pszichiátriai nehézségek.” [165.]), a „pszichiátriai nehézség” kifejezés ugyanis visszautalhat az előző rész aggodalmaira és kérdésfelvetéseire, tudniillik, hogy az özönvíz előtti emberek miképpen reagálnak majd a világ „hirtelen” változásaira, ugyanakkor értelmezhetők ironiával átítatott utalásként Galiba mentális állapotára is. Ettől nem sokban különbözik a Nahámával való eljegyzés jelenete, aki a történet szerint e meghatározható pillanatokban még kristályba kövülten áll élettelenül, de Galiba önmagához

³⁸ David S. MIALl, *Annihilation of Self. The Cognitive Challenge of the Sublime = Cognitive Literary Science. Dialogues between Literature and Cognition*, szerk. Michael BURKE – Emily T. TROSCIANKO, Oxford University Press, 2017, 55–72.

intézett kérdése („Nem tudom, képzeltem-e, vagy valóban úgy volt?” [167.]) egyaránt érhető az abszurd szituációra (amely tartalmazza a házassági ajánlat nem elhanyagolható körülményét, miszerint a nő, akinek a javaslatot megtették, a legnagyobb valószínűség szerint egy valaha volt ember maradványa pusztán), és arra, hogy Naháma „úgy tetszett, mintha mosolygott volna rá” (167). Ezt követően a második találkozás alkalmával, amikor kiterveli a két ősember „feltámasztását”, káprázatba hozott érzékekről beszél (200.) – a nő feltámasztásának módszere aztán szintén patetikus hallucinációkba csúszik, angyalok kara zengedez, és az okozott földrengés vibrációja szivárványos, pávafarkhoz hasonlatos karikákkal vonja őket körbe, mint egy glória. A kételkedést erősítheti, hogy a szereplő maga is folyton tanúbizonyságot keres, mint korábban is említettük, bizonytalan saját szavahihetőségében: a *Menyegzői kéjutazásban a föld alatt* epizódjában például áldozathozatalként éli meg, hogy ki kell kalapálnia a térdig beszorult Lámekhet a kristályból, mert így felszámolja a tényleges bizonyítékot és akadályokba ütközhet majd visszatérésekor az érvelése arról, hogy valóban özönvíz előtti emberekről van szó. A narrátor néhány mondatos bizonygató retorikája után az Ős geneológiában egy egész fejezettel duzzad, üldözési mániává lényegül át („Tudom én azt jó előre, hogy mindezekre, amiket én itt megírtam, sok oldalról fogják azt mondani, hogy mindez talán nem is igaz. Előjönnek majd a geológusok, kémikusok, [...] filológusok [...] bebizonyítani, hogy mindez lehetlenség” [233.]), Galiba szinte patológikus megszállottsággal tisztázza „dédapósa”, Lámekh bibliai geneológiáját.

E perspektívából különösen érdekes *Az új ég* és az azt követő, *Tegetthoff* című fejezet. Előbbiben Galiba újra megpillantja a felszín és elborzad a látványtól, ő ezt az idegen, átváltozott környezetet, ahol az „ég tűzfényétől ragyog” a patak, nem ismeri. A korábban elsodródott gályát a foszladozó ködben látja meg újra, és első kérdése, vajon valóság-e, amit látni vél („Érzékeim *hallucinációja* játszik-e velem, vagy az arktikus tengerek délibábjai ámítanak káprázataikkal?” [239. Kiemelés tőlem – P. K.]). Amikor az elbeszélés szerint „visszakerült a földélzetre”, leborult a földre örömeiben, majd *testvéreként* ölelte át az árbócot és a kéményt. Az olvasó ezen a ponton ismét joggal bizonytalanodhat el Galiba józan eszét illetően, kétes viselkedése és a képzelgésekre kérdezések miatt, de a cselekmény további mozzanatai is tartogatnak érdekességeket. A hajó – az ősemelekhez hasonlóan – megelevenedni látszik, hirtelen elkezd Galibához beszélni, „igen furcsa” beszéddel: „Pattogó hangok a vaspántok között, súrló zöreje a hajófenék vasoldalán, síró nyikorgások [...] Ezeket beszélt hozzám a hajó.” (242.) Ez a jelenet olvasható a narráció önleplezésének is, amelyben Galiba Peti antropomorfizáló eljárására hívja föl a figyelmet a természeti objektumokkal és a tárgyakkal szemben az elidegenedés és a magány tünetegyütteseként, és elhinti annak az eshetőségét, hogy talán Nahámára és Lámekhre is vonatkoztatható. A jégtorlaszba szorult Tegetthoff (ez az alaphelyzet szintén ismerős korábról) kiszabadításának során az egész hajó víz alá merül. Szerencsétlen Galiba ebben a kalandban is híján van a levegőnek: „Fulladoztam [...]. Ha idefulladok is, de a Tegetthoffot el nem hagyom. Mi egymáséi vagyunk.” (244–245.) De nem engedi a gályahajót elveszni, bravúros módon navigálja a víz alatt, míg az felszínre nem bukik és irányba nem áll.

Itt mintha egy izgalmas visszavonása történe meg az egész procedúrának: Galiba, miután a vészhelyzetet legyőzte, annyira ügyes-bajos teendőire, az úgynevezett nagy cselekedetekre koncentrálni, hogy önmagára vonatkozóan egyedül az átnedvesedett ruháit említi meg, de ezt is két tagadó mondat közé ékeli: „Nem volt magamra gondom. Át voltam ázva: nem is gondoltam rá.” (245.) (A ruhák egyébként a szövegrész első szakaszában kerülnek fókuszba, mintegy hangsúlyozva a későbbieket – Galiba hosszasan taglalja, milyen öltözetet fog átmenteni Nahámának a hajóról.) Az utolsó bekezdésben ugyanakkor az elbeszélőnk arra hívja föl a figyelmet, hogy az öltönye – varázslatos módon, az északi sark hidegében – egy-kettőre megszáradt a tevékeny hajókormányzásban. A valóság logikája alapján ez nemigen lehetséges. Mintha a narrátor – tulajdonképpen reflektálatlanul, hiszen ő nem tudatosíthatja az elméje megbicsaklásait – ezzel az elhibázott logikával vonná vissza, tenné meg nem történtté a kalandot, anélkül, hogy a hallucinációk tényével meg kéne birkóznia. Ez a visszavonásos eljárás a már több helyütt idézett teremtéstörténetre is érvényes. Galiba Peti végignézi a „vajúdó vízfenék” (261.) fölgyorsított törzsféjlődését, de a láztól és a fáradtságtól elgyengülve muszáj hazatérnie pihenni, majd miután a hosszas alvásból fölébred, visszamegy az újjászületett földhöz a *Ne tovább!* című, utolsó fejezetben: „Hóvilágnál, északfélynél bejártam még egyszer Nahámával és Lámekh-vel, kísérve hű medvémtől, a csodaképpen átalakult völgyet. *Se növény, se állat* nem volt benne többé.” (265.) Az elbeszélés ugyanazzal a negatív szófordulattal írja le a környezetet, amivel az előző fejezetben a kiindulási pontot, az evolúció kezdeti pillanatát jellemzi, amikor „még üres volt az egész völgy. *Se állat, se növény* benne.” (253. Kiemelés tőlem – P. K.) Minden, amit a narrátor korábban látni vél, csaknem nyomtalanul tűnik el a szövegegyesben.

Bábi, Galiba medvéje az egész cselekményben végigkíséri a hőst: az első fejezetben bukkan föl, és megszelídítése annyira jól sikerül, hogy a végsőkéig a narrátor társa marad. Funkcióját tekintve a történetvezetésben az olyan nehézségek áthidalásában segít, mint amit az egyes leküzdhetetlennek tűnő geológiai tényezők, szakadékok, kemikáliákkal telített tavak jelenthetnek. Alakja sok esetben antropomorfizált, egy fentebb már elemzett hallucinációban például borbélynak képzei a narrátor, de képes komplex érzésekre (elgyászolja például halálakor a medvekirályt, megfigyelhetők rajta a veszteségérzet különböző fázisai), és több ízben megmenti Galibát, amikor annak veszélybe kerül az élete.³⁹

A medve tehát nem pusztán az értelmezésben lényegül kulcsfigurává, de a már többször hivatkozott, sajátos teremtéstörténetben ismét fontos szerepet kap. Galiba hosszadalmas leírásban fejtegeti a mocsárban kifejlődő polip anatómiáját és viselkedésmintázatát. Az állat nagyon pontos, szinte elborzasztó ábrázolása önfenntartó technikájának részletességében csúcsonylik ki: a polip átlátszó hártlyaként húzódik

³⁹ Bródy átdolgozott, ifjúsági kiadásában kimarad az eredetiben megjelenő szerelmi szál és a sci-fi elemek egy része, de Galiba medvéje központi szerepet kap. Fontos mozzanat, hogy a narrátor a cselekmény több pontján hozzá hasonulni kényszerül az állathoz (például önmagát Bábához hasonlítja, mikor négykézláb kell másznia az üregekben, tehát szinte egyenrangúak a Bródy-féle változatban, ezt az is bizonyíthatja, hogy egyes döntések meghozatala előtt „tanácskoznak”).

rá áldozatai testére, és bár az észrevehetetlen, vékony hólyagon át sértetlennek tűnnek az elejtett halak, a polip lassan kiszipolyozza őket, és csak a bőrt meg a csontokat hagyja meg belőlük. Ennek a teremtménynek („Nincs se feje, de szeme, se szíve, se gyomra, mégis mindent megtámad, megemészt [...], átalakít.” [255. Kiemelés tőlem – P. K.]) a csapdájába esik Bábi is – Galiba először nem érti, mi történik, a medve ugyanis „veri magát a földhöz, és amellet nem tud hangot adni”, aztán mikor észreveszi, hogy a jegesmedve feje be van vonva a polip hártlyájával, fölállítja a diagnózist: „ez a nyomorú fereg képes lett volna ezt az óriási állatot megölni, mely nem tudta, hogy mi baja, ki bántja: a lélegzetvétele egyszerre el volt fojtva.” (256.) Bábi jelene metaforikusan ráolvasható Galiba sorsára, tulajdonképpen *mise en abyme*-jének tekinthető. A polip átminősül a fojtogató körülmények szimbólumává,⁴⁰ és feleleveníti az örület és a zavartság alakzatait. A narrátornak a történet során alapélménye a légszomj, emiatt lassan elveszíti a kontrollt az események irányítása fölött, eszement galibákba keveri magát, sokszor kockáztatja a saját épségét – és a „hangadás” is problematikus számára, ahogyan az a halandzsául írt naplóból kiviláglik.

A megbízhatatlanság motívuma kapcsán följöttünk a hordozó és az én integrálásának szétforgácsolódását a regény különböző szintjein. Megállapítottuk, hogy ennek kapcsán a szövegbetétnek bizonytalan a státusa a hordozó sérülékenységet és a madárnyelvet illetően. A regényben megjelenő narrátorok megbízhatósága a diegézis minden rétegében megkérdőjelezhető: ahogyan az egyik fölvezető fejezetben az elbeszélő nem vizsgálja fölül a „sub rosa” lerészegedett információforrás által elhangzottakat, úgy Sándor, a fordító tevékenységét sem követi szupervízió. Megvizsgáltuk Galiba karakterológiáját, amely voltaképpen önmaga fölszámolásában jön létre: egyrészt saját végtelen és sokszor önellentmondásos tudásában forgácsolódik szét, másrészt a különböző környezeti tényezők ráhatásai miatt. Nyomon követtük, hogyan válik egyre kevésbé valóságos a szövegvilág, hogyan épülnek bele a leírásokba a hallucinációkat mozgósító, az érzékek megzavarodását és összekeveredését jellemző részletek. Az összekeveredés és megzavarodás témáját folytatva a következőkben a halandzsa szövegen belüli értelmezhetőségére térünk ki.

Arba jérbég arbalarbattirbi narbaplorbó

A *halandzsa* szó az irodalomtörténet és a nyelvészet legbölcsebb belátása alapján Karinthytól származik:⁴¹ a fáma szerint a szerző találkozott egy gégebajos képű-

⁴⁰ A polip egyébként a „színlelés” vízben élő állatszimbóluma. (*Állatszimbólumtár*, szerk. VÍGH Éva, Balassi, Budapest, 2019, 275–277.) Erre a tulajdonságára Jókai is rávilágít, amikor a hártlyaszerű zacskóját részletezi. Úgy tesz, mintha ott sem volna – könnyű félreérteni. Megjegyzendő továbbá, hogy ez a hártlya-attribútum fölidézheti Novalis szaiszi tanítványainak fátylát.

⁴¹ KARINTHY Ferenc, *Halandzsa*, Magyar Nyelvőr 1946, 120. Megemlítendő, hogy a folklorisztika hagyományos szemléletmódja ugyanakkor magyarországi megjelenését jóval korábbra teszi, és a szokatlan vagy jelentés nélküli elemeket például „félrehallásból” eredezteti, vagy a szövegek többszöri áttételéből származó szövegromlásként értelmezi. (TAMÁS Ildikó, „Tallót subál, polyót vet”. *A halandzsa mint nyelvi humor = A humor nagytón keresztül*, szerk. BODA-UJLAKY Judit et al., Tinta – Selye János Egyetem – ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2016, 42–50)

nökkel, Lachsszal, akinek szerencsétlen betegségéből kifolyólag nem értették a mondanóját, és aki ezzel megbékélve végül saját intenciójából mindenféle érthetetlen szavakban kezdett el beszélni. Ebből kiindulva a halandzsa szigorú értelemben olyan nyelvi konstrukció, amely leginkább konvencionális definíciója szerint a beszéd parodiájának minősül, és amit a nyelvi konszenzus határainak szétfeszítéséből, a „nyelv egyes rétegeinek megtagadásából”,⁴² nyelvtani anomáliákból kifolyólag nem vagyunk képesek megérteni.⁴³ Kappanyos András az avantgárd dal foglalkozó könyvében felhívja a figyelmet arra a fontos tényre, hogy bár a halandzsa elsősorban morfológiai szinthez tartozó normasértésnek tűnhet, mégis csak azt kell mondanunk, hogy kiépíthet morfológiai szabályrendszert: mivel a legtöbb „halandzsáról pontosan megmondható, milyen nyelven van.”⁴⁴

A nemzetközi szakirodalom ezt a kifejezést *nonszensz*nek fordítja. Jean-Jacques Lecercle téziseiben a nonszensz nem expliciten parodizál, ugyanakkor az irodalomelméletet is képes átparodizálni. Önreflexív műfajnak tekinti, amelyben a jelrendszer rendhagyó mechanizmusai, hiányalakzatai világossá teszik, hogy ezek a működési zavarok szintén jelentésképzők lehetnek. A halandzsát alapvetően konzervatív-forradalmi műfajnak tekinti: konzervatív – akár kappanyosi értelemben –, mivel gyakran hajlandó betartani a nyelvtani szabályokat, a diskurzusok maximáit, belátni a parodizált szerző tekintélyét. Ugyanakkor ennek ellentétét is a természetébe kódolja fölforgató, paradigmataszegő működésmódjával – értelmezésében ezt az ellentmondást strukturálja át a pusztítás és az építkezés, a túlszervezés és a rombolás dialektikájává.⁴⁵ Közelebb kerülhetünk a halandzsa természetéhez, ha megnézzük a *nonszensz* szó eredetét, amely több ízben kapcsolódhat a korábbi fejtegetésekhez. Etimológiáját tekintve a szóösszetétel a *non* és a *sensus* latin szavak kapcsolódásából jött létre: a negatív prefixum világos, a *sensus* jelentésárnyalatai viszont bővítik a kifejezés fölhasználhatóságát. Egyaránt vonatkozhat ugyanis az érzékelésre – Finály Henrik a látást [sensus vivendi] és a hallást [sensus audiendi] hozza példaként –,⁴⁶ az öntudatra vagy az értelemre, illetve használható *jelentés, szó* vagy *mondat* értelemben is.

A *nonszensz* tehát az észlelés zavarának vagy hiányának egészen sok fokozatát, tág fogalmi hálóját fedi le. Fónagy Iván halandzsa-szócikkében⁴⁷ szintén reflektál

⁴² FÓNAGY Iván, [A] *halandzsa = Világirodalmi lexikon*, IV., főszerk. KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1975, 166.

⁴³ BÜKY László, *Egy Karinty-halandzsa nyelvi háttere*, Magyar Nyelv 2020/1., 64.

⁴⁴ KAPPANYOS András, *Tánc az élen. Ötletek az avantgárdról*, Balassi, Budapest, 2008, 50–51.

⁴⁵ Jean-Jacques LECERCLE, *Philosophy of Nonsense. The Intuitions of Victorian Nonsense Literature*, Routledge, New York, 1994, 2–4.

⁴⁶ FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára*, Franklin Társulat, Budapest, 1884.

⁴⁷ Rendkívül sok meghatározás létezik, amelyeken általában árnyalatnyi eltérések mutathatók ki. Fónagy Iván előbb idézett szövegét azért emelem ki, mert nem egyértelműsíti önmagát, a szócikk jól megmutatja, milyen elkülönítődései lehetnek a badarságnak. Tamás Ildikó szakszövegeiben például észrevehető, hogy a szerző azonos dolgokat mozgósít az egyes szakszövegekben, de birkózik a terminológiával, egyszer Fónagy egyik meghatározását idézi (például TAMÁS Ildikó, *Nem jársz át az eszemen! Humor a diáklóklórban = Humorstílusok és -stratégiák*, szerk. NEMESI Attila László et al., Tinta, Budapest, 2018, 312–323.), egyszer maga igyekszik definiálni a jelenséget, amelyben hangsúlyeltolódás figyelhető meg (TAMÁS Ildikó, „Szárnyati / Gézamalacra”. *A halandzsa természetéről = Körösi Csoma Sándor. Az igazság keresése*, Körösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, 2015, 170.)

a halandzsázás lehetséges szintjeire: az „áljel” felől halad a „nyelvi mű”, „az üzenet” felé a fölosztásában.⁴⁸ Ha innen nézzük az előző okfejtés elemzett szövegrészeit és Galiba viselkedésmintázatát, könnyedén elmondható a szövegbetét tartalmi aspektusáról, hogy halandzsázik: a geológiai terminus technicusok helytelen és össze nem illő alkalmazása, a sokszor érthetetlen, korábban hallucinációnak minősített képek használata, a cselekmény vezetésének önellentmondásai mind ide sorolhatók. Mint már korábban említettük, a naplóbétét nyelvére maga a lejegyző nem tesz utalást, a fordító Sándortól tudjuk meg a regény extradiegetikus szintjén, hogy a talált kézirat madárnyelven van írva. A madárnyelvet a halandzsa egy speciális osztrályába sorolhatjuk, mert elsősorban agrammatikusnak vagy értelmetlennek tűnhetnek, ám a szavak önmagukba zárva megőrzik saját jelentésük integritását, bár a felszínük széttöredezik, és értelmetlen szótagok (Fónagy kifejezésével az úgynevezett logatomok) ékelődnek a szillabák közé. Tamás Ildikó besorolása alapján⁴⁹ a madárnyelv lehet szóbeljeji változtatásokon átesett halandzsátípus,⁵⁰ nyelvi redundanciát okozva. Az ilyen típusú redundáns beszédet sok esetben az infantilizmussal kötik össze, vagy valamilyen módon patológikusnak értelmezik.⁵¹

A nyelv szabályainak részleges vagy látszólagos felfüggesztése párhuzamba állítható a leírt világ szabályainak felfüggesztésével is, hiszen a halandzsa – ahogy arra fentebb utaltunk – a szöveg tartalmi szintjén is érvényesül: a környezete különböző behatásaitól, vegyi anyagaitól megterhelt állapotban a szereplő azt hiszi, valami valót lát, logikusnak és világosnak véli a dolgokat, mégis minden a nonszensz köré rendeződik, egyre összefüggéstelenebbé és tudománytalanabbá válik, ugyanakkor ez a sajátos világszervezés egyéni paradigma teremtésével is jár. Ahogyan a madárnyelvben van valamiféle szabályosság, így a Galiba által létrehozott másodlagos valóságban is működnek szabályok, gondolhatunk itt például arra, ahogyan a technológiai bázisát kezeli (példának a már sokat emlegetett Davy-lámpa használata, vagy az ámbra-cet szakszerű boncolása hozható).

Az képes ennek a nyelvnek a föloldására, aki ismeri ezt a sajátos szabályrendszert: a regény esetében a halandzsa úgynevezett közösségi funkciója⁵² tehát különös jelentőséggel bír. Galibának, aki elszakad a civilizációtól, elsődleges célja az volna,

⁴⁸ FÓNAGY, I. m., 160–166.

⁴⁹ TAMÁS, *Nem jársz át az eszemen!*, 312–323.

⁵⁰ A szakirodalom a madárnyelvet általában kifejezetten a gyermekfolklorhoz köti, amiből egyfajta megelőlegezett nyelvi regresszió is következik.

⁵¹ Többek között például Gilles Deleuze is, aki a nyelv halandzsázó természetét az örültség nyelvéhez kapcsolja. Levezetésben az örület tünetegyüttesét elsősorban az – egyébként ontológiai értelemben is vett – felszín széttroncsolódásával azonosítja, a test „szítává” töredezésével, amelybe a szavak behatolóként próbálnak becsapódni. Az örület nyelvének szerveződésében nem a szavak jelentésének visszanyerése a tét, hanem ezeknek az ellenségnek tekintett szavaknak az elpusztítása. Galiba madárnyelvének értelmezésekor kölcsönvethetjük Deleuze felszíni széttroncsolódásról szóló gondolatmenetét: ahogyan korábban láthattuk Galiba testét és identitását széttöredezni az örület mintázataiban, úgy roncsolják a megrepedt szótestet a madárnyelv sajátos szabályrendszere alapján létrejövő, beszűrődő szótagok, így téve kísérletet a jelentés megsemmisítésére. (GILLES DELEUZE, *A skizofrén és a nyelv. Felszín és mélység Lewis Carroll és Antonin Artaud írásaiban*, ford. HÓDÖSSY Annamária, Helikon 1995/1–2., 80–93.)

⁵² TAMÁS, *Nem jársz át az eszemen!*, 315.

hogy leveleit mihamarabb megtalálják, érte jöhessenek – a dokumentum hozzáférhetősége mégis nehezített, mivel madárnyelven van írva. A valahová tartozás vágya kódolt nyelvként manifesztálódik, a hazatérést magát mintegy ellehetetlenítve.⁵³

Galiba halandzsáját a narráció extradiegetikus szintjén két dolog is fölvezetni látszik. A halandzsa, mint már megjegyeztük, természetéből adódóan fókuszba állítja a szó testét, igyekezve eltakarni az értelmet és a jelentést. Ezt látjuk is az első, fölvezető fejezetekben, amelyek a talált kézirat eredetét beszélnek el, ráadásul ezt a mechanizmust figyelhetjük meg a korábbi idézetek példáin is, a főhős testére vonatkoztatva, melyekben Galiba fulladozik, éhes, aludni tér – mégis, a különböző fiziológiai események mögötti jelentéseknek csak a felszínét kapirgálja, nem jut a jelentésükig.

A probléma középpontjában tehát a szótest áll, amit először kibetűzni is alig lehetséges. A Quebecben talált naplót egy dr. Smollis nevezetű természetbúvár vizsgálja át és készít belőle másolatokat, hogy továbbküldje a világ minden tájára. A tartomány neve tekinthető palindromnak,⁵⁴ mert visszafelé olvasva azonos önmagával, megegyezik hangsorában. Ez az onomasztikai játék alapvetően a nyelv materialitására összpontosítja a figyelmet, de így van ez dr. Smollisszal is. A doktor neve ugyanis a latin diáknyelvből származtatható⁵⁵ vegyületszó:⁵⁶ a „*Sis mihi mollis amicus!*” rövidítése.⁵⁷ „*Légy nekem kedves barát!*”, így köszöntötték tószóban egymást koccintáskor a deákok, és ez az üdvözlés rövidült az idők folytán smollisszá a *sis* és a *mollis* összerántásával. Ez az adalék nemcsak azért érdekes, mert felfedi a nyelvi játék természetét és fókuszba helyezi a szótestet, hanem mert voltaképpen ez a név az egyetlen lényegi információ, amit a narrátor elárul a szereplőről, nem fedi föl egyéb karakterjegyeit, s ebben az identitás-szervező elemben pusztán az itallal mint tudatmódosító szerrel teremt kapcsolatot. Tehát nemcsak – a megbízhatatlan elbeszélőket vizsgáló szövegrészben tárgyalt – Galiba kapcsán beszélhetünk a vegyi anyagok miatti és a kémiai folyamatokból következő módosult elmeállapotról, hozzácsatolva az elsődleges narratívában a „sub rosa” mesélő, ittás matróz zavaros tudatállapotát, hanem a másolatokat készítő dr. Smollis esetében is. Így a kézirat megbízhatatlanságára még egy réteg rakódik.

Megállapítható tehát, hogy a dokumentum a legkülönbözőbb nézőpontokból fokozhatja az olvasó bizonytalanságát. Pedig az ember „kényszeres értelmező-gépezet”:⁵⁸ a nonszensz vagy halandzsa alapjának tekinthetjük azt a paradoxont is, miszerint

⁵³ Eisemann György tanulmányában az ilyesfajta nehezítést a romantika egyik toposzáként értelmezi, amely szerint a talált dokumentumok legyőzik a teret és az időt. Vö. EISEMANN György, *A Genézis mint technológia. Jókai Mór travesztíája Jules Verne modorában*, Műhely, 2018/4., 67.

⁵⁴ Uo., 68.

⁵⁵ „Das Schmollistrinken”. Erich BAUER, *Schimmerbuch für junge Corpsstudenten*, Verden 1971, 50.

⁵⁶ A főntebb hivatkozott Gilles Deleuze az örület nyelvéről való érvelését a vegyületszavakkal indítja. Az ilyen tipikus vegyületszavakra példaképp egy skizofrén által használt jelzöt hoz, a perspendicularioust, amellyel a beteg a fölötte lebegő (perspendicular) és tisztánlátással (perspicacious) rendelkező szellemeket jelölte.

⁵⁷ Johann VOLLMANN, *Burschicoses Wörterbuch oder: Erklärung aller im Studentenleben vorkommenden Sitten, Ausdrücke, Wörter, Redensarten und des Comments: nebst Angabe der auf allen Universitäten bestehenden Corps, ihrer Farben und der Kneipen*, Rudolf Unteregger, Ragaz, 1846, 413.

⁵⁸ KÉRCHY Anna, *A nonszensz poétikája és politikája*, *Studia Litteraria* 2016/3–4., 79.

a humán kognitív mechanizmusok a minták keresésének és azonosításának evolúciós szükségszerűségében léteznek, nem lehetséges a jelentésnélküliség. A narratívagyártás tehát a törzsfeljődés elengedhetetlen összetevője.⁵⁹

Külön figyelemre méltó, hogy ezzel szemben, amikor Galiba az evolúció titkait az olvasónak föltárja, regressziósan tekinthető nyelvi formában teszi azt – ráadásul a bibliai teremtéstörténet mellé helyezve. Olyan, mintha látszólagosan szétforgácsolná (mindkét ismert nagy narratívában vannak Galiba által hozzátoldott elemek, módosítások), majd darabjaikban kísérelné meg összeilleszteni a világ létrejöttéről szóló metanarratívákat, voltaképpen anélkül, hogy megpróbálná őket kibékíteni.⁶⁰ Ez a pusztító-létrehozó működésmód eredményezi, hogy míg az olvasó maga is a sokszor összeegyeztethetetlen leírások vagy események földolgozásával birkózik, a narrátori perspektívából is csak a teremtés tétova, elkülönböző értelmezési kísérleteivel találkozunk. És nem kap *megbízható* támpontokat arra vonatkozóan, hogy melyik választás a helyes.

Mintha a halandzsa vagy nonszensz nyelvi természetében, rendellenes és félrevezető működésmódjaiban jönne létre a megfontolás, hogy a madárnyelven írt kézirat voltaképpen azzal, hogy az élet létrejöttéről szóló metanarratívákat egymás mellett mutatja föl, létrehoz egy harmadik, a félreértelmezés szükségességéről – pontosabban az egyetlen, abszolút értelmezés keresésének hiábavalóságáról – szóló metanarratívát is.⁶¹ Ezen formálás jellegzetes fejleménye Jókai Mór későromantikus epikájának, a romantikus próza modernitásba hajló alakulásrendjének. Jelen olvasat pedig a befogadástörténetben szintén rákényszerül majd arra, hogy – varázstalanító távolságból – félreolvasásként számolja föl, azaz közvetítse tovább önmagát.

⁵⁹ John D. NILES, *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999, 3.

⁶⁰ Ez a párhuzam fölidézheti a lyotard-i „posztmodern állapotot”, amely általános gyanúval szemléli az ilyen jellegű egyetemes elbeszéléseket. Jean-François LYOTARD, *A posztmodern állapot*, ford. BUJALOS István – OROSZ László = Jürgen HABERMAS – Jean-François LYOTARD – Richard RORTY, *A posztmodern állapot*, szerk. BUJALOS István, Századvég, Budapest, 1993, 8.

⁶¹ A nonszensz mint a lehetséges félreértelmezések narratívájának „generátora” az *Alice Tükorországban* elemzése kapcsán is fölmerült. Kérchy Anna sorolja föl őket a szöveg egyes olvasata kapcsán: KÉRCHY Anna, *Ambiguous Alice. Making Sense of Lewis Carroll's Nonsense Fantasies = Does It Really Mean That? Interpreting the Literary Ambiguous*, szerk. Kathleen DUBS – Janka KAŠČÁKOVÁ, Cambridge Scholars, Newcastle Upon Thyme, 2011, 104–121.

KRITIKA

PATAKI VIKTOR

„nem középiskolás fokon” A kortárs magyar irodalom, szerk. Szirák Péter

Túlzás nélkül állítható, hogy a tavalyi évben hiánypótló vállalkozás került könyvformában az olvasók elé. *A kortárs magyar irodalom* című kötet a Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek sorozatának második darabjaként jelent meg – a gyerek- és ifjúsági irodalom tanításban és oktatásban való szerepét, lehetőségeit tárgyaló kötetet követően, és az időközben megjelent, *Az irodalomtanítás aktuális kihívásait* feltérképező könyv előtt. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, hogy láthatóvá váljon, milyen térbe is érkezik ez a kötet és maga a sorozat: egyrészt a folyamatosan változó Nemzeti alaptanterv és az azt kiegészítő kerettantervek, ezzel szoros összefüggésben a rendre átalakuló magyar nyelv és irodalom tantárgy anyaga, a hullámzó kötelező óraszámok, valamint az érettségi követelményrendszere kondicionálják a kötetek potenciális olvasótáborát. Másrészt az egyetemi képzés átszervezése, a tanárképzés szüntelen átalakítása, a felsőoktatás bemeneti és kimeneti lehetőségeinek módosulása, illetve a humántudományos utánpótlásképzés „jövőképe” (?) határozza meg *A kortárs magyar irodalom* oktatásban való teljesítőképességét.

Az előszóban olvasható, a kötet hátsó borítóján is kiemelt fülszöveg alapján olyan „egyetemi jegyzet”-ről van szó (11.), amely az egyetemi hallgatókon kívül a középiskolai tanárok és diákok tájékozódását is egyaránt segítheti, tehát a könyv per definitionem a fentebb vázolt, feszültségekkel teli erőtérbe érkezik. Ezáltal egy olyan kapcsolatháló részesévé válik, amelyben egyszerre érthető az irodalomtörténeti és módszertani hagyomány folytatásaként, valamint a lokális oktatásfejlesztés kiváló példájaként. Irodalomtörténeti szempontból ugyanis még akkor is az irodalomtörténet-írás újabb és sikeresebbnek nevezhető produktumainak táborát gyarapítja, ha a kötet célkitűzései között ez explicit módon nem szerepel, tehát arra a területre is emlékeztet, amelyet Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* című kötete, az ezredfordulót követően pedig a Szegedy-Maszák Mihály és Veres András által szerkesztett *A magyar irodalom története I–III.*, a Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom*, a Pál József nevéhez köthető *Világirodalom*, továbbá a Gintli Tibor és Schein Gábor által jegyzett *Az irodalom rövid története* könyvei

jelölnek ki. (A sor természetesen folytatható volna olyan kísérletekkel is, mint például Eisemann György, H. Nagy Péter és Kulcsár-Szabó Zoltán *Irodalom szöveggyűjteménye*, Grendel Lajos *A modern magyar irodalom története* című munkája vagy éppen a Károli Könyvek sorozatban 2019-ben megjelent *Kötelezők emelt szinten Balassától Borbély Szilárdig* című kötetek). Ami pedig az „egyetemi jegyzetek” és szakkönyvek keresztmetszetében álló lokális hagyományt érinti: nem meglepő, hogy éppen a Debreceni Egyetemen működő irodalom- és kultúratudományi képzés gyakorlatának és tapasztalatának eredményeként jelent meg a kötet, hiszen a Kossuth Egyetemi és a Csokonai Kiadó korábbi tevékenységének is részét képezte az ilyen irányú vizsgálat és törekvés (elég csak az olyan úgynevezett szöveggyűjteményekre gondolni, mint Szirák Péter *A magyar irodalmi posztmodernség*, Dobos István *Bevezetés az irodalomelméletbe* vagy akár Görömbei András *Kisebbségi magyar irodalmak* című munkái).

Az előszó célkitűzése, a feszültségekkel teli erőtér és az említett irodalomtörténeti kapcsolatháló azonban könnyen csábíthat kritikai megjegyzések regisztrálására is, ugyanis a választott beszédmód(ok) és regiszter(ek) időnként előforduló ingadozása, valamint a kijelölt tematikus egységekkel és választott szövegekkel szemben támasztott (valójában soha nem teljesíthető) olvasói elvárás erre valamelyest lehetőséget is ad. Az azonban, hogy a kötet anyagán három szerző, vagyis három tekintet és szempontrendszer osztozik, nyilvánvalóvá teszi: nem a beszédmód, hanem a megközelítés, nem a didaxis, hanem az interpretáció – hangsúlyosan – nyelvi eseményekre fókuszáló iránya fogja egybe a Balajthy Ágnes, Szirák Péter és Bódi Katalin által írt egységeket. A szelekciós szempontokkal szemben felvethető „szüntelen” elégtelenségre pedig most nem is érdemes kitérni, hiszen a kötet terjedelmének felduzzasztása sem lenne elég az olvasói vágyak és vádak eloszlatásához. Egyedül annyit célszerű megjegyezni, hogy a kilenc fejezetre osztott kötet minden esetben felmutatja az egyes egységekhez felhasznált irodalmat, azonban éppen a korábbi kortárs irodalommal foglalkozó szakkönyvek maradnak el, vagyis azok, amelyek valamelyest a hazai irodalomtudományos kutatás, az egyetemi képzés és a középiskolai oktatás közötti szakadékokat igyekeztek áthidalni. Erre is kizárólag azért nyílik rálátás, mert *A kortárs magyar irodalom* címadásánál fogva felhívja a figyelmet a folyamatosan keletkező és átalakuló szöveggörpöcsöket vizsgáló kísérletekre. A Hatágú Síp Alapítvány kötetei (Molnár Gábor Tamás: *Világirodalom a modernség után*, Sz. Molnár Szilvia: *Bevezetés a kortárs magyar irodalomba*, Mészáros Márton: *Mai magyar irodalmi olvasókönyv – Bevezetés a kortárs magyar irodalom olvasásába*) és a kötetekből kirajzolódó koncepciók annak ellenére, hogy a „könyves szakképzés” számára íródtak, jelentős hasonlóságot mutatnak a tárgyalt kötetrel – természetesen a kortárs dráma és az utazási irodalom kivételével. Mindez azért is válhat hangsúlyossá, mert a jelzett kapcsolat éppen a potenciális célközönség tájékozódási esélyeit növelhette volna, valamint felvillanhatta volna a kortárs magyar irodalomhoz való hozzáférés különböző perspektíváit (beleértve a „kortárs” fogalom alapvető változását) is. Ráadásul a kötet első fejezetének (*A kortárs magyar irodalom intézményrendszere*) érvvesztéséhez és logikai felépítéséhez is kapaszkodót nyújthatott volna, ugyanis a Balajthy Ágnes által írt intézménytörténeti áttekintés történeti jellegét tehette volna szemléletesebbé, mégpedig

egyrészt azért, mert rámutatható volna arra, hogy az elmúlt évtizedekben lezajló, főként az irodalom intézményrendszerét átalakító (néhol teljesen átíró) változások milyen hatást gyakoroltak a művekre, a történet „kortárs” irodalomra. Másrészt pedig azért, mert a nyitó fejezet maga is folyamatos történeti elválasztást alkalmaz a különböző intézményi struktúrák bemutatásánál – a rendszerváltást megelőző és az azt követő időszak differenciáján keresztül. Mindenesetre *A kortárs magyar irodalom intézményrendszere* című fejezet, a maga aleggységeivel együtt (*Írószervezetek, Irodalmi folyóiratok, Könyvkiadók, Díjak és Irodalmi jeles napok*) elengedhetetlen az irodalmi közeghez és művekhez való hozzáférés szempontjából, és megkerülhetetlen volna a középiskolai oktatásban is. Ez a fejezet pedig kifejezetten olvasóbarát, ami ebben az esetben nemcsak hogy nem ironikus megjegyzés, hanem követhetőséget (például világos felépítést és előre jelzett argumentációs irányt) és folyamatos beszédpozíciót érintő önreflexiót (zárójeles magyarázatok egy-egy fogalom vagy vélhetően nehezebben érthető szókapcsolat feloldásához, kifejtéséhez) jelent. Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy ez utóbbi a kötet egyik legkiemelkedőbb és egyben – az olvasók megszólítását célzó – legpraktikusabb vonása, amely szinte végig érvényesül a különböző fejezetek során. Annak ellenére, hogy néhány hiba (egy évszám pontatlansága, rontott kurziválás stb.) benne maradt a fejezetben, Balajthy szövegének élőbeszéd-szerű, néha kliséket kijátszó beszédfordulatai élenkítően hatnak, és kifejezetten hasznosnak bizonyulnak az eltérő nyelvi regiszterek összekapcsolásában (például „nem ismert pardont”, „hogy meddig lehet elmenni” stb. [14.]). Az intézményrendszer egyes alkotóelemeinek bemutatása azonban, precizitása és arányos terjedelme ellenére, az egyes alfejezeteket összefűző megközelítésmód és ezáltal az intézménytörténeti koncepció összefüggésében akaratlanul is hiányérzetet kelt, ugyanis a határon túli irodalmi szervezetek (például EMIL, Bázis, Híd Kör stb.) és irodalmi folyóiratok sem kerültek be az áttekintésbe.

A kötet második fejezete a szintén Balajthy Ágnes által jegyzett, *A lírafordulatról általában* című rész az 1970-es évek költészettörténeti változásaival, annak előzményeivel, körülményeivel és a „korszakban” megjelenő poétikai irányokkal foglalkozik. A szövegelemzések mellett a fejezet talán legnagyobb érdeme, hogy a történeti kondíciók figyelembevételével (képviselési költészet hagyománya, '50–60-as évek kultúrpolitikai berendezkedése, hermetikus líra stb.) közelíti a „lírafordulat”-hoz. A fejezet Tandori Dezső, Petri György és Oravecz Imre életművét (az előszóban szereplő kifejezéssel: rövid *portréját*), szerepét és hatását mutatja be műelemzések segítségével. Balajthy ráadásul azt is hangsúlyozza, hogy egyrészt a három szerző lírája sem ugyanabból a hagyományból táplálkozik, másrészt – ezzel összefüggésben – egymáshoz képest is eltérő poétikai lehetőségeket és irányokat mutat fel. Könnyen belátható, hogy nem a kevésbé ismert vagy kevésbé kanonikus szövegek beemelése és interpretációja fontos a fejezet felépítése, valamint az oktatásba való becsatornáztatósága szempontjából, hanem éppen a már feltehetőleg ismert művek rekontextualizálása. Innen nézve nem véletlen, hogy a „műfaji mintázatok, írásművészeti formák” (10.) változatainak ismertetése a *Töredék Hamletnek* című első Tandori-köteten, az *Egy talált tárgy megtisztításán* és az úgynevezett „sakkverseken”

keresztül bontakozik ki. A Petri György költészetét tárgyaló alfejezet is hasonló alapelvek mentén épül fel, ráadásul kifejezetten azért „igazodik” a középiskolai oktatásban meghonosodott kategorizációs gyakorlatokhoz, hogy azok jól ismert paneljeit Petri költészetének értelmezésével is bővíteni lehessen. Tehát éppen azért lényeges, hogy a képviselési költészet, a „váteszköltő” szerepe és a szerelmi líra (akár Petőfi, akár Ady költészetének oktatása során) címkéi kerülnek más megvilágításba, mert a jól felismerhető konnexiókon keresztül a hagyomány alapvető nyelvisége jöhet felszínre – akár egy középiskolai versolvasás / irodalomóra keretein belül. Az már egy másik kérdés, hogy mennyire szerencsés a fejezethez felhasznált szakirodalmat sok helyen egyenes idézet formájában beépíteni az interpretációba, valamint az egyes, egyébként is terhelte kifejezéseket fenntartani (például „hogyan szólhat a költő”, a szerző „kísérletező kedve” stb.). Az olvasó (és jelen sorok írója is) kifejezetten fontosnak, alaposnak és körültekintőnek találhatja az Oravecz Imre költészetével foglalkozó alfejezetet. Nemcsak azért, mert arányaiban és szempontgazdagságában is hasonló a Tandori- és Petri-egységekhez, hanem azért is, mert Oravecz másfajta hagyományokból építkező korai költészetének taníthatóságára is kiváló példát nyújt. Ugyanakkor kérdésként merülhet fel a „kortárs magyar költészet jelenleg is aktív szereplőjének” (31.) lírájával és annak bemutatásával kapcsolatban, hogy miért az 1972. szeptember kötettel ér véget a fejezet tárgyalása. Erre némiképp magyarázatot szolgáltathat, hogy *A lírafordulatról általában* fejezetcím szükségszerűen szűkítő, mert a '70-es, '80-as évekre koncentrálnak szelekciós szempontja dominál, azonban – ha már hangsúlyosan jelenleg is élő szerzőről van szó – Oravecz további kötetének vagy azok teljesítményének említése később sem történik meg (a III., IV. fejezetekben sem), miközben a *Halászember* című kötet jelzésszerűen bekerülhetett volna. (Azon is el lehet gondolni, mellőzhetőbb-e egy egyetemi jegyzetben *A hopik könyve*, mint a *Halászember* vagy az újabb verseskötetek, itt azonban Balajthy Ágnes döntése igazolódik, ugyanis az előbbi érettségi tétel volt).

A kötet harmadik, még mindig lírával foglalkozó fejezete zökkenőmentesen csatlakozik az előző kettőhöz. Ez csak azért lehet meglepő, mert immár nem Balajthy Ágnes, hanem Szirácz Péter írta. A „hiba poétikája” és a „poesis memoriae” című egység bevezetője ráadásul úgy viszi tovább a Tandori–Petri–Oravecz nevével fémjelzett lírafordulattól eltérő poétikai irányok bemutatását, hogy összegzi is annak belátásait, sőt (jelesül Tandori esetében) a saját költészeti praxisban bekövetkező változásokat is felmutatja. Az íráseseményre helyeződő fókusz, a „hiba poétikája” és a „nyelvkritikai paradigma” (34.) jelenléte úgy válik a fejezet központi témájává, hogy ehhez két szerző és egy jól körülhatárolható tendencia (*Parti Nagy Lajos, Kovács András Ferenc és Szerepversek, maszkjátékok: poesis memoriae*) jelenti az útjelzőt. Egyik alfejezetben sem marad el a költészettörténeti csomópontok összekapcsolása a vizsgált anyaggal. Az egyes terminusok és a már archaikusnak számító beszédfordulatok (például *intenció*, vagy *mozgalmi dalok*) feloldása és magyarázata segíti az olvasói tájékozódást, ami elengedhetetlen, mert enélkül a minuciózus szövegolvasatokat aligha tudnák minden esetben követni egy átlagos gimnázium ambiciózus diákjai (és sok esetben a nyelvtanórák anyagához is megfelelő példatárat mozgósítanak). A költészettörténetnek

pedig azért is lehet itt kiemelt szerepe, mert a két különböző generáció képviselőjének (Takács Zsuzsa és Tóth Krisztina, valamint részben Kukorelly Endre) poétikai alapú összekapcsolása önmagában is a leegyszerűsítő és félrevezető rákövetkezés/leváltás/megújulás pozitivistá fejlődéstörténeti narratívája ellenében hat. A fejezet ebben az esetben – a második fejezettel kapcsolatban már említett dilemmával szemben – Parti Nagy Lajos ezredforduló utáni műveit is megemlíti, valamint a második alfejezetben úgy vezeti be Tolnai Ottó vagy Tózsér Árpád költészetét, hogy Weöres Sándor hatását és műfaji szempontból kiemelkedő kezdeményező szerepét is az „időben visszafelé” magyarázza. A fejezet argumentációjával kapcsolatban egyedül arról nehéz teljes bizonyossággal meggyőződni, hogy Kovács András Ferenc költészetének teljesítménye maradéktalanul megragadható-e a „posztmodern maszkjáték/szereplíra” kategóriájával. (Lehetséges ugyanis, hogy a KAF költészetével rendre összekapcsolt „maszk” fogalma – homogenizáló erején túl – korlátozza is azokat az értelmezési kísérleteket, amelyek a lírai én textuális létesülését a különböző szerepektől függetlenül mutatják ki.)

A kötet negyedik, részben már említett fejezete *A lírafordulat öröksége* címet viseli, és a címmegjelölésnek megfelelően négy szerző (Marno János, Szijj Ferenc, Kukorelly Endre és Borbély Szilárd) életművén keresztül kísérli meg felszínre hozni és hozzáférhetővé tenni a lírafordulat örökségét. Pontosabban: 4+1, és azért eggyel több, mert egy érdekes megoldás következtében valójában Térey János költészetének tárgyalása zárja az egységet – ezt a fejezetet Szirák Péter írta. Ez pedig nem szorul különösebb magyarázatra, mert személyes ügy, és nem is lehetne másképp. Balajthy Ágnes a fejezetet felvezető, az örökség általános ismérveit bemutató szakaszban írja: „[a]z is megfigyelhető, hogy az utóbbi években a kortárs fiatal líra horizontjából Marno, Szijj és Borbély életművének különösen felértékelődött a jelentősége” (49). Ezt pedig nemcsak az egyetemi szakdolgozatok, OTDK-pályamunkák és érettségi tételek bizonyítják, hanem elsősorban az a hatás, ami a fiatalabb nemzedék költészetében is érvényesül. Ilyen szempontból az öt életmű valóban megkerülhetetlen az „örökség” körültekintő értelmezése során. A fejezet retorikai-logikai struktúráját ilyen módon – a hatáson kívül – a grammatika és általában a lírai megnyilatkozás „roncsoltsága” is összeköti. Marno lírája esetében ezen kívül az intertextualitás és a frazémák szétbontása, Kukorelly költészete esetében a sajátos témák, a „versszerűség lebontása” és annak a helyére állított vagy ahhoz végletekig közelített élőbeszédyszerűség válnak jellegadó interpretációs szempontokká. Szijj Ferenc lírájával összefüggésben – az előbbiektől némileg eltérő módon – műfordítói munkássága és a szürrealizmus képalkotási eljárásainak újragondolt modellje kerül előtérbe, ami persze nem zárja ki azt, hogy a versek, a hétköznapi tárgyakhoz való viszonyrendszerükben, a tekintet és beszéd átalakítását is végrehajtják. Borbély Szilárd költészetének bemutatásával kapcsolatban úgy is eljárhatott volna Balajthy, hogy a „roncsoltságot” állítja középpontba, azonban ehelyett az oktatási és képzési gyakorlathoz talán a legjobban illeszkedő megoldást választotta: a különböző műfajok, beszédmódok és formák felmutatásával, valamint az ironikus megszólalás változataival közelített az életműhöz – s ez jelentős mértékben igaz a Térey-fejezetre is.

Az, hogy a kötet ötödik fejezete a „fiatalság” fogalmán keresztül jut el az egyes csoportok, trendek, irányzatok és hatásösszefüggések leírásáig, kifejezetten fontos, ugyanis még inkább kiemeli és előtérbe helyezi az egész kötet „kortárs” jellegét. A Telep Csoport bemutatásától, az egyes publikálási gyakorlatokon át (a mediális feltételrendszer átalakulásával együtt) a vallomások megjelenéséig (vagy inkább rehabilitálásáig), valamint a trauma és a gyász másfajta érzékelésének leírásáig kíséri az olvasót. A fejezet efféle célkitűzését még akkor is el kell ismerni, ha a következő tankönyvek, egyetemi jegyzetek és poétikai trendek bizonyosan másként és mást jelölnek meg a fiatal líra alaptapasztalataként.

A kötet módszertani következetessége egyszersmind dilemmáit (részben önkényességét) is leleplezi, ugyanis a hatodik fejezet, amely a kötet legterjedelmesebb egysége, egyrészt követi a megszokott eljárásrendet, és a prózafordulat feltérképezésével indít. Másrészt azonban csak alfejezetekre bontja az eltérő epikai és műfaji formák bemutatását, ezért a rendkívül akkurátus és nagy anyagot mozgó (rendre világirodalmi kitekintést tartalmazó) egység kissé tagolatlan és ezáltal kevésbé áttekinthetővé válik. Ez valószínűleg azért annyira látványos az olvasó számára, mert ezt a benyomást a kötet hetedik, *Kisformák hálózata, idézéstechnika és újraírás: Esterházy Péter írásművészete* című fejezete megerősíti azáltal, hogy csak Esterházy-nak szentel külön egységet. Ezt az aszimmetriát nyilvánvalóan *A prózafordulat* alapos és körültekintő szövegmunkája kompenzálhatja, ugyanis a Szirák Péter által közölt rész nemcsak az 1970–1980-as évek epikai alakulástörténetére és annak hatására figyel, hanem Kosztolányin és Márain át egészen Ottlik és Mészöly megkerülhetetlen szerepére is. Ezek persze azért sem hanyagolhatók el, mert az argumentáció éppen azt tudatja az olvasóval: a magyar próza fordulatára is jelentős hatást gyakorolt – hiszen Esterházy-n kívül Nádas Péter, Kertész Imre, Závada Pál és Krasznahorkai László műveibe is beépül – az Ottlik és Mészöly által átalakított elbeszélés nyelve, technikája és tapasztalata. Ennek a hatástörténeti kapcsolatnak (vagy inkább ívnek) a feltárását követően *A családregény műfaji hagyománya* (s itt nemcsak a *Harmonia* vagy az *Egy családregény vége* kerül elő, hanem Lengyel Péterrel egészen Grecsó Krisztián prózájáig a hagyományfolytonosság), majd *Az (ön)életrajzi regény és a memoár változatai* (amely többek között Térey, Garaczi, Kukorelly, Nádas, Bereményi, Tompa Andrea és Dragomán regényeinek interpretációját hajtja végre) című alfejezetek követik egymást. Ezen a ponton már nem is vitatható, hogy az első két alfejezethez hasonló kidolgozottsággal és ismeretanyaggal szembesülhet az olvasó a rövidprózát és az új történelmi regényt tematizáló alfejezetek esetében is. Éppen ezért válik kérdésessé, hogy az előszóban a tankönyv „újdonsága”-ként (10.) megjelölt, kortárs utazási irodalmat középpontba állító fejezet mennyiben és milyen módon képezi integratív részét a kötetnek. Amennyiben el is fogadja az olvasó, hogy Esterházy írásművészete önálló fejezetet érdemel, akkor is némi szkepszissel vagy idegenkedéssel fogadja a honi, főleg kortárs utazási irodalom kötetbeli jelenlétét. Noha nem vethető el az a törekvés sem, amely éppen egy új perspektíva oktatásba történő beemeléssel hozza összefüggésbe a nyolcadik, *A kortárs magyar utazási irodalom* című fejezetet, azonban ez inkább csak az egyetemi képzésben kamatoztatható, a kötetstruktúrában már

kevésbé. Egyrészt azért, mert módszertanilag a prózafordulatról szóló nagyfejezetbe is beletartozhatna, másrészt pedig azért, mert egyik példája (Esterházy Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*) már a családregény újabb műfaji mintázatainak felsorolásakor is ugyanolyan érvénnyel szerepelt. Ettől függetlenül aligha vitatható, hogy az ebbe az egységbe tartozó Térey-mű, valamint a Krasznahorkai-regények elemzése a szövegek közeli és aprólékos olvasásának kiváló példái, amelyek bizonyosan hozzájárulnak nemcsak egy-egy kötet, hanem egy műfaj kanonizációjához.

A *kortárs magyar irodalom* című kötet záró fejezetét Bódi Katalin drámaszövegekről írott összefoglaló munkája zárja. A *kortárs magyar dráma* című egység hat alfejezetre osztva mutatja be a drámaszövegek, valamint színpadi előadások és adaptációk viszonyrendszerét. A szöveg és megjelenés viszonya, az esetleges instrukciók és azok alkalmazása/végrehajtása, valamint a színház jelhasználati gyakorlatainak változása alapvetően is kihívásokat jelent az olvasás számára. Bódi Katalin szövege ezeket érzékenyen építi be a magyar drámatörténet magyarázatába, a II. világháborút követő kultúrpolitika színházi világra gyakorolt hatásának bemutatásába és az egyes drámaelemzésekbe is. A középiskolai oktatás és érettségi kiiktathatatlan részeként ismert Örkény-drámák értelmező bemutatásán keresztül jut el a rendszerváltás előtti magyar drámairodalom széleskörű bemutatásáig. A rendszerváltást követő időszakot és az ezredforduló „drámatermését” pedig úgy magyarázza Bódi Katalin összefoglaló munkája, hogy soha nem enged elveszni az irodalommal való összevetés lehetőségét, sőt annak feltételeire és keretrendszerére is figyelmet fordít – és ez a kötet egyik legnagyobb erényének bizonyul. Az olvasó (legyen az középiskolás diák, egyetemi hallgató, esetleg oktató) éppen ezért mindig megerősítéssel és perspektívabővítéssel gazdagodik, ugyanis a korábbi fejezetekben kiemelt szerzők életművének más aspektusára nyílik rálátása.

A *kortárs magyar irodalom* című kötet maradéktalanul teljesíti célkitűzéseit: az egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok, diákok és az érdeklődő olvasók sűrűn kézbe veszik majd, ugyanis a kötet – minden minta- és alaptanterv, valamint tananyagváltás ellenére – láthatóvá teszi, hogyan lehet az irodalom olvasása a „befogadó ön- és viláértelmezésének” segítségével.

(Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2021.)

Herausforderung der Literatur: *Péter Esterházy, szerk. Csongor Lőrincz* – Péter L. Varga

Sajátos – német-angol nyelvű – tanulmánykötet látott napvilágot Esterházy Péter 2016-ban lezárult életművéről *Herausforderung der Literatur: Péter Esterházy* (Az irodalom kihívása: Esterházy Péter) címmel. A Walter de Gruyter kiadó gondozásában megjelent több mint négyszáz oldalas könyv egyedülálló a tekintetben, hogy az eddigi legátfogóbb idegen nyelvű szakirodalom-gyűjtemény Esterházy Péter írásművészetéről és annak magyarországi recepciójáról. A többségében magyar irodalomtörténészek és hazai kutatók idegen nyelvű vagy németre fordított tanulmányait közreadó kötet nemcsak hazai, de nemzetközi viszonylatban is komoly érdeklődésre tarthat számot, amennyiben az elmúlt évtizedek Esterházy-recepciójának főbb irányvonalait is betekintést nyújt.¹

A kötet széleskörűen mutatja be Esterházy Péter írásművészetét, kis- és nagyprózai alkotásainak elbeszélés-poétikai sajátosságait, műveinek az irodalmi-esztétikai tradíciókhoz fűződő szoros és sokrétű viszonyát, az életmű irodalmi kánonban elfoglalt helyét, valamint korai műveinek a posztmodern prózafordulatban betöltött szerepét. Emellett olyan szövegek is helyet kaptak a kötetben, melyek a szerző műveinek fordíthatóságáról adnak számot, kirajzolva azokat a csomópontokat, melyek a német nyelvű olvasóközönség számára Esterházy prózájának befogadását meghatározzák. Amint arra *Über das Werk von Péter Esterházy* (Esterházy Péter írásművészetéről) című bevezető tanulmányában Lőrincz Csongor rámutat, a kötet célkitűzése, hogy Esterházyt nyelvművészként mutassa be, prózájának nyelvi-textuális és poétikai sajátosságaira irányítva a német nyelven olvasók figyelmét. Komoly szemléletváltást jelent ez a közép-európai irodalomról szóló nyugat-európai diskurzusban, mely jellemzően nem irodalmi, hanem irodalmon kívüli (elsősorban történelmi-társadalmi, geopolitikai, ideológiai) szempontok alapján közelít a régióban megjelenő szépirodalmi alkotásokhoz.

¹ A kötet egyik előzményének tekinthető a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Prae Kiadó gondozásában megjelent „Nincs vége. Ez a befejezés.” *Tanulmányok Esterházy Péterről* című konferenciakötet (szerk. LŐRINCZ Csongor – L. VARGA Péter – PALKÓ Gábor, PIM–Prae, Budapest, 2019.), de találkozhatunk a német nyelvű tanulmánykötetben más jelentős nemzetközi Esterházy-ülésszakon (például a *Hagyomány és fordulópont: Esterházy recepciója a kelet-európai régióban* című tudományos konferencián) elhangzott előadás tanulmánnyá szerkesztett változatával, vagy épp Esterházyról írott monográfia egy-egy részletével is. (Vö. PALKÓ Gábor, *Esterházy-kontextusok. Közelítések Esterházy Péter prózájához*, Ráció, Budapest, 2007.). E vonatkozásban tehát a kötet a magyarországi Esterházy-recepció egyik keresztmetszetének tekinthető.

A vizsgálódás középpontjában az életmű nyelvi, poétikai és textuális sajátosságain túl többek közt a szerző nyelv- és időszemléletének aspektusai, valamint a hagyományról vallott felfogása állnak, de a tanulmánykötet írásaiból a szűkebb és tágabb irodalomtörténeti kontextus mellett a régió kultúrtörténete és az életmű világirodalmi összefüggései is kirajzolódnak. A kötet egyes tanulmányainak nyelvelméleti-nyelvfilozófiai szempontú meghatározottságát vetíti előre a bevezető tanulmány második alfejezete, mely Esterházy Péter és Kosztolányi Dezső nyelvfelfogásának hasonló vonásaira világít rá. A keletkezőben lévő nyelv és az önmaga létrejöttét feltáró (autopoétikus) szöveg, pontosabban *a műalkotás mint történet és létesülés* gondolata több tanulmányban visszaköszön.

Közép-európaiság, regionális kontextus, nyelvi létesülés és hallgatás

E két kérdéskört – a közép-európaiság és a nyelvi létesülés egymással szorosan összefüggő jelenségét – vizsgálja *Mitteleuropa und „Stille” von Diktaturen in Péter Esterházy Sprachkunst* (Közép-Európa és a diktatúrák csendje Esterházy Péter írásművészetében) című tanulmányában L. Varga Péter. Kiinduló kérdésfeltevésében a tanulmányíró arra kérdez rá, hogy *Mi Közép-Európa?*, és megállapítja, hogy a választok előhívása *magának a nyelvi létesülésnek az eseménye*, ami – Wittgenstein nyomán – Esterházy nyelvről vallott felfogásának is központi gondolata: „Esterházy Fiktion und Publizistik handeln in Bezug auf diese unausweichliche Frage im Grunde immer von der Sprache an sich, wenn sie versuchen, Aussagen über das nicht instrumentalisierte Mitteleuropa, über Westen oder Osten bzw. über Ungarn zu treffen: Das „Statement” ist allerdings immer und ausdrücklich im Entstehen begriffen.” (312. Kiemelés az eredetiben.)² A szerző a továbbiakban azt vizsgálja, miként vélekedik Esterházy 1988 és 1991 közötti publicisztikai írásaiban a diktatúrák nyelvi szerkezetéről, és megállapítja, hogy az új nyelv megteremtése valamennyi önkényuralmi rendszer előfeltétele, melynek következményei – *a nyelvi erőszaktelek által keletkezett reflexiók* – még sokáig nyomot hagynak a diktatúrát átélő nyelvközösség nyelvhasználatán. Ez a folyamat (az erőszak nyelvi létesülése) szorosan összefügg a(z) (el)hallgatással, a csenddel, melyből a kiút végső soron mégiscsak a nyelvre való ráhagyatkozás lehet.

A hallgatás természetét, valamint a nyelvi erőszak szövegbeli létesülését más megközelítésből – de a fentiekkel dialógusba lépő módon – vizsgálja *Figurationen des Schweigens in Péter Esterházy früher Prosa* (A hallgatás alakzatai Esterházy Péter korai prózájában) című, nagy ívű nyelvfilozófiai bevezetővel induló írásában, valamint *Archiv und Zeugenschaft in Esterházy Verbesserte Ausgabe* (Archívum és tanúság-

² Magyarul vö. „Esterházy fikciós művei és publicisztikája tulajdonképpen ennek a megkerülhetetlen kérdésnek a jegyében mindig a nyelvről mint olyanról is beszélnek, amikor a nem instrumentalizált Közép-Európáról, nyugatról vagy keletről, illetőleg Magyarországról igyekeznek állításokat megfogalmazni: a »statement« azonban valamennyi esetben és hangsúlyosan keletkezésben van.” L. VARGA Péter, „Még szabadságot is álmodhatunk ide”. *Közép-Európa és a diktatúrák „csendje” Esterházy Péter nyelvművészetében = „Nincs vége. Ez a befejezés.”*, 153. (Kiemelés az eredetiben.)

tétel Esterházy *Javított kiadásában*) című szövegében Lőrincz Csongor. A hallgatás nyelvantropológiai és beszédhermeneutikai alapú vizsgálata a hallgatást elsősorban nem valamiféle külső hatás (trauma vagy erőszak) következményeként, hanem – Heidegger és Derrida nyomán – az irodalmiság megkerülhetetlen, konstruktív mozzanataként értelmezi, a nyelviesülés, a nyelvvé válás határait jelző fenoménként, nyelv és hallgatás kölcsönösen átjárható kontaminációjaként. A tanulmány központi kérdésfeltevése: hogyan és hol érhető tetten a hallgatás Esterházy korai elbeszélő szövegeiben a tematikus-motivikus, illetve alaktani kereteken túlmenően az elbeszélő szövegek retorikájában. A *Javított kiadásról* írott elemzésében a tanulmányíró az elbeszélés mód kettős természetét vizsgálja: az apa alakjának felidézésével összekapcsolódó hang és a jelentések személytelen, kódolt szóhasználata a regényben olyan diskurzust eredményez, melyben a személyes-idiomatikus hang keretezi a bürokratikus-irattári diskurzust, az archivális erőszakot. Ehhez – mintegy filológiai fikciót alkotva – a *Harmonia caelestis* révén sajátos irodalmi konstelláció társul, az állambiztonsági akták archivális erőszaktelének kihatásai tehát egyszerre válnak empirikus és textuális jellegű eseménnyé Esterházy kései szövegében.

A hallgatásnak a *Termelési-regényben* betöltött szerepét Lőrincz Csongor szemléletével rokon módon vizsgálja Szirák Péter *Ausgesprochen unausgesprochen. Schweigemomente und Zitateffekte im Produktionsroman* (Kimondottan kimondatlan. Hallgatás-mozzanatok és idézet-effektusok a *Termelési-regényben*) című tanulmánya, melynek középpontjában a politikai viszonyok, valamint az erről való beszéd szóba hozása, illetve elhallgatása áll, mely a *Termelési-regény* egyik kiemelkedő aspektusa. A szerző megállapítja, hogy az irodalmi szövegekben megjelenő hallgatás tematizált és alaktani formáin túlmenően lehet elhallgatott hallgatás, szótlanság, némaság, mondani nem tudás, a szó megvonódása, de akár „el-hallgatás”, azaz mondani nem akarás is. A regény elejének invenciózus értelmezésében a szerző arra világít rá, hogy a népgazdaság és a szocialista üzemszervezés frazeológiájának átvétele és kifigurázása voltaképpen a hallgatás átvétele, amennyiben a már megidézett diskurzus is hallgat valamiről, nevezetesen a termelés megszervezésének és állapotának valós helyzetéről.

A műalkotás társadalmi szerepére fókuszálnak Palkó Gábor *Literarische Produktion (Ökonomie, Medialität und Textualität im Produktionsroman)*, azaz Irodalmi termelés (ökonómia, medialitás és textualitás a *Termelési-regényben*) című tanulmányának kiinduló kérdésfelvetései: hogyan érthető meg a műalkotás társadalmi szerepe a modern társadalomban és a diktatúrában, ha önépítő rendszernek tekintjük? Mit lehet kezdeni azzal a jelenséggel, hogy a diktatúrában írott Esterházy-könyvek többet bíznak az irritatív effektusokra, mint a piaci körülmények között születettek? Palkó Gábor az autonómia luhmanni fogalmának segítségével vizsgálja a jelenséget, amennyiben a *Termelési-regényben* a *komplexitás, újdonság és önreferencia* irritációs hármására a regény jelentésképzésének egyik alapjaként tekint. Az autonóm rendszer működésének vizsgálatakor releváns analógiának bizonyul a futball, a rögzített szabályok rendszereként értelmezett *játék*, illetve ennek művészetre vonatkoztatott metaforikus értelme. A szöveg legizgalmasabb része a *vér* tematikus, frazematis és hangalaki regénybe íródásának vizsgálata, melyek a kommunikációs folyamat

megakadásait, félresiklásait és zökkenőit jelenítik meg, pontosabban a – csak megakadásában színre vihető – kommunikációra adott elbeszélői választ.

A fentiekben artikulált és több tanulmányban is érintett problémakör – nevezetesen a régió szépirodalmi szövegeinek történelmi-társadalmi beágyazottsága, illetve ennek következtében a művekről szóló nyugat-európai diskurzus irányvonala – több szempontból is összefügg a fordítás kérdéskörével. Az ugyanis, hogy az Esterházy-korpusz mely szövegeit és milyen sorrendben fordították le német nyelvre, nagymértékben meghatározza a műveiről szóló párbeszédet. A kötet két tanulmánya – Zsuzsanna Gahse *Der Sprachspieler* (A nyelvművész), valamint Heike Flemming *Abschweifen und Verirren. Vom Glück, Péter Esterházy zu überzetzen* (Kalandozás és eltévelyedés. A szerencséről, hogy Esterházy Pétert fordíthattam) című írásai – Esterházy szövegeinek fordíthatóságát, annak kihívásait járják körül. Hogyan járjon el a fordító, ha idézetek szövegátlójába keveredik? Mit tegyen a germanizmusokkal terhelt, széttöredezett szövegrészeket németre fordításakor, amikor ez a széttöredezettség épp germanizmusokkal nem érzékeltethető? Hogyan kelthető életre a diktatúra szókincsétől sebzett és megfásult nyelv? A nyelvi regiszter sokszínűsége – a régies nyelvhasználat, a köznyelvi beszédmód, a szleng, a vulgáris kifejezések, illetve tájnyelvi eltérések integrálása, vagy épp a szólások és közmondások használata, valamint a magas- és populáris kultúrából származó idézetek szerepeltetése – illetve ezek ironikus megtörése komoly kihívás elé állítják Esterházy műveinek fordítóit.

Érdekes szemszögből közelít a magyar és német nyelvű Esterházy-szövegek befogadásának problematikájához *Profil, Bricolage, implizite Leser in Deutschlandsreise im Strafraum* (Arcél, barkácsolás, implicit olvasók. *Utazás a tizenhatos mélyére*) című tanulmányában Fodor Péter. Esterházy-nak a 2006-os németországi futball-világbajnokságra németül is megjelenő futballkönyve az önidézés változatos eljárásait működteti, amennyiben művét korábbi futball-feuilletonok beemelésével „barkácsolja össze”. A tanulmány az önidézés-technikákat és azok narratív hitelesítési módszereit tárja fel a magyar és német változat olvasóinak előzetes tudását vizsgálva, és reflektál arra az érdekes olvasásszociológiai jelenségre, mely szerint a műben: „Die früheren auf Deutsch und auf Ungarisch veröffentlichten Texte von Esterházy wechseln sich ab, und von jedem Rezipienten, abhängig von der Sprache und dem Textgedächtnis, wird etwas anderes als neu oder bekannt empfunden – die deutschen und die ungarischen Leser verhalten sich in dieser Hinsicht komplementär zueinander.” (251.)³

Szintén az irodalmi kommunikáció regionális konstellációjának kérdéskörét érinti Balajthy Ágnes tanulmánya, melynek címe: *Die neu definierten Traditionen der Reiseliteratur in dem Roman Donau abwärts von Péter Esterházy* (Az utazási irodalom újradefiniált hagyománya Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása. Lefelé a Dunán* című regényében). Az 1991-ben megjelent regény olyan kulturális tradícióhoz nyúl vissza, mely vélhetően az irodalomtörténet kezdete óta jelen van,

³ Magyarul vö. „Egymást váltják a korábban magyarul és németül megjelent Esterházy-szövegek, s attól függően, hogy ki melyik nyelven, milyen szövegemplékezettel olvassa a könyveket, más fog újnak és ismerősnek találni – ebből a szempontból a magyar és a német olvasó egymás inverzvé válik.” FODOR Péter, *Arcél, barkácsolás, implicit olvasók. Utazás a tizenhatos mélyére = „Nincs vége. Ez a befejezés.”*, 189.

és amelynek kulturális gyakorlata korszakokként új reprezentációs formát ölt. A tanulmányíró Jan Brom nyomán fikció és valóság összjátékát tekintve az utazási irodalom kétféle műfaji változatát különbözteti meg (*travelogue* és *travel writing*). Míg az előbbinél a vizuális elemeknek köszönhetően multimediális termék jön létre, addig az utóbbi esetében a hangsúly nem a felfedezett vidék és az idegen kultúra leírásán van, hanem az utazás önreflexióis jellegén, mely Esterházy regényében számos motívummal kapcsolódik össze. A Duna archetipikus és József Attila-intertextusokkal átszőtt motívuma, a rend és a káosz, valamint a vakság és látás dichotómiája az önreflexió lehetőségének számos formáját felmutatva különböző interpretációs lehetőségeket nyitnak meg a szöveg világában.

Esterházy műveinek nyelvi, poétikai és textuális sajátosságai

A kötet tanulmányaiban egyszerre van jelen a szövegre irányultság és az életmű egészére reflektáló átfogó igény. Lőrincz Csongor bevezető tanulmányán kívül átfogó képet nyújt Esterházy életművéről Márton László *Péter Esterházy – Werk und Wirkung* (Esterházy Péter – Életmű és hatás) című – a fiatalabb kortárs szemszögét is felvillantó személyes hangvételű – írása, mely a szerző életművét irodalomtörténeti és poétikai szempontok alapján bontja korszakokra. A német olvasók számára – akik az 1979-ben megjelent *Termelési-regényt* például csak 2010-ben olvashatták fordításban – fontos adalékokkal szolgálhat ez a korszakolás, hiszen olyan művek is tágabb kontextusba kerülnek, melyekkel a kötetben külön elemzés nem foglalkozik. Képet kapunk Esterházy-nak a magyar irodalmi kánonhoz való viszonyulásáról, és arról a szembesülési folyamatról is, mely a *Harmonia caelestis*től a *Javított kiadás* megírásáig vezetett.

A huszonkét tanulmány többsége egy-egy szöveg – többek közt a *Termelési-regény*, a *Bevezetés a szépirodalomba*, az *Utazás a tizenhatos mélyére*, a *Harmonia caelestis*, a *Márk-változat*, a *Javított kiadás* vagy épp a *Hasnyálmirigynapló* – meghatározott szempontú értelmezésére vállalkozik, így a tanulmányírók egymással is párbeszédbe lépve, egymás gondolataira reflektálva formálják Esterházy-képünket. Külön tematikus egységet képezhetnének a kötetben azok az írások (elsősorban Hansági Ágnes, Fodor Péter, L. Varga Péter tanulmányai), melyek Esterházy esszéiben és publicisztikájában artikulálódó gondolatait is bevonják a szövegek értelmezésébe, illetve ezeket teszik vizsgálódásuk tárgyává.

Hansági Ágnes *Selektive Tradition und Kanon bei Péter Esterházy* (Selektív tradíció és kánon Esterházy Péternél) című tanulmánya többféle aspektusból világítja meg Esterházy hagyományhoz való viszonyát, mely a szerző szépirodalmi, esszéisztikus és publicisztikus írásaiban egyaránt gyakran tematizálódik. A hangsúly azonban Hansági Ágnes tanulmányában nem azon van, hogy a szépirodalmi művek szövegalkotási metódusai és narrációs technikái hogyan szembesítik az olvasót az új szövegek és a szöveghagyomány viszonyával, hanem azon, hogy mit értenek Esterházy Péter hagyományt tematizáló írásai tradíció alatt, azaz hogy milyen mintázatot rajzolnak ki az Esterházy-szövegekben a hagyomány-reflexiók. (187.) A tanulmány szerzője meg-

állapítja, hogy a tradíció egyfelől szöveghagyományként (írások, dokumentumok összességeként, azaz irodalomként), másfelől íratlan szabályok, szokások összességeként, azaz kultúráként értelmezhető Esterházy szövegeiben. A kulcsszó a birtokbavétel, melynek előfeltétele a tudás (a birtokolt dolog megismerésének felelőssége). A tanulmány zárata egy Wittgenstein-idézet Esterházy-mottóvá válásán keresztül rendkívül érzékletesen szemlélteti a hagyomány birtokbavételének, „átsajátításának” Esterházyra oly jellemző eseményét.

A tanulmánykötet írásai kronologikus ívet is felrajzolnak: a korai Esterházy-prózáról szóló blokkot Bónus Tibor *Die Kunst, Fliegen zu fangen: Textualität, Aleatorik und Redehaftigkeit (zu einer Neulektüre des Produktionsromans)*, azaz A művész mint légycsapó: textualitás, aleatorika és beszédszerűség (A Termelési-regény újraolvasásához) című tanulmánya zárja. A tanulmányíró felhívja a figyelmet arra, hogy a „kisseregény” tematikus értelemben és szövegszervező eljárását tekintve egyaránt úgy van megalkotva, mintha magáról a retorikáról szólna: a dolgok megvitatása verbális harcként artikulálódik. A szó szerinti és a figuratív, a nyelvi és nyelven kívüli között sajátos „oszcillálás jön játékba”, mely egyéb szövegszervező eljárásokkal (például az ironikus modalitással, a frazémák kontaminációs nyelvrontásaival és egyéb képza- varokkal) összekapcsolódva folyamatosan emlékezteti az olvasót a szöveg retorizált- ságára és kettős kódolására.

Az Esterházy-szövegek beszédmódját körüljáró alfejezet Kulcsár Szabó Ernő „Graziöse” *Ungebundenheit. Stimme und Schreibbarkeit in Esterházy's Prosa* („Graciöz” kötetlenség. Szólam és írhatóság Esterházy prózájában) című nagyszabású tanulmányával kezdődik. Ma már vitathatatlan, hogy az Esterházy által félmjelzett prózanyelvi fordulat lényegét tekintve nyelvszemléleti fordulat, ami Esterházy esetében „hatástörténeti egyidejűséggel” lett része a tapasztalatnak: „In Esterházy's Prosa wurde zum ersten Mal seit Jahrzehnten (wieder) spürbar, dass die Gesellschaft – ebenso wie die Geschichte – immer nur als Sprache in der Schönen Literatur ankommt. Anders gesagt: Nur die rhetorische Leistung und das figurative Potential der Sprache können den Textinhalten einen phänomenalen Status verleihen. Diesem Gestaltanahmen gehen – von den Anagrammen bis zum Verhalten der Lautgestalt der Wörter – sich ereignende Materialitäten voraus, die unausspielbar sind und daher nicht unter die Willkürherrschaft der Bedeutungsbildung getrieben werden können.” (147–148).⁴ Ennek tükrében Esterházy prózájának irodalom- és világszemléleti potenciálja egy új, pusztán nyelvművészeti szempontú kánont is kirajzol, melynek Arany, Kosztolányi és Weöres Sándor a meghatározó pontjai. Tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő azt vizsgálja, hogy az imént vázolt nyelvfelfogásnak milyen konzekvenciái vannak az Esterházy-szövegek megalkotottságára nézve.

⁴ Magyarul vö. „Esterházy prózájában hosszú évtizedek óta először vált (újra) érzékelhetővé, hogy a társadalom, miként a történelem is, mindig csak nyelvként érkezik meg a szépirodalomba. Másképpen mondvá, hogy szövegbeli tartalmaknak mindig csak a nyelv retorikai teljesítménye és figuratív potenciálja kölcsönözhet fenomenális státuszt. Ezt az alaköltést pedig – az anagrammaktól a szavak hangtestének viselkedéséig – olyan történő materialitások előzik meg, melyek – kijátszhatatlanságuk okán – nem hajthatók a jelentésképzés önkényének uralma alá.” KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, „Graciöz” kötetlenség. Szólam és írhatóság Esterházy prózájában = „Nincs vége. Ez a befejezés.”, 11.

Szirák Péter *Ein Netz der kleinen Formen: Muster und Originalität im Schreiben Péter Esterházy's* (Kisformák hálózata: mintázat és egyediség Esterházy Péter írásművészetében) című írása az Esterházy-próza egyediségét két alapvető szövegszervező eljárásra – az idézetmontázsok modális sokszínűségére, valamint a megszakítás narrációs eljárásának a kanonizációjára – vezeti vissza. Meglátása szerint ez az írástechnika a hangnemek és közlésformák ütköztetésével, össze nem illő diskurzusok összeillesztésével, az irodalmi és nem-irodalmi beszédmódok, műfaji mintázatok és allúziós rendszerek vegyítésével, a műfajok hagyományos rendszerének megbontásával, illetve a folytonosság megtörésével éri el az „éppen keletkezés” illúzióját, ami az olvasóban az együttalkotás érzését kelti, és Esterházy népszerűségének vagy épp népszerűtlenségének egyik kulcsa.

Bengi László tanulmánya, melynek címe mindkét nyelven egyaránt szellemes – Indirekt *in der Schwebel. Formen der Zeiterfahrung in Péter Esterházy's Werk* Einführung in die schöne Literatur (Függő játszma. Az időtapasztalat formái Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba című munkájában) –, alapvetően a Függő című Esterházy-szöveg időszemléletét vizsgálja. A tanulmány abból a felismerésből indul ki, mely szerint a Bevezetés annak ellenére, hogy tipográfiaileg markánsan tagolt, töredezett mű, az utalások, ismétlések és belső szövegek közötti kapcsolatok révén koherens könyv-képet kelti. A mű egyik alapvető szövegszervező elvét Bengi a *helyzet-metáforában* látja körvonalazódni, miközben a mű térbeli rendeződését nem egy esetben permutatív szöveg-helyek nyomatékositják. Az idő kérdése szintén hangsúlyossá válik, mely a Függőben „a szövegmodosulások sorában kifejeződő korrekciós viszonya” válik, ami a mítikus körforgás képzetét kelti. Mindez számos idővonatkozást enged megszületni: „Die Erfahrung der plötzlichen Zerrüttung, Vervielfältigung der Zeit geht mit dem Öffnen und Auflockern des repräsentativen Verhältnisses einher, das in „ist” steckt. [...] So löst sich die Gegenwart, die sich einen aufgezeichneten Ort, einen eigenen Raum verschafft hat, gleichsam auf in Zeitprozessen, die zur Vergangenheit werden und für die Zukunft offen sind.” (222.)⁵

Több tanulmány is foglalkozik Esterházy monumentális szövegkorpuszával, a *Harmonia caelestis*szel. Molnár Gábor Tamás *Eine fragmentarische Enzyklopädie* (Töredékes enciklopédia) című írása – Mendelson terminológiájával élve – a regény enciklopédikus igényű felépítésére reflektál. A Bevezetésben az enciklopédikus igény és a kompozíciós eljárások közti feszültség nem teszi lehetővé a szöveg „lehatárolt világegységként” történő értelmezését, miközben a *Harmonia caelestis* nemcsak címében, de a két rész közötti dinamikát, azaz felépítését tekintve is törekszik a teljességre. Az elemzés a műfajiság kérdésére, a regény szövegszervező eljárásaira, valamint az önreflexió megnyilvánulási formáira is kitér.

⁵ Magyarul vö. „Az idő hirtelen megbomló-megsokszorozó tapasztalata a »van«-ban foglalt reprezentációs viszony fölnyílásával-fellazulásával jár együtt. Ezáltal a rögzített helyre, saját térre szert tett jelenlét mintegy föloldódik a múlttá váló és jövőre nyitott időfolyamatokban.” BENGI LÁSZLÓ, *Függő játszma. Az időtapasztalat formái Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba című munkájában*, Irodalmi Szemle 2018/2., 49.

Világirodalmi kontextus – az összehasonlító szövegértelmezések tanulságai

Több tanulmány foglalkozik behatóan a szövegátvételek, az Esterházy-művekbe beíródó idézetek, valamint az önidézés és montázsolás kérdéskörével. Danijela Lugarić tanulmánya azt vizsgálja, hogy Danilo Kiš *Mily dicső a hazáért halni* című novellájának „belefordítása” Esterházy prózájába, különösen a *Harmonia caelestis*-be, miként segít megértenünk a világirodalomnak mint komplex olvasási stratégiának a működését. A szerzőnek nem az a célja, hogy az intertextualitás fogalmával írja le a két szöveg közötti viszonyt. Összehasonlító szövegelemzése arra mutat rá, hogy a „kisajátításnak” is tekinthető folyamat során Esterházy milyen változtatást végzett el Danilo Kiš novellájának Bojtár B. Endre fordításában 1986-ban megismert magyar szövegén. (E tekintetben érdekes dialógusba lép a tanulmány Hansági Ágnes kötetbeli szövegével, mely szintén a hagyomány birtokbavételével, „átsajátításával” foglalkozik.) Ezen változtatások közé tartozik a közvetlen megnyilatkozások szabad függő beszéddé alakítása, vagy épp a történetnek a halál univerzális leírását célzó szöveggörnyezetből egy közép-európai család történet narratívájába való áttemelése. A világirodalom (mint a szövegalkotás komplex gyakorlata és körfogása) jelenségének magyarázatára a szerző Epstein „sztereótextus” fogalmát tartja a legtalálóbbnak, amely azt hangsúlyozza, hogy a szépirodalmi szöveg mind a küldő, mind a befogadó kultúrában sztereóhatást vált ki, összemossa és megszüntetve a kettő közötti határokat.

Szintén az összehasonlító műelemzés szempontjai dominálnak Bartal Mária *Die Darstellung von Krankheit in Péter Esterházy's Werken* *Bauchspeicheldrüsentagebuch und Schuldig* (A betegség reprezentációi Esterházy Péter *Hasnyálmirigynapló* és *A bűnös* című kötetében) című tanulmányában, mely Harold Brodkey 1996-ban megjelent *The Wild Darkness. The Story of My Death* című halálnaplója és Esterházy *A bűnös* című, „akvarellnaplóba fonódó bűnügyi novellája” felől olvassa újra a *Hasnyálmirigynaplót*. A krónikus betegség reprezentációinak vizsgálata kapcsán a szerző az angolszász nyelvterületen a '90-es évektől egyre nagyobb számban megjelenő *autopatográfia* műfaji hagyományát is vizsgálja, és megállapítja, hogy miközben Esterházy közel negyven alkalommal idéz az amerikai író szövegéből, saját autopatográfiájának írása közben a másik szöveg olvasójává és kommentálójává is válik, amivel szövege mintegy színre viszi a halálról való beszéd intimitásának ellehetetlenülését. A tanulmányíró emellett kitér a testi elváltozások nyelviesítésének folyamatára, a krónikus betegség sajátos, kiközlent időtapasztalatának bemutatására, valamint arra, hogy a betegséghez fűződő viszony a nyelvben hogyan konstituálódik. A szerző innovatív tanulmánya a *Hasnyálmirigynapló* és a *The Wild Darkness* tematikus jellegzetességeinek felsorolásával zárul: az összetett időstruktúra, az elbeszélő dependens helyzete, az absztrakt térszerkezet, a sajátos testreprezentáció, a közösségi és intim terek kontrasztja, az elbeszélői identitás elbizonytalanodása, valamint a fragmentáció együttes jelenléte mindkét szöveg szerkezetét, narratív működésmódját meghatározza.

Esterházy Péter és Kosztolányi Dezső nyelvszemléleti rokonságára és a két szerző Esti-szövegkorpuszában intertextuális kapcsolódására világít rá Halász Hajnalka *Sprachbedingtheit, Sprachreflexion und Sprachvergessenheit in den Esti-Novellen von Péter*

Esterházy und Dezső Kosztolányi (Nyelvi viszonylagosság, nyelvi reflexió és nyelvi felejtés Esterházy Péter és Kosztolányi Dezső Esti-novelláiban) című tanulmánya. Noha Kosztolányi hatása Esterházy életművében már a korai prózai szövegekben – így többek közt a *Függő* című műben is – kimutatható, a hatás elsősorban nem a motivikus egyezésekben vagy épp a jelölt és jelöletlen idézetekben ölt testet, hanem abban a Kosztolányitól származó nyelvszemléleti alapvetésben, mely szerint nemcsak a szerző, hanem a nyelv is gondolkodik, és ebben az értelemben az alkotó egyenjogú társszerzőjévé válik. Az uralhatatlan nyelv tehát olyan tudattartalmakat is képes előhívni, melyekkel a szerző nem számolt. A tanulmányíró szövegbeli példákon keresztül mutatja be, milyen konzekvenciái vannak ennek a belátásnak Esterházy prózapoétikai eljárásaira nézve.

Smid Róbert tanulmánya az életmű kései szakaszának egyik kiemelkedő és jellegzetes alkotását, az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a kardozós változat* című Esterházy-regényt vizsgálja. A szerző három témát jár körül: az „egyszerű történet” inter- és kontextuális jellegzetességeit, a narratíva összetett időstruktúráját és a fokalizáció jelentőségét. Az „egyszerű történet” intertextuális utalásai közül az egyik főszereplő, Nyáry Pál kapcsán Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című művére hívja fel a figyelmet, a regénynarratíva időszerkezetének leírása során pedig arra a meglátásra jut, hogy az *Egyszerű történet* historiográfiai metafikcióként olvasandó, amelyben a történetszálak dekonstruálják a főhős karakterét, és a főszöveg, illetve a lábjegyzetek közötti játék megsokszorozza a narratív beszédmódokat. Az összetett beszédmódhoz szorosan kapcsolódó fokalizáció kérdése kapcsán Smid mellett érvel, hogy a lábjegyzetben megjelenő E. P.-t egyaránt lehet a főszövegben leírt történet kommentátorának, krónikásának vagy emlékiratírónak tekinteni, és ezzel a narratív összetettséggel a 2013-as regény dekonstruálja mindazt a műfaji alapot, amely az életmű korábbi regényeire volt jellemző (például *A szív segédigéire*, a *Semmi művészetre*, illetve a *Harmonia caelestisre*).

Rendkívül innovatív megközelítéssel és szemléletmóddal találkozhatunk az *Egyszerű történet vessző száz oldal – a Márk-váltzat* című regény értelmezése kapcsán Tolcsvai Nagy Gábor *Im-Körper-Sein, Transsubstantiation und Offenbarung: Sprechmodus in Markus-version* (Testben létezés, átlényegülés és kinyilatkoztatás: beszédmód a *Márk-váltzatban*) című tanulmányában. Az értelmezés kiinduló megállapítása, hogy a *Márk-váltzatban* a narrátor beszéde a külső események feldolgozott belső történetének elbeszélése, lényegét tekintve azonban folyamatos ima, melyet a mű nagy részében egy siketnéma gyermek mond. Tanulmányában Tolcsvai Nagy Gábor a gyermek beszédének azokat az összetevőit mutatja be, melyek a saját testi létezés azonosításától a szellemi, morális és az isteni felé mutatnak az alaki szempontból rejtett ima folyamatában. A regény ebben az olvasatban nem történetet beszél el, hanem az Istenhez fordulás folyamatát. Izgalmas gondolatmenetben mutatja be a tanulmányíró, hogyan körvonalazódik a beszélő számára saját végességének tudata és a bűn problematikája, végül felfejti azt a folyamatot, ahogy a regényben az önmagát önmaga elmondásában mint imában létrehozó gyermek gyermeki beszéde (383.) átvált az Ige megszólalásává.

A nyelvi kompetencia és az irodalmi beágyazottság okán az Esterházyról szóló párbeszéd fő irányvonalait kétségkívül a magyar Esterházy-recepció szabja meg, ezért is fontos, hogy az elmúlt évtizedek vonatkozó magyar szakirodalmának e válogatáskötete most németül is megjelenhetett. A széleskörű irodalomelméleti háttérrel megírt átfogó igényű tanulmányok, a szövegérzékeny műértelmezések, a történeti és hatástörténeti kontextust felvázoló írások, az életmű világirodalmi kapcsolódásait kirajzoló szövegek, valamint az Esterházy-életmű nyelvi, poétikai és textuális sajátosságait reflektáló meglátások egy olyan teljességre törekvő kötetkompozíciót mutatnak fel, mely a hazai kutatási eredményeket méltán tárja a nemzetközi irodalomtudományi közösség elé. Az írások nagy része *Cristina Kunze*, *Laura Paschirbe*, *Merten Both* és *Sophia Matteikat* kiváló fordításában vált hozzáférhetővé a német nyelven olvasók számára. Az angol nyelvű szövegek interpretálásáért köszönetet mondok Mudriczki Juditnak.

(Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2021.)

STEPHAN-IMMANUEL TEICHGRÄBER

Herausforderung der Literatur: *Péter Esterházy, szerk. Csongor Lőrincz* – Péter L. Varga

Az írói életmű átfogó vizsgálatát nyújtja ez az Esterházy-tanulmánygyűjtemény, melynek szerzői az elemzésekben más-más szempontokra helyezik a hangsúlyt. Így például a következő aspektusok érvényesülnek a szövegekben: filozófiai diszkurzusba ágyazva a hallgatás szerepe Esterházy műveiben; az irodalmi termelés Esterházy egyik főműve, a *Termelési-regény* alapján (amely ugyan az életmű korai darabja, de az író egész munkásságát meghatározó premisszákat tartalmaz); az aleatóriával összefüggő játékos elem; a „gracióz kötetlenség” egyfelől, valamint a hagyománnyal való kapcsolat és annak újraértelmezése másfelől; Esterházy minőségileg új viszonya a világirodalomhoz idegen szövegek saját műveibe történő integrálása révén; töredékes enciklopédiája és a barkácsolás Lévi-Strauss szellemében; a posztmodern irodalomban betöltött központi szerepe (amelyre számos elemzés kiter újra és újra); az utazási irodalom műfajának újraértelmezése az Esterházy-életműben; Esterházy mint Közép-Európa egyik legfontosabb szerzője; a besúgó szerepe Közép-Európában; az archívum az irodalomban és a kultúrában; a testiség és azzal összefüggésben a betegséggel és a beteg léttel való szembenézés.

A kötetben a magyar irodalomtudósok erős középgenerációjával ismerkedünk meg, noha Daniela Lugarić és Smid Róbert nem tartoznak ehhez a körhöz, Kulcsár Szabó Ernő pedig természetesen a magyar irodalomtudomány doyenje. Szerencsések vagyunk, hogy a kiadvány most német nyelven is hozzáférhető, és rajta keresztül bepillantást nyerhetünk a jelenkori magyar irodalomtudományba, jöllehet a Kulcsár Szabó irányításával létrejött magyar irodalomtörténet, amely néhány évvel ezelőtt *Geschichte der ungarischen Literatur* címmel németül is megjelent, már lefektette ennek alapjait. Szóba kerülnek Esterházy Péter szövegeinek német fordításai is, és a tanulmánygyűjtemény elején maguk a fordítók is szóhoz jutnak. Számomra ez a kötet egyik leglényegesebb része, Esterházyt olvasva ugyanis elég gyorsan arra a meggyőződésre jutottam, hogy elkerülhetetlen az eredeti szövegek ismerete, és magyarul kellene tanulni ahhoz, hogy értékelhessük a fordítók, Zsuzsanna Gahse, Terézia Mora és Hans Skirecki rendkívüli teljesítményét.

A szövegeket, amelyeknek még nincsen német fordítása, az adott tanulmány szerzője vagy a fordító ültette át, ami az összehasonlítást némileg megnehezíti (lásd például: *Egy kellemetlen alak*). Lőrincz Csongor Italo Calvinóra mint posztmodern szerzőre való utalása nagyon izgalmas, mert Esterházy olvasása Calvino újraolvasására ösztönöz, noha magánál Esterházynál órá nem találunk közvetlen utalást. Az életműről szóló bevezetésben a kötet elején egy mondat homályos marad, mert szerzője

utalást tesz valamire, amit azonban nem fejt ki, és a németajkú olvasó nem tudja értelmezni, hogy a szerző a magyar irodalom mely „irodalmi vonulataira” hivatkozik. Szintén megoldatlan marad, hogy a szerző a nyelv mely tulajdonságaira gondol, amelyek előreviszik a cselekményt, noha az világos a gondolatmenetből, hogy nem a parole és a langue, a beszéd és a nyelv közötti különbségtételről van szó, és ez Esterházy poétikájának megértése szempontjából döntő jelentőségű. A beszéd Esterházy számára cselekvés, amit a szöveg motívummá emel, és a hallgatás ellentétéként értelmez, amit Lőrincz a kötet egy másik fontos tanulmányában részletesen tárgyal. Lőrincz Kosztolányi Dezső nyelvfelfogását Wilhelm von Humboldtéra vonatkoztatja, kérdéses azonban, hogy valóban vissza kell-e mennünk Humboldtig. A közép-európai irodalmak Moritz Csáky által kiemelt hibriditása Esterházy szövegein mintaszerűen bemutatható, a nyelv nemcsak a beszédben realizálódik, hanem túlmutat azon, mondja Lőrincz. A *Bevezetés a szépirodalomba Függő* című részének *Indirektként* való fordítása nem túl szerencsés, mivel a kifejezés arra utal, hogy valami „lóg” [hängend] vagy függési viszonyban áll valamivel [abhängig], a sakkban pedig a függő játszámra használják. A trópus fogalmának használata terminológiai félreértéseket okozhat, ugyanakkor a „tropologizálás” neologizmusához vezet, amely az irodalomtudományban még kvázi ismeretlen fogalom. A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* és az *Esti* című művekben előforduló anakoluthonokra jó lett volna megadni néhány példát. A „nyelv néma visszhangját a mimikában és a gesztusokban” nyilván a pragmatikához kell sorolnunk.

Üdítő az író társ, Márton László szövege, amelyben a *Termelési-regény* megjelenésével kapcsolatos személyes emlékeiről beszél. A „kissregény” felszabadulást és egyben visszafordíthatatlan cezúrát jelentett, így annál meglepőbb, hogy a német fordítás olyan sokáig, 2010-ig váratott magára, mintha nekünk nem lett volna szükségünk erre a felszabadulásra. A nyelvi-poétikai modernizálás a magyar kulturális tradícióban Márton szerint mindig összefüggött a nyilvános étellel. Német nyelvterületen feltehetően csak az NDK-ban lett volna hasonló reakció elvárható, míg Ausztriában, Nyugat-Németországban és Svájcban az efféle felszabadulás nem tűnt szükségesnek, a késlekedés tehát nyilvánvalóan a német nyelvű nyilvánosság fragmentáltságára vezethető vissza. A demokrácia utópiája Magyarországon Márton szerint összekapcsolódott a nyelvi és esztétikai perfekcionizmussal. Márton kiemeli, hogy Esterházy Péter nem valamilyen irányzat élén állt, azt azonban mindenképpen elmondhatjuk, hogy a halála előtti utolsó években Nádas Péterrel együtt vitathatatlanul a magyar irodalom legfontosabb szerzője. Megállapítja, hogy a *Bevezetés a szépirodalomba* Esterházy korai alkotói periódusának fő műve és egyben záró darabja. Ha az emberiség hanyatlása összefügg a nyelvhasználat romlásával, akkor Márton szerint a szabadság és a méltóság helyreállítható a nyelv által. Esterházynek Márton szerint le kellett mondania a nagy regénykompozícióról, és kénytelen volt beérni „rövid terjedelmű szövegekkel”. Szemléletesen beszél 1989-ről mint korszakhatárról: az írók a szocializmusban egyre inkább visszahúzódtak a magánéletbe, aminek következtében később nehezen találtak vissza a nyilvánosságba. Ezt Esterházy generációjának írói traumaként élték meg, s e dilemmára Márton szerint Esterházy azt a megoldást találta, hogy egyfelől „írói életművének” felépítésén dolgozott, másfelől publikációival

jelen volt a sajtóban is. Megmutatta, hogy a radikális írásmódnak nem kell feltétlenül egyben a hagyománnyal való szakításnak is lennie (Esterházy és a hagyomány viszonyának kérdésére a kötet más szerzői is kitérnek).

Mint említettem, nagyon jónak tartom, hogy a tanulmánykötetben Esterházy fordítói is szót kapnak. Zsuzsanna Gahse például rámutat arra a nehézségre, hogy ha egy roncsolt nyelvet kell lefordítani, amely a németben eltorzult, akkor egy fordított folyamat is lehetséges lenne, amennyiben a fordítás olyan németet szólaltat meg, amelyet a magyar torzított el. Esterházy úgy beszél, mint Peter Zajac az irodalom pulzálásáról, amit Heike Flemming fordító idéz. Flemming írásából azt is megtudjuk, hogy maga Esterházy, aki német nyelvű felolvasásain és előadásain oly szuverén módon mozog, erről mindig nagyon visszafogottan nyilatkozik, és hangsúlyozza, hogy „magyar füle” van. Lényeges Heike Flemming azon megállapítása, hogy „Esterházy könyveinek olvasása a fordító olvasásmódját követeli meg”, aminek következtében több helyes fordítás is lehetséges, és érdemes a szerb, a román, az orosz, a francia és az angol fordításokra is kitekintést tenni.

A tanulmánygyűjtemény egyik központi szövege, amelyre más dolgozatok is visszautalnak, Lőrincz Csongor írása a hallgatásról Esterházy korai prózájában. Amikor Lőrincz felhívja a figyelmet arra, hogy a hallgatás módusában Heidegger szerint a lelkiismeret hívása is elhangzik, akkor kiderül, hogy a magyar „hallgat” ige mind a „csendben marad, nem szólal meg” [schweigen], mind a „fülével érzékel” [hören] értelmében használatos; homonímia, amely a horvát és a szerb nyelvekben is megtalálható. Ezáltal a hallgatás nemcsak a védekezést és az elhárítást szolgálja, hanem azt a hajlandóságot is magába foglalja, hogy megszólítsuk a másikat, a másokat. A „[h]allgatás és nyelv határainak cseppfolyós jellege” feltehetően inkább a hallgatás és a beszéd közötti határ. A nyelv performatív létmódja nem más, mint a beszéd, tehát a parole, és valószínűleg az a probléma, hogy a hallgatás ugyan performatív aktus, viszont nem áll vele szemben egy másodlagosan modellálható rendszer; kivéve, ha a hallgatás retorikája maga annak tekinthető. Lőrincz a hallgatást „aktivitás és passzivitás különös kiazmusaként” jellemzi. Erre a kiazmusra építve a „nyelv nem-antropomorf jellegű morajaként” lenne értelmezhető, ami kontaminálódik, és parazitaként a nyelvből él. A hallgatás Lőrincznél a lírai nyelvi esemény megfelelőjévé válik, a szerző a beszéd aktusát szembehelyezi a hallgatásával, ami ezáltal szintén eseményé válik. De a hallgatás lehet beszéd is, ami megakadályozza az odafigyelést [Zuhören] és a másikat hallgattatja el, beszéd, amely arra szolgál, hogy a lényeg elhallgassa, és egyáltalán, minden információt megakadályoz, az adó zavaró adóvá válik, és a vevő hangkulisszát kap, ami azonban antropomorf moraj. Ellenben ha a hallgatás kihagyásokból áll, akkor ezek a nullhelyek olyan lehetséges elemekre, információkra utalnak, amelyek rekonstruálhatók, amint a feketével kitakart szavak és sorok a palimpszeszt különleges fajtái, ami bizonyos értelemben őszinte, míg a ráírás eltünteteti az előző szöveget. Az elhallgatás a pragmatika szintjét is eléri, így főként a diktatúrákban megvannak a konvenciói annak, hogy miről hallgatunk, és miről beszélünk, példa erre „a mester beszédes hallgatása” a *Termelési-regény*ben vagy az ügynökök hallgatása a *Javított kiadás*ban. A hallgatásnak köszönhetően a sötétség antropomorfizálódik,

aminek érdekes metaforája, hogy „a sötétség, a hálás közönség, ünnepélyesen hallgattott”. A kiterjedt, számos idézetet felvonultató lábjegyzetek is hozzájárulnak Esterházy poétikájának személetes bemutatásához, miközben persze mindig visszairányítanak bennünket az eredetihez is. Így a „hangok csak árnyékok a csend felszínén” jól sikerült metafora fordítása Terázia Morától („die Töne sind nur Schatten an der Oberfläche der Stille”) vagy a „csak a poros aszfalt sikontott a talpuk alatt...” Zsuzsanna Gahsétól („nur der staubige Asphalt kreischte unter ihren Schuhen...”). A hiátus fogalmát Lőrincz a *Termelési-regényre* felépítve újraértelmezésnek veti alá, mert a szerző a „hiátus irodalmáról” beszél, amivel a kihagyások, a rések irodalmát jellemzi, amelyet az elbeszélő nem ír tovább, és mivel a fogalom az irodalomtudományban még nem használatos (mert csak az orvostudományban és a nyelvészetben használják), a primér irodalomból új elméleti fogalomhoz jutunk. Ugyanakkor ez ahhoz a kérdéshez vezet, hogy hogyan fordítsuk az invektívákat, ha azoknak a célnyelvben tulajdonképpen nincsen megfelelőjük. Így például a gyakori szitokszavakat, a „bazzmeg”-et, amelyet sokszor töltelékshóként használnak, Esterházy a „fűzfa” [Weide] szóval helyettesíti, így nincsen szükség három pontra, részre, hanem csupán egy fát teszünk a szitokszó helyére. A hiátusnak mint szakadéknak vagy résnek ez a használata nyilvánvalóan a „hiány” főnévvel való fonetikai hasonlóságából ered, ami korábban említésre is kerül: „nem valaminek a hiányát akartam evvel jelölni [...]”.¹ A szöveg a határozott névelők ismétlése által ornamentalsé alakul, és így megragadhatatlanná válik, a hallgatás egy másik változatává. Lőrincz utal Bahtyin polifóniájára, miszerint Esterházynál éppen az az idegen megnyilatkozás hiányzik, amelyet Bahtyin Dosztojevszkij belső monológjaiban mutat fel, Esterházynál ugyanis a másik ugyanúgy beszél, mint az én-elbeszélő, így azt is nehéz eldönteni, hogy dialógusról van-e szó vagy két személy monológjáról.

Esterházy Péter korai alkotói periódusa az úgynevezett gulyáskommunizmus idejére esik, amelyben az elnyomó hatalom kíméletes volt, és Kádár János alakja mind a valóságban, mind Esterházy műveiben szinte láthatatlan maradt. Esterházy mégis – írja Bónus Tibor – a Kádár-rendszer kíméletlen kritikáját adja, és ennek megszakított folytonosságát implikálja a Rákosi-diktatúrával. Bónus szerint a hallgatás eseményjellege jobban megragadható, ha azt beszédeseményként jellemzi. Így a *Termelési-regény* újraolvasása mégiscsak gyümölcsöző. A regény egy passzusában fontos szerepet játszik a „légy” és a „lég” fonetikai hasonlósága, amelynek értelmében a jó légyfogás képessége, amiről itt alapvetően szó van, könnyen a levegővétel művészetévé válik. Jó, hogy Bónus az eredeti szövegre támaszkodik, és a kulcsfontosságú helyeket elmagyarázza a német olvasóknak, például a „légy komám” kifejezést, amelynek két jelentése is lehet: „rovar barátom” avagy „legyél a barátom!”. Ilyen a „züfecol” ige magyarázata is, amely a németből [„seufzen”, sóhajt] vándorolt át jiddis közvetítéssel a magyarba. A német fordítás mindkét esetben rávilágít arra, hogy gond volt az átültetéssel. Mindez azt mutatja, hogy Bónus tanulmánya a fordításhoz szükséges kommentár, és hogy a német fordítások új kiadásait mindenképpen el kellene látni ehhez hasonló magyarázatokkal.

¹ ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)*, Magvető, Budapest, 1979, 157. (Kiemelés az eredetiben)

Esterházy Péter életműve valószínűleg megnyitotta az utat a kánon lehetséges átrendeződése előtt, nyomatékositja Kulcsár Szabó Ernő, ami talán csak azzal a lírai fordulattal hasonlítható össze, amely kilencven évvel ezelőtt következett be a magyar irodalomban. A társadalom nyelvként válik jelenlevővé a szépirodalomban, és ez sok évtized után csak Esterházy Péter művein keresztül vált újra érthetővé. Noha Esterházy életműve rendkívül átfogó, a kisprózai formák írójaként tekintenek rá. Ezt a monográfia más szerzői is kiemelik. Bár a kisprózai forma szubverzív, ez nem a Greenblatt-féle műfaji szubverzió, írja Kulcsár Szabó. Esterházy posztmodern prózája nem emeli át stílusába a realizmus „tükörcserepeit” (itt valószínűleg a polgári realizmusra gondol és nem a szocialista realizmusra). A lét Nietzsche értelmében „csak esztétikai fenoménként” a nyelv jóvoltából igazolható. Kulcsár Szabó kiemeli a kánonképződés három irányát. Először a hivatalos, „pártállami” kánont, amelyet a Petőfi – Ady – József Attila-„vonat” fémjelzett. Ezzel a „humánideológiai” kánon helyezkedik szembe, amely Arany János, Babits Mihály és Márai Sándor nevével közvonalazható, majd ezt követi egy új kánon, amelyet Esterházy teremt meg és nyelvművészetileg van megalapozva, de a tanulmány egyszer Arany Jánosra is utal, majd Kosztolányi Dezsőt és Weöres Sándort választja meghatározó viszonyítási pontoknak.

Halász Hajnalka Esti és az elbeszélő kapcsolatát Karinthy és Kosztolányi barátságával hozza összefüggésbe, amelynek köszönhetően Karinthy irodalmon kívüli parodizálását emeli be az *Esti* szövegébe. Halász rámutat arra, hogy a homofónia által hogyan kapcsolódik össze egymással két, egészen más paradigmák szerint értelmezhető főnév, így például az „azúr” lexéma esetében, amely egyrészt vonatkozik az ég színére, elemeire bontva azonban „az úr” [der Herr] jelentéssel bír. Az *Esti* kapcsán a szerző kiemeli Heike Flemming fordító munkáját is, mivel a Frigyes – frigye szójátékot, a Karinthy keresztnevéből, a Frigyesből, németül Friedrichből képzett, házastársi köteléket jelentő szót legalább szemantikailag át kellett vinni a fordításba. A titkot, amely kimondva éppen a lényegét veszíti el, Halász éppúgy tematizálja, mint Lőrincz a *Javított kiadásról* szóló tanulmányában. Esterházy játéka az irodalommal és a hagyománnyal a cselekmény szintjén mutatkozik meg. A főszereplőnek, Estinek Kosztolányi Dezsőnél két választása van, vagy apja vesz neki egy kerékpárt, vagy pedig megkapja a pénzt, és abból utazhat kedve szerint. Kosztolányinál Esti az utóbbi mellett dönt, Esterházynál azonban az első megoldás érvényesül. Halász itt egy olyan „elbeszélői eljárást” vél felfedezni (miközben ennek kapcsán kollégájára, Szirák Péterre is hivatkozik), amely leleplezi az elbeszélés konvencionálisát, miközben a Kertész Imre szereplőivel való párhuzamot Esterházy maga állítja elő. Az elidegenítés különleges fajtája, hogy az iszonyatos hétköznapi tapasztalatként észleljük, előbb vagy utóbb mindenki a koncentrációs táborba kerül. Halász visszanyúl Lukács György totalitarizmus-fogalmához, amelyet azonban éppen Esterházy életműve utasít el, a totalitást ugyanis irodalmilag lehetetlen visszaadni. Az élet elbeszélése lezárhatatlan írásfolyamat, amely csak az élet távolmaradása által zárható le. Az élet nyoma azonban kivonja magát a derridai différance játékában, és a nyelv által meghatározott kitörlődik, de talán mégis megmaradnak az élet nyomai,

mint az archeológiában. A titok fogalmát azonban akkor parodizálja, amikor azt az ismeretlen információkra alkalmazzák, amelyek ugyan senkit nem érdekelnek, de azért maradnak ismeretlenek, mert a hallgató nem érti a beszélő nyelvét. Halász az *Esti* esetében is felmutat üres helyeket, egy olyan eljárást, amelyre Lőrincz a *Termelési-regény* elemzésénél hívta fel a figyelmet. Itt az üres hely a beszédhelyzet, az illokúció által keletkezik, miszerint a megszólított néha-néha szintén válaszolni kénytelen, de csak három kitöltő frázis áll rendelkezésére, amelyeknek lehetőleg semmitmondónak kell lenniük.

Nyilván érdemes lenne kitérni a kötet többi tanulmányára is, például Daniela Lugićera, aki komparatív megközelítést választott, idő és terjedelemben hiányában azonban ez sajnos most nem áll módomban. Bízom benne, hogy ennek ellenére sikerült rámutatnom a tanulmánygyűjtemény erényeire, és rávilágítanom Esterházy Péter poétikájának jelentőségére, amely nemcsak a német nyelvű irodalom számára rendkívül izgalmas, hanem az Európa határain túli irodalomra is nagy hatással lesz. Végezetül itt még egyszer hangsúlyoznám a fordítók szerepét, hiszen nélkülük a világ más részein tevékenykedő írók nem tudnák elsajátítani Esterházy formateremtő eljárásait.

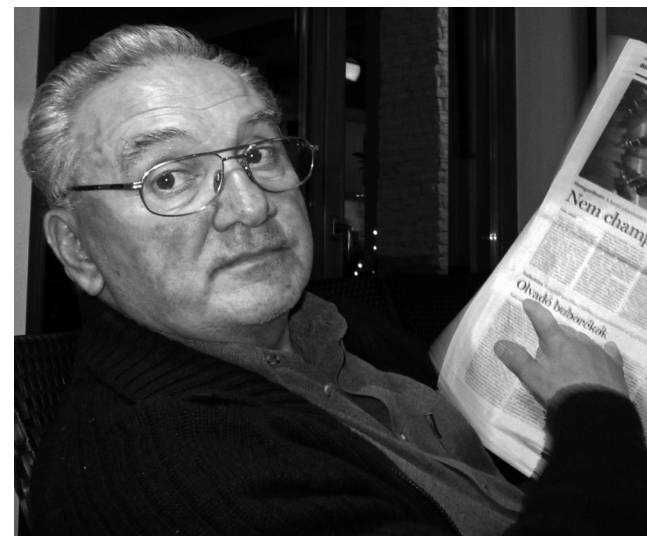
(Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2021.)

Fordította: Csécsi Dorottya

IN MEMORIAM

Szabó B. István (1942–2022)

Életének nyolcvanegyedik évében elhunyt Szabó B. István irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, az ELTE Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének nyugalmazott docense, az Intézet 2004 és 2006 közötti igazgatója. Szatmárnémetiben született 1942. június 2-án, felsőfokú tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte 1960 és 1965 között. 1965-től 1975-ig az MTA Irodalomtörténeti, majd

Irodalomtudományi Intézetének munkatársa (1971 és 1975 között másodállásban), az irodalomtudomány megújításáért fontos szerepet betöltő *Kritika* olvasószerkesztője (1966–1968), majd az *Új Írás* rovatvezetője (1968–1971). Gáll István íróval az 1971-ben almanachként indult *Mozgó Világ* első felelős szerkesztője volt. 1971 és 1975 között az MSZMP Központi

Bizottságának munkatársaként az irodalom, a film és a könyvkiadás irányításában dolgozott. 1975-től 1983-ig a változó nevű Kulturális Minisztérium filmfőigazgatója volt, majd a Hungarofilm Vállalat igazgatója 1989-ig. Főleg a 20. századi magyar irodalom realista hagyományai megújításának volt a szorgalmazója, s különösen az irodalom és a film kapcsolata érdekelte.

1983-tól Király István kezdeményezésére az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének óraadó tanára volt, szemináriumokat vezetett, filmtörténeti előadásokat tartott. 1992-től főállású egyetemi adjunktus, 1997-től docens, PhD fokozatot 1996-ban szerzett, 2003-ban habilitált. Több intézeti kiadvány szerkesztője volt.

tésében vett részt (*A Magvető nyomában; Feltáratlan értékek a magyar irodalomban; Arany János-előadások 1-4.; Értés-megértés, Kenyeres Zoltán Emlékkönyv; Költőnk és kora* stb.), Örkény Istvánról írt monográfiája 1997-ben jelent meg, de legnagyobb odaadással az Alkalmazott Irodalomtudományi Szakcsoport létrehozásán dolgozott, amit 2004-től ő vezetett. Az irodalom és a film, az irodalom és a televízió, a rádió, a sajtó kapcsolata érdekelte, amíg tehette, számos külső előadót, szakembert nyert meg a feladatnak. 2004 és 2006 között az Intézet igazgatói tisztét is ellátta. Remek szervező volt, jó előadó és nagyon szeretett tanítani. Nyugdíjazása után is – amíg egészsége engedte – szívesen tartott órákat. Most elment, csendesen. Emlékét megőrizzük!

N. Pál József

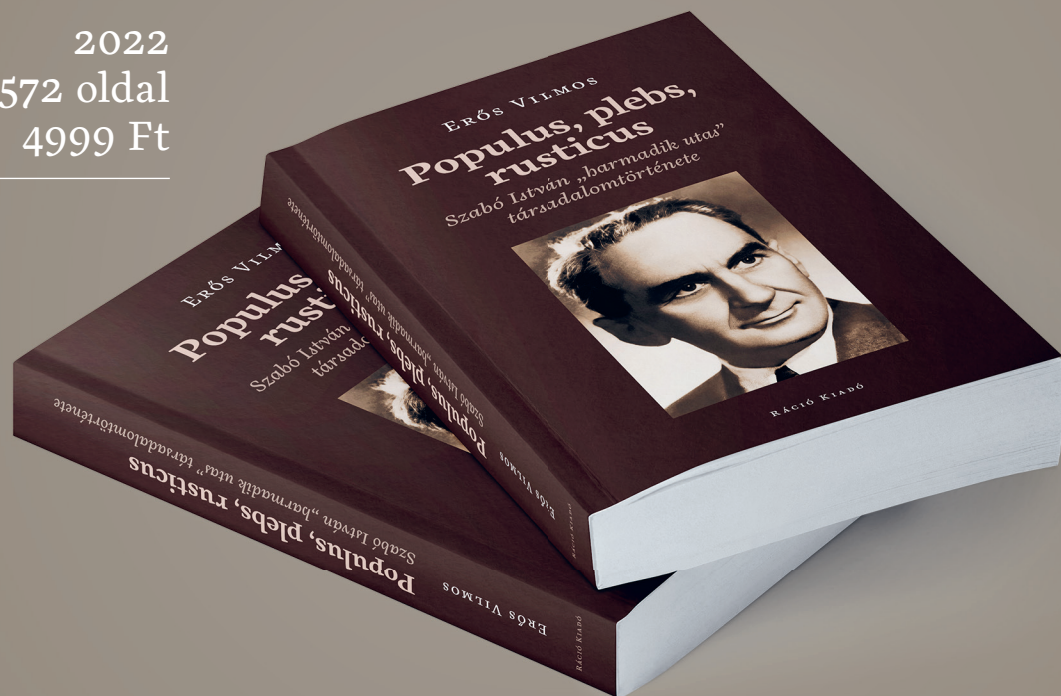

2022
340 oldal
3500 Ft

A kötet a modern magyar költészet mintegy száz évet átfogó, Kosztolányitól Borbély Szilárdig terjedő, világirodalmi összefüggéseiben láttatott ívét felvázolva igyekszik szempontokat nyerni a nevezett időszak poétikai alakulástörténetének megragadásához. Az egyes fejezetek szövegközeli elemzései poétikai jelenségekre összpontosítanak, amelyek értelmezési horizontját a költészettörténet mellett filozófiai, műfaj-, kultúr- és médiatörténeti összefüggések rajzolják ki, melyek árnyaltabbá tehetik a tárgyalt időszak két kiemelt pontjának, az 1920-as és az 1930-as, valamint az 1960-as és az 1970-es évek fordulójának értékelését a modern költészet alakulásában és hozzásegítenek annak feltérképezéséhez is, miként él tovább a modernség nagy hagyománya az ezredforduló lírájában.

Kulcsár-Szabó Zoltán egyetemi tanár, az ELTE Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszékének vezetője. A Ráció Kiadónál legutóbb megjelent kötete: *Szinonímiák. Közeledések Heideggerhez* (2016).

2022
572 oldal
4999 Ft

A monográfia három fő szempontból elemzi Szabó István (1898–1969), az országosan ismert debreceni származású történész életművét: Debrecen története, népiségtörténeti kutatások, parasztságtörténet. Utóbbinak veleje egy alapvetően „harmadik utas” szemlélet, amely cáfolja a magyar társadalmi fejlődésben a korai „második jobbság”-ról, illetve az „elkanyarodás”-ról szóló téziseket. A munka egyik legfőbb újdonsága, hogy bemutatja Szabónak a nagy történészgenerációval (Szekfű, Mályusz, Domanovszky), illetve tanítványaikkal való kapcsolatát. A népi írók mellett különösen fontos volt Szabó nézeteinek alakulására Hajnal István, akinek hatása összekötő kapcsot jelentett számára a „harmadik utas” népi ideológiához.

Erős Vilmos a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének habilitált egyetemi docense, ahol egyetemes és magyar historiográfiát, történetelméletet, valamint politikai eszmét tanít.

Eddigi monográfiái: *A Szekfű–Mályusz vita*, Csokonai, Debrecen, 2000; *Asszimiláció és retorika. Szabó István A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója*, Csokonai, Debrecen, 2005; *A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban*, Lucidus, Budapest, 2006; *A szellemtörténetől a népiségtörténetig. Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*, Egyetemi, Debrecen, 2012 (második, javított, átdolgozott kiadás); *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*, Ráció, Budapest, 2015.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében: 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • Telefon: 06-1 321-8023 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

2022
260 oldal
3500 Ft

Arany László (1844–1898) nem mindennapi örökséget kapott útravalóul: Arany János fiaként a magyar és a világirodalomba való természetes bekapcsolódás jutott neki osztályrészül, viszont gyermekkorától fogva élete végéig apjának nyomasztó árnyékában élt, hiába ért el jelentős eredményeket számos más területen. Alighanem nemzedéke egyik legnagyobb formakultúrájú költői tehetsége volt, s bár az alkatának alighanem leginkább megfelelő irodalmi pályafutásban is inkább bénította az apai példa, mégis létrehozta generációjának egyik legmaradandóbb teljesítményét, *A délibábok hőseit*.

Az író, folklorista, jogász, gazdasági szakember szerteágazó életútjának feltárására vállalkozik ez a tanulmánykötet, több tudományág (irodalomtörténet, néprajz, történettudomány) képviselőinek bevonásával. A gyűjtemény összeállítására születésének 175. évfordulója adta az apropót, s valóban időszerű feladatnak bizonyult, mert mind ez ideig nem valósult meg olyan kollektív vállalkozás, amely nem egyszerűen apja visszfényeként vagy utójátékként tekintett volna Arany Lászlóra.

E kötet a hagyaték majdnem teljes pusztulása miatt szinte feltárhatatlanná váló életpályának az eddigi legteljesebb megközelítése, amely a későbbi kutatások számára is megnyitja az utat. Az Arany László teljesítményével való számvetés ugyanis a 19. századi értelmiségtörténet szempontjából is elengedhetetlen: általa képet kapunk az egyik legjelentősebb intellektuális tradíciót őrző Arany család szellemi kisugárzásáról, és bepillantunk társadalmi kapcsolatrendszerébe.

A kötet megrendelhető vagy kedvezményesen megvásárolható a Ráció Kiadó szerkesztőségében: 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • Telefon: 06-1 321-8023 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

2022
216 oldal
3250 Ft

„Kétféle jó klasszikus-kiadást képzelhetek. Egyiket a tudománynak. Másikat a művelt közönségnek. Egyik adja az apparátust. Másik az eredményt. Egyik salakos szesz, tölcsérrel és szűrőpapírral. Másik a tiszta, lepárolt aranyedv. Vaskos, nehéz, könyvtári kötetek. Vagy aranydíszű *livre de chevet*. Egyik csupa kérdés és probléma. Másik csak kincs és felelet” – írja Babits Mihály Balassa című írásában.

E tanulmánykötet – amely a 2019. december 9-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett hasonló című konferencia anyagát közli – éppen Babits művein kívánja életszerűen és a gyakorlatban bemutatni, hogy milyen az, amikor az irodalomtörténészek „tölcsérrel és szűrőpapírral” a még fortyogó „salakos szesz” mellett dolgozva „vaskos, nehéz könyvtári köteteket” írnak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kötet minden tanulmánya igazi műhelytanulmány: a Babits-filológia művelői arról adnak számot, hogy sajtó alá rendezői tevékenységük során a „szerkesztői műhelyben” milyen információbázis, elméleti belátás és szövegismeret halmozódott fel.

IRODALOM mindenkinek!

Ha érdekelnek az **amerikai, magyar vagy éppen román képregények**, vagy a **Rejtő-regények különböző képregényes feldolgozásai**, ha olvasni akarsz a legújabb kötetekről, ha kíváncsi vagy, milyen a **kortárs francia vagy görög irodalom**, Marie NDiaye és Jánisz Varufákisz prózája, vagy szeretnél képben lenni a jelentősebb képregényrajzolók munkáival, **egyszerűen olvasnál egy jó képregényt a képregényről**, vagy egy jó novellát vagy verset, esetleg megnéznéd, mit és hol publikáltak kedvenc íróid, költőid, akkor nincs egyéb dolgod, mint fellapozni a Szépirodalmi Figyelő **képregényes számát**.

A magyar folyóiratpiac egyetlen szemlélő lapja mindezt egyszerre kínálja, 21. éve van jelen tematikus összeállításával, a hazai és külföldi magyar lapokat figyelő szemle-rovatával, bíráló hangvételi kritikáival, és egyedülálló szépirodalmi repertóriumával, melyben minden, a megjelenésünket megelőző két hónapban megjelent közlést összegyűjtünk. Ha rajta akarsz tartani az ujjad, a kezed, a szemed a magyar kulturális élet pulzusán, hát nincs más dolgod, **lapozd fel a legújabb Szépirodalmi Figyelőt!**

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

MAGYAR HUNGARIAN EXPO

SIKEREK SUCCESSIONS

1851-2021

MNM | MAGYAR
NEMZETI
MÚZEUM

2022.12.13-
2023.08.20.